

SOBBIAD

MUĞLA
SİTKİ KOÇMAN
ÜNİVERSİTESİ

SOBBIAD

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

SOBBIAD

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi
Journal of Social Sciences and Humanities Researches

Journal of Social Sciences and
Humanities Researches

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ali Koçman Kültür Sitesi
Kat: 1 Kötekli 48000
MUĞLA

ISSN:2149-5858
E-ISSN:2667-7296

İlkbahar / Spring
Yıl / Year: 2022

Cilt / Volume:23 Sayı / Issue:50

ISSN:2149-5858
E-ISSN:2667-7296

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES RESEARCHES

SOBBİAD

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi

ISSN 2149-5858
E-ISSN 2667-7296

Bu dergi 1302-7824 ISSN numaralı Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisinin devamıdır. Dergi Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yayımlanmaktadır.

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES RESEARCHES

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Adına Sahibi
Owner on Behalf of Mugla Sıtkı Koçman University

Prof. Dr. Bayram COŞKUN

Baş Editör/Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEĞİRMENCİ

Editör Yardımcısı/Associate Editor

Ar. Gör. Çiğdem PANK YILDIRIM

Alan Editörleri/Specialized Co-Editors

Prof. Dr. Ali BAYRAKDAROĞLU

Doç. Dr. Saffet OCAK

Prof. Burcu KARABEY

Doç. Dr. Ufuk ÇÖRTÜK

Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ

Doç. Dr. Veli UĞUR

Prof. Dr. Süleyman Murat YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi Çağlar ÖZBEK

Prof. Dr. Zafer DURDU

Dr. Öğr. Üyesi Gözde Müşerref GEZGÜÇ

Doç. Dr. Aydan BEKAR

Dr. Öğr. Üyesi Hanzade ASLAN YILMAZ

Doç. Dr. Aytekin FIRAT

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Turan KALLIMCI

Doç. Dr. Dicle ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Kubilay HOŞGÖR

Doç. Dr. Filiz ÇEVİK TAN

Dr. Tefvik Orkun DEVELİ

Doç. Dr. Gökben AYHAN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA

Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

Prof. Dr. Cafer TOPALOĞLU

Prof. Dr. Serap ÖZEN

Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ

Prof. Dr. Umut AVCI

Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ

Doç. Dr. Khaldoon NUSAIR

Prof. Dr. Gülay Ö. BEZER

Doç. Dr. Olena KARPENKO

Prof. Dr. Mensur NUREDDİN

Dr. Erdoğan AKMAN

Prof. Dr. Rövsen QULIYEV

Dr. Poznakhirev VİTALY VİTALİYOVYCH

Kapak Tasarım/Cover Design

Öğr. Gör. Özden IŞIKTAŞ

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi (SOBBİAD) yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir. Dergide yer alan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Dergi ASOS İndeks, Open Akademik Journals Index ve Scientific Indexing Services tarafından taranmaktadır.

Journal Of Social Sciences And Humanities Researches (SOBBIAD) is a refereed journal and published biannually. Authors are responsible for the content and linguistic of their articles. Articles published here could not be used without referring to the Journal. The opinions in the articles published belong to the authors only and do not reflect those of Muğla University and Muğla Sıtkı Koçman University Journal of Social Sciences. The journal is abstracted by ASOS, Open Akademik Journals Index and Scientific Indexing Services.

Bilim Danışma Kurulu/Science Advisory Board

Prof. Dr. Adnan DİLER

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Ali AKAR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Ali ÇİMAT

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Ayşe AYDIN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Bayram AKÇA

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Bayram COŞKUN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Bora SÜSLÜ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Burcu KARABEY

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Bodrum Güzel Sanatlar Fakültesi

Prof. Dr. Enis Timuçin TAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Bodrum Güzel Sanatlar Fakültesi

Prof. Dr. Erkan POYRAZ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Famil ŞAMİLOĞLU

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Füsun ÖZERDEM

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Hulusi DOĞAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Turizm Fakültesi

Prof. Dr. Mehmet MARANGOZ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Mine ŞENEL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Fethiye İşletme Fakültesi

Prof. Dr. Muammer TUNA

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Recep GÜRSOY

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Spor Bilimleri Fakültesi

Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Sibel CENGİZ

Ardahan Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Tuğba UÇMA UYSAL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Turgay UZUN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Doç. Dr. Bilgin ŞENEL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Fethiye İşletme Fakültesi

Doç. Dr. Ekrem AYAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Doç. Dr. Erhun ŞENGÜL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Bodrum Güzel Sanatlar Fakültesi

Doç. Esra SAĞLIK ŞENALP

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Bodrum Güzel Sanatlar Fakültesi

Doç. Dr. Hakan ÜNAL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Spor Bilimleri Fakültesi

Doç. Musa KÖKSAL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Bodrum Güzel Sanatlar Fakültesi

Doç. Dr. Uğur ÇALIŞKAN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Turizm Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Hanzade ASLAN YILMAZ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Tülay AKKOYUN

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Bu Sayının Hakemleri*/Referees of This Issue**

Prof. Dr. AYTEKİN GÜVEN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Bekir Sami OĞUZTÜRK

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Cem DİŞBUDAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR

Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Doç. Dr. Füsün KÖKALAN ÇİMRİN

Dokuz Eylül Üniversitesi
İzmir Meslek Yüksekokulu

Doç. Dr. Hatice ÖZKOÇ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Kaya ARDIÇ

Piri Reis Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Doç. Dr. Mehmet AVCI

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Murat KEÇİŞ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balkesir Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi

*İlgili sayıda hakemlik yapan öğretim üyeleri listeye dâhil edilmiştir. Sıralama alfabetik olarak yapılmıştır.

**Referees of this issue are included to the list in alphabetical order.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

1	Mehmet TEMEL Uşak'ın Osmanlı Dönemi Mülki Taksimat Statüsünün İncelenmesi, Araştırma Makalesi	1
2	Kardelen GÜRGÖR Sosyal Bilimlerde Tarihsel Analiz ve Teori ile Tarihsel-Toplumsal Pratiğin İlişkisi: Thompson-Anderson Polemiği, Derleme Makale	13
3	Seher CERİT, Hidayet Gizem ÜNLÜ ÖREN Türkiye Ekonomisinin Endüstri 4.0 Kapsamında Değerlendirilmesi ve SWOT Analizi, Araştırma Makalesi	37
4	Burak KESGİN Pandeminin Maskesini Düşürmek: COVID-19 Kısıtlamalarına Karşı Protesto Hareketleri, Araştırma Makalesi	60
5	Müjdat NAMDAR Ülkeler, Krallıklar ve Beylikler Bilgi Kitabı: Ülkelerin ve Beyliklerin Armaları, Hüküm Süren Krallar ve Beyler, Kitap İncelemesi	98
6	Burcu KARACA, Ali ÇİMAT Türkiye'de Doğurganlık ve İşsizliğin Kadın İstihdamı Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi ile Analizi, Araştırma Makalesi	102

Uşak'ın Osmanlı Dönemi Mülki Taksimat Statüsünün İncelenmesi **Mehmet TEMEL¹**

Öz

Araştırma Makalesi

Eskiçağdan günümüze Batı Anadolu'yu içine alan tüm uygarlıklarda varlığını sürdürmüş olan Uşak, Anadolu'nun fethinden sonra Türk egemenliğine girmiş, Selçuklu ve Germiyan döneminin ardından XV. Yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetimi sürecine dâhil olmuştur. Osmanlı dönemindeki ilk mülki taksimat statüsü Kütahya Sancağına kaza olarak bağlanmasıyla başlayan şehrin ekonomik gelişmişlik düzeyinin artması, müstakil sancağa dönüşme veya Batı Anadolu'nun büyük liman kenti, merkezi İzmir olan Aydın Vilayetine bağlanma isteklerini ortaya çıkarmıştır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kazanın İzmir'e bağlanması talebinde bulunanlarla, Kütahya Sancağına bağlı kalmasından yana olanlar, merkezi hükümete mahzar ve tahriyat göndermişlerdir. Kazanın, sancağa dönüştürülmesi taleplerinin de iletildiği merkezi hükümet ve Şûrâ-yı Devlet, her defasında olumsuz görüş bildirmiş, merkezi hükümetin önerdiği Karahisar-ı Sahip Sancağına bağlanma teklifi de kaza halkının olumlu karşılamaması nedeniyle gerçekleşmemiştir. XVI. Yüzyılın başından XX. Yüzyılın ortasına kadar Kütahya'nın kazası olan Uşak, 1953 yılında kaza statüsünün kaldırılmasıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin vilayeti olmuştur.

Bu çalışmada, Uşak'ın Osmanlı dönemindeki mülki taksimat statüsüyle ilgili değişiklik talepleri, taleplerin gerekçeleri, şehir halkının, kazanın mülki statüsü konusunda hemfikir olamamasının nedenleri, merkezi yönetim ve idari yargının statü değişikliğini uygun bulmamasının gerekçeleri Osmanlı Arşivi belgeleri ve diğer kaynaklardan yararlanılarak tahlil edilecek, ulaşılan sonuçlar yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uşak, Mülki Taksimat Statüsü, Dâhiliye Nezareti, Aydın Vilayeti, Kütahya Sancağı, Şûrâ-yı Devlet.

Examination of the Administrative Status of Uşak in the Ottoman Period

Abstract

Research Paper

Uşak, which has continued its existence in all civilizations including Western Anatolia from ancient times to the present, came under Turkish rule after the conquest of Anatolia, and after the Seljuk and Germiyan periods, it was ruled by the Ottoman administration as of the 15th century. The increase in the level of economic development of the city, which was given its first administrative status in the Ottoman period, when it was connected to the Kütahya Sanjak as a district, resulted in a desire to transform into an independent sanjak or to be connected to the Aydın Province, the centre of which was İzmir, the great port city of Western Anatolia.

From the second half of the 19th century, those who demanded that the district be connected to İzmir and those who were in favour of keeping it connected to the Kütahya Sanjak submitted petitions and letters to the central government. The central government and the Council of State, to which the demands for the district to be transformed into a sanjak were submitted, each time expressed a negative opinion, and the proposal of the central government to join the Karahisar-ı Sahip Sanjak was not accepted because the people of the district did not respond positively. Uşak, which was a district of Kütahya from the beginning of the 16th century to the middle of the 20th

¹ Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mtemel@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9577-8872>.

century, became the province of the Republic of Turkey in 1953 with the abolition of its status of a district.

In the current study, Uşak's demands for a change in its administrative status in the Ottoman period, the reasons for this demand, the reasons why the people of the city could not agree on the administrative status of the district, the reasons why the central government and administrative judiciary did not approve the status change will be analyzed by using Ottoman Archive documents and other sources and then the results will be interpreted.

Keywords: Uşak, Administrative Status, Ministry of Internal Affairs, Aydın Province, Kütahya Sanjak, Council of State.

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 21.03.2022

Kabul tarihi / Accepted 06.04.2022

Giriş

Tarihte, Hitit, Frig, Lidya, Pers, Roma ve Bizans uygarlık alanları içinde yer almış olan Uşak (Özdeğer, 2012: 222) XI. Yüzyılda Türk egemenliğine girmiş, Selçuklu ve Bizans arasında yaşadığı birkaç el değiştirme sürecinin ardından Germiyanogulları yönetimine, 1429 yılında Kütahya'nın Osmanlı sancağı haline getirilmesiyle Osmanlı egemenliğine dâhil olmuştur (Çakır, 2010: 27).

XVI. Yüzyılın başından itibaren Kütahya Sancağına bağlı bir kaza statüsünde yönetilmeye başlayan Uşak (Varlık, 2002: 580-584; Aydın, 2016: 218, 231) XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren mülki taksimat statüsü sorunuyla karşılaşmaya başlamıştır.

Coğrafi konumunun sağladığı ulaşım ve ticaret avantajının etkisiyle nüfus artışının yanı sıra tarım ve dokuma sektöründe önemli gelişmenin görüldüğü kazada² yerel eşrafın da güçlenerek toplumda etkili olmaya başlamasıyla kazanın mülki taksimat statüsüyle ilgili tartışmalar yoğunlaşmıştır.

Uşak kazasının sancağa dönüştürülmesi, Kütahya'ya bağlı kalıp kalmaması, Aydın Vilayetine veya Karahisar-ı Sahip Sancağına bağlanmasıyla ilgili tartışmalar, merkezi yönetimin kazanın mülki statüsüne ilişkin almış veya alacak olduğu bir karardan değil, toplumun bu konuda farklı düşünen kesimlerinin merkezi yönetime iletmiş oldukları ısrarlı ve birbirleriyle çelişen değişiklik isteklerinden

² Uşak kalıçesi, 1838 ve 1846 yıllarında hazırlanan gümrük tarife defterlerinde önemli bir ihraç ürünü olarak yer almaktadır. BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), A.{DVN.DVE.d, (Bab-ı Asafi Divan-ı Humâyûn Düvel-i Ecnebiye Kalemi Defteri), no. 003/1, s.42-45, 52; Mehmet Temel, "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Belçika Ticari İlişkileri", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*", C. 15, S. 27, (2012), s.255. Uşak kazasında 1876-1908 yılları arasında dokumacılık ve tarım sektöründe görülen gelişmeler için bkz. Biray Çakmak, "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)", Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2008), s.77-207.

kaynaklanmıştır. Bu nedenle makalede, kazanın statüsü konusunda ayrışan Uşak halkının Cumhuriyet dönemine kadar uzanan mücadelesinin süreci incelenecektir.

1. Statü Değişikliği İçin Merkezi Yönetime Yapılan Başvurular

Uşak kazasının mülki taksimat statüsünün değiştirilmesi talebine ilişkin başvuruların geçmişi 1870'li yıllara kadar uzanmaktadır. Kütahya'dan ayrılarak İzmir'e bağlanma talebini içeren ilk tartışmalı başvuru, Uşak halkı ileri gelenleri tarafından Dâhiliye Nezaretine arz edilmek üzere 23 Şubat 1871 tarihinde Aydın Valiliğine gönderilen 228 mühürlü bir mahzardır. İzmir'e bağlanma gerekçelerinin anlatıldığı mahzarda şu ifadelere yer verilmektedir:

Uşak halkı, memleketimizin asayiş, refah ve ümrani için gece-gündüz fedakârca çalışmaktadır. Uşak, diğer bazı kazalara göre ticaret ve ziraat ehlinin yoğun olduğu bir kaza olup, yıllık 10-12 bin kese akçe aşar, vergi vs. vermektedir. Ancak bu ziraat ve sanayie göre tüccar, esnaf ve ziraat ehlinin zengin ve servet sahibi olması gerekirken bilakis günden güne gerileyip harap ve perişan olduğu görülmüştür. Kazamızda bulunması gereken zenginlik ve servet, bağlı olduğumuz Kütahya'ya yönelmiştir. Bu nedenle bedenen ve malen Kütahya'dan zarar görmekteyiz.

Birinci sorunumuz aşardır. Kütahya eşraf ve hanedanı tüm kazaların aşarını kendi ticaret ve sanayileri için toplayıp istediğimiz fiyata satacağız diyerek nizamlara aykırı davranmakta, çiftçilere zamanında ruhsat vermeyerek mahsulün 2-3 ay harman yerinde beklemesine, böylece yağmurdan çürümesine ve telef olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle kazamız, yılda 20-30 bin akçe, duruma göre daha fazla zarar etmektedir.

Kazamız meclisinde görülebilecek bazı davaların sahipleri, davaları ve diğer bazı nedenlerden dolayı haklı veya haksız Kütahya'ya çağrılarak hane köşelerinde sürdürülmekte, hapislerde sefalet çektirilmekte, kendi düşündükleri ve istedikleri gibi davranmayanlara ruhsat verilmemekte, böylece harap ve perişan olmaktadır. Sabır ve tahammülümüz kalmamıştır. Kütahya'dan zerre kadar hoşnut olmadığımızdan durumumuzu anlatmak zorunda kaldık. Kazamızın, Hüdavendigâr ve Kütahya ile alıp verecek hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Tüm alış veriş, ticaret İzmir'le yapılmaktadır. Kazamız ortalık bir yerde olduğundan civardaki kazalarla ilişkisi olup 8, 10, 15 saate kadar yakınlıktadır. Bu durum herkese kolaylık sağladığından kazamız mutasarrıflığa elverişlidir. Kazamızın mutasarrıflığa dönüştürülmesi veya Kütahya'dan ayrılarak İzmir'e bağlanması vergilerin, aşarın ve diğer gelirlerin vaktinde ödenmesini sağlayacak, kazamızın canlanmasına, sevinmesine yol açacak ayrıca hazineye, ticaret ehline, esnafa pek çok menfaat sağlayacaktır. Bu dilekçemizin onaylanarak Dâhiliye Nezareti'ne arz edilmesini isteriz (BOA, ŞD, 1376/5, Lef.1).

Bu mahzarın ardından bu kez kazanın Kütahya'ya bağlı olmasından memnun olduğunu belirten, önceki mahzarın halkın gerçek iradesini yansıtmadığını ve kötü

niyetli bazı önderlerin girişimiyle usulsüz olarak hazırlandığını iddia eden, İzmir'e bağlanmayı uygun bulmayan kişiler tarafından 8 Mart 1871 tarihinde Kütahya Sancağına 65 kişinin ad ve mührünün bulunduğu bir mahzar gönderilmiştir. Mahzarda, kaza halkından İzmir'le ilişkileri olan bazı tüccarın iş ve menfaatleri gereği, kazanın aşarının Kütahya tarafından mültezime zamanında ihale edilememesinden halkın zarar gördüğü iddiasıyla gerçeğe aykırı bir mahzar düzenleyip İzmir ve İstanbul'a gönderdikleri ifade edildikten sonra şöyle denilmektedir.

Halkımızdan pek çoğunun bu husustan haberi bulunmamakta olup, bazılarında hayırlı bir işimiz var denilerek mahzara mühür bastırmışlardır. Kazaya bağlı 110 köyün ise hiçbir malumatı bulunmamaktadır. İzmir'in kazamıza uzaklığı 48-50 saattir. Kütahya, kazamıza yakın olduğu gibi işlerimiz liva hükümetinde öteden beri hak, hukuk ve nizamlara uygun şekilde görülmekte, halkımızdan hiçbir kişinin işi geriye bırakılmamakta, işleri hemen görülüp iade edilmektedir. Aşarın zamanında ihale olunmaması nedeniyle halkın zarar gördüğü iddiası da haksızlık olup düşünceleri, çıkarları gereği mültezime ihale olunmadan idarede kalmalarını istemeleridir. Kütahya'dan hoşnut ve müteşekkir olduğumuzdan ve eskiden beri muamelelerimiz burada yapıldığından, başka bir sancağa bağlanmamız her bir işimizi sekteye uğratacaktır. Başka bir sancağa ilhaka razı olmayacağımızdan bu arzuhalimizin Hüdavendigâr Vilayetiyle Dâhiliye Nezareti'ne takdimini arz ederiz (BOA, ŞD, 1535/3, Lef.2). 21 Mart 1871 tarihinde Hüdavendigâr Vilayetine sevk edilen mahzar, vilayet tarafından 31 Mart 1871 tarihinde bir tahriratla Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir (BOA, ŞD, 1535/3, Lef.).

Aydın Vilayetine bağlanma talebini içeren 228 mühürlü mahzarın Dâhiliye Nezareti'ne sevk edilmesinin ardından (BOA, ŞD, 1376/5, Lef.2-3) nezaret tarafından 11 Mayıs 1871 tarihinde Maliye Nezaretine bir tezkere gönderilerek Uşak kazasının Aydın Vilayetine bağlanmasıyla mali işlemlerde zorlukların ortaya çıkıp çıkmayacağını bildirilmesi istenmiş (BOA, ŞD, 1376/5, Lef.4), 25 Mayıs günü verilen cevapta bu tür değişiklikler hesap işlemlerinde ve kayıtlarda karışıklık yaratsa da ilhak durumunun zorunlu olduğu durumlarda kayıt ve hesap işlemlerinin tashih ve ıslahının mümkün olduğu, karar verildiği takdirde hazine tarafından da gerekli muamelelerin yapılacağı bildirilmiştir (BOA, ŞD, 1376/5, Lef.5).

Hüdavendigâr ve Aydın Vilayetlerinden gelen tahriratları değerlendiren Dâhiliye Nezareti, her iki vilayete gönderdiği cevabi tahriratta Uşak kazasının Aydın vilayetine bağlanması talebine ilişkin gönderilen birbirine aykırı iki mahzarın incelendiğini belirttikten sonra konunun Şûrâ-yı Devlet'e havale edildiğini, halkın talebine göre kazalar için irtibat değişikliği yapılamayacağını, bir kaza nereye bağlı olursa olsun idari işleri ve hukuki muamelelerinin eşit kayıtlar altında cereyan etmesinin tabii olduğunu ifade etmiştir. Tahriratta, Uşak'ın Kütahya'da kalmasının Uşak kazasının mevkiinin önemine ve halkın ihtiyacının kolaylaşmasına engel

olamayacağına işaret edildikten sonra coğrafi mevkiinin de dikkate alınarak Kütahya Sancağında bırakıldığı bildirilmiştir (BOA, ŞD, 1376/5, Lef.6-7).

Kazalarının Kütahya'ya bağlılığının devamından yana olanlar bu kez Aydın Vilayetine bağlanmak için hazırlanan mahzarın sorumluları ve kıskırtıcısı olarak gördükleri kaymakam ve müftü hakkında şikâyeti içeren ve görevden alınmalarını talep eden 149 mühürlü bir mahzarı 30 Haziran 1871 tarihinde doğrudan Sadarete göndermişlerdir. Kaza kaymakamı ve müftüsü hakkında ağır suçlamaların yer aldığı mahzarda kazanın, eskiden beri 20 saat mesafedeki Kütahya'ya bağlı olduğu, yeni teşkilatlanmada da yine Kütahya'ya bağlı kaldığı, livanın yöneticisinden en küçük bir şikâyetlerinin olmadığı belirtildikten sonra Aydın'a bağlanma talebi için hazırlanıp gönderilen mahzarın kıskırtıcısı ve sorumlusu olarak gördükleri müftü ve kaymakam hakkında yolsuzluk ve usulsüzlük suçlamalarında bulunarak görevden alınmalarını talep etmişlerdir. İzmir'e bağlanmanın mağduriyet yaratacağı şikâyetinin de yer aldığı mahzarda şu iddialara yer vermişlerdir:

Kaza müftüsü Mustafa Efendi müftü olduğundan itibaren nefret duygusuyla halkı birbirine düşürüp tüm davalara müdahale etmekte, kendisine ilkönce ulaşip istediği akçeyi vereni haklı çıkararak halkın hukukunu geride bıraktırmaktadır. Pek çok servet edindiği halde bununla yetinmeyip sekiz aydan beri kaza kaymakamı olan Ali Bey'e de yol göstererek vatandaşlardan güya borç adı altında 400 liradan fazla para alıp senet vermesini sağlamıştır. Kaymakamla birlikte ittihat ve ittifak edip bildikleri ve diledikleri gibi rüşvete cesaret ederek kazada çeşitli uygunsuzluklar ve fenalıkların ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Kendilerine hempa olanları meclis azalığına, ticaret ve belediye reisliğine ve diğer hizmetlere tayin etmişler, köylerin muhtarlarını akçe ile değiştirmişler, muhtarların da verdikleri akçeyi çıkarmak için halkı soymaya başladıkları liva merkezinden istihbar edilmiştir. Haklarında vuku bulacak muameleden korktukları için de halktan bazılarını türlü yalanlarla iğfal edip kazamızı 48 saatlik mesafede bulunan İzmir'e ilhak ettirmek ve biraz daha kazanmak fesatlığı ile mahzarlar düzenleyip karar mercilerine takdim etmişlerdir. Söz konusu mahzarları dolaştırmak için memleketimizin imarı amacıyla oluşturulan belediye meclisi sandığından nizamlara aykırı olarak 12000 kuruş akçe verip Dersaadet'e adam göndermişlerdir. Alınan haberlere göre İzmir'e ilhak konusunun gerçekleşmesi ihtimalinin güçlendiği anlaşılmıştır. Hâlbuki kazamız İzmir'e ilhak olduğu takdirde mesafenin uzak olmasından başka, halkımız hakkında pek çok zorluklara sebep olacağından, eskiden beri bağlı bulunduğumuz Kütahya'dan ayrılmaya rızamız olmayacaktır. Bundan önce Uşak eşrafı bu ilhakin zararlı olduğu ve rıza göstermedikleri beyanıyla liva ve vilayet merkezine mahzar göndermişlerdir. Kaymakam ve müftünün azledilmeleri konusunda liva ve vilayet merkezine arzuhal gönderildiği gibi bu kez de Sadarete gönderme cesaretinde bulunuyoruz. Bu nedenle ilhak konusundan vazgeçilerek kazamızı fesadata uğratan müftü ve kaymakamın kaldırılmasını, kötülüklerinin araştırılması için gerekli işlemlerin yapılmasını arz ederiz (BOA, ŞD/1535/10, Lef.2).

Uşak'tan gönderilen mahzar üzerine 8 Ağustos 1871 tarihinde Sadaret tarafından Hüdavendigar Vilayetine mahzarın da ekte olduğu bir tahrirat gönderilerek kaymakam ve müftü hakkında tahkikat yapılması ve sonucunun bildirilmesi istenmiştir (BOA, ŞD/1535/10, Lef.3).

Uşak'ın mülki taksimat statüsüyle ilgili karşılıklı yürütülen mahzar gönderme yarışlarının ardından 1900 yılına kadar da olsa girişimlere ara verildiği, nezaretin, kazanın Kütahya Sancağından ayrılmasının uygun görülmediğine ilişkin tahriratından sonra otuz yıl herhangi bir başvuruda bulunulmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, İzmir-Kasaba demiryolunun Alaşehir-Afyon hattının 1897 yılında işletmeye açılmasının ardından kazanın mülki taksimatıyla ilgili konunun bu kez Karahisar ve Kütahya Mutasarrıflıkları tarafından gündeme getirildiği görülmüştür.

Her iki mutasarrıflığın, Uşak'ın Karahisar'a bağlanabileceği görüşünü değerlendiren Hüdavendigar Valiliği, 10 Mart 1901 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tahriratta, Uşak kazasının, adi yol ile Karahisar'a Kütahya'dan daha yakın olması, uzatılan İzmir-Kasaba demiryolunun Karahisar ve Uşak kasabalarını birbirine yakınlaştırması, ilişkilerin ve muamelelerin artması, Kütahya'dan Uşak'a ve Uşak'tan Kütahya'ya gidecek memurların iki demiryolu hattının Karahisar'da birleşmesi üzerine diğer liva dâhilinden geçmek zorunda kalması gibi nedenlerle Karahisar ve Kütahya mutasarrıflıklarından gelen olumlu görüşlerin de dikkate alınarak nahiyeleriyle birlikte Kütahya Sancağından ayrılarak Karahisar Sancağına bağlanmasının uygun görülmesi talebinde bulunmuştur (BOA, ŞD, 1579/7, Lef.1).

Nezarete ulaşan valiliğin tahriratu, Şûrâ-yı Devlet'ten görüş alınması talebiyle 10 Nisan 1901 tarihinde Sadarete gönderilmiştir (BOA, ŞD, 1579/7, Lef.2; BOA, DH.MKT, 2471/100). Hüdavendigar Valiliğinin, Uşak kazasının Karahisar Sancağına bağlanması talebine ilişkin nezarete gönderdiği tahrirattan haberdar olan Kütahya'ya bağlı kalınması taraftarı bir grup, karar sürecini etkileyebilmek için olsa gerek 14 Nisan 1901 tarihinde Şûrâ-yı Devlet başkanlığına ve Dâhiliye Nezareti'ne Karahisar'a bağlanmak istemediklerini ve mutasarrıflığa dönüştürülmeleri taleplerini belirten 60 mühürlü bir mahzar göndermişlerdir. Mahzarda şu açıklamalara yer vermişlerdir.

Bağlı bulunduğumuz Kütahya Sancağından memnun iken kazamızın ilişkimiz olmayan Karahisar Sancağına bağlanacağı rivayet olunmaktadır. Bu rivayet gerçekleşirse buna razı olamayacağımız gibi kazamız Karahisar sancağından mevki bakımından kat be kat üstündür. Harcırahını ödeyeceğimiz bir memur gönderilip teftiş yaptırılırsa haklılığımız anlaşılacaktır. Kazamız her geçen gün gelişmekte ve ilerlemekte, gelir artışı, sanayi, ihracat ve iç işlerimizdeki gelişmeler dikkate alındığında pek çok livadan önde olduğu gibi mutasarrıflığa uygun büyüklüktedir. Mutasarrıflığa dönüştürüldüğü takdirde hazineye çok fazla katkı sağlayacaktır. Kazamızın mamurluğu, mevki bakımından büyüklüğü ve önemi 1891 yılında kazamızı ziyaret eden Hüdavendigar Valisi Mahmut Celalettin Paşa'nın da dikkatini

çekmiş, sancak olmaya layık olduğunu, mutasarrıflığa terfi ettiğinde hazineye katkı sağlayacağını, kasaba merkezinin askeri bakımdan alay merkezi olması nedeniyle sevkülceyş noktasında önemli kolaylıklar sunacağını hükümet merkezine arz etmiştir. Mutasarrıflığa dönüştürülmeye karar verildiği takdirde gerekli masraflar fakir fukaraya yük getirilmeden karşılanacaktır. Mensucatımız Avrupa nezdinde rağbet gördüğünden yıllık birkaç yüz bin liranın yabancı memleketlerden gelmesine vesile olunacak, kazamızın günden güne gelişmesi sancağa dönüşmesiyle daha da hızlanacaktır. Bu nedenle vilayet tarafından gönderilen mazbataya mâni olunmasını, Uşak redif alayı dâhilinde olup kaymakamlıkla yönetilen ve şimendiferle iki, kara olarak sekiz saat mesafede olan Aydın Vilayetinin Eşme kazasıyla, karadan yedi saat mesafedeki Çivril nahiyesinin Uşak'a bağlanarak mutasarrıflığa terfi ettirilmesini arz ve istirham eyeriz. Mahzara, Uşak kazasının 1884 yılından 1889 yılına kadar olan vergi ve bedel-i askeri miktarlarıyla, emval-i emiriye tahsilat oranının 913.182 kuruşla %60,36 olarak gerçekleştiğini gösteren bir pusula da eklenmiştir (BOA, ŞD, 1579/7, Lef.3).

Uşak'ın mülki taksimatı konusu bu kez mutasarrıflığa dönüştürülmesi talebinde bulunanlarla Hüdavendigâr Vilayeti arasında görüş ayrılığına neden olmuştur. Kazanın mutasarrıflığa dönüştürülmesi talebine ilişkin görüşünü bildirmesi için 23 Nisan 1901 tarihinde Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî'nden Hüdavendigâr Valiliğine bir tahrirat gönderilmiştir.

Valilik tarafından 22 Mayıs 1901 tarihinde nezarete gönderilen cevabi tahriratta, gelirleri ve yerel sanayisiyle geliştiği öne sürülen Uşak kazasının vergi tahsilatının, ilerlemesi henüz Uşak kazası düzeyine ulaşmamış ve halkı çiftçilik ve ziraatla geçinen diğer kazalardan daha düşük olduğu belirtilerek şu açıklamalara yer verilmiştir. Uşak'ta vergi tahsilatı %60,36 civarında tahakkuk ettiği halde, ziraatla geçinen kazalarda %90 oranında gerçekleşmiştir. Kazanın mutasarrıflığa dönüştürülmesi talebinde bulunanların, memurlar aleyhinde sürekli şikâyetle bulunan, gerçeği göremeyen çıkarıcı, maliye memurlarına ve tahsildarlara görevleri sırasında zorluklar çıkaran kişilerden oluştuğu iddialarına yer verilen tahriratın sonunda Uşak'ın mutasarrıflığa dönüştürülmesine gerek olmadığı ve imkânı da bulunmadığı, Karahisar-ı Sahip sancağına bağlanması işlemlerinin bir an önce başlatılması isteğinde bulunulmuştur (BOA, ŞD, 1579/7, Lef.4). Dâhiliye Nezareti de Hüdavendigâr Valiliğinin tahriratını 13 Temmuz 1901 tarihinde Sadaretin görüşüne arz etmiştir (BOA, ŞD, 1579/7, Lef.5; BOA, DH.TMIK.S, 34/70).

Uşak kazasının Aydın Vilayetiyle Karahisar-ı Sahip Sancağına bağlanması veya sancağa terfi ettirilmesi görüş ve taleplerini içeren tahrirat ve mahzarlar Şûrâ-yı Devlet'te birleştirilerek görüşülüp değerlendirilmiş, aşar ve benzeri vergilerin zamanında toplanması ilgili memurların görevlerini nizami ve kararlaştırılmış usuller çerçevesinde yapmalarını gerektirecek önlemlerin alınmasıyla ilgili olduğundan, bir kazanın irtibat değişikliğinde gerekçe oluşturamayacağı, Uşak kazasının Karahisar-ı Sahip sancağına bağlanması için öne sürülen gerekçelerin o kadar öneme haiz

olmadığı, Karahisar'a bağlanmanın yöre halkı üzerinde zorluk ve sıkıntılar yaratacağı gerekçeleriyle teklif uygun bulunmamıştır. Bununla birlikte kazanın sancağa dönüştürülmesine de gerek görülmeyerek, hal-i hazır teşkilat ve taksimat durumunun korunması gerektiğine karar verilmiştir (BOA, BEO, 1795/134560, Lef.1).

Şûrâ-yı Devlet, bir uyarıda da bulunarak bundan böyle kazanın her yıla ait emval-i umumiyesinin tamamının o sene içinde tahsil edilip bakaya bırakılmaması hususunda gerekli önlemleri alması ve ilgili memurlara da ihtarda bulunması için Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Hüdavendigar Vilayeti' ne tebliğde bulunulmasına karar vermiştir. Şûrâ-yı Devlet'in kararı Dâhiliye Nezareti tarafından 6 Mart 1902 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti' ne bildirilmiştir (BOA, DH.MKT, 2596/24).

Şûrâ-yı Devlet kararından sonra yaklaşık 6 yıl süreyle sessizliğe bürünen statü konusu bu kez Uşak kaymakamlığı İdare Meclisi'nin kazanın sancağa dönüştürülme kararı almasıyla tekrar ortaya çıkmıştır. Meclis tarafından 22 Kasım 1908 tarihinde Sadarete gönderilen tahriratta, idare meclisinin Uşak'ın sancağa dönüştürülmesi kararını aldığı belirtilerek geçmişteki başarılı hizmetleriyle tanınan ve 5 Haziran 1908 tarihinden beri Uşak kaymakamlığı görevinde bulunan Mehmet Necmettin Bey'in Uşak mutasarrıfı olarak atanması talebinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT, 2704/67, Lef.1).

Diğer taraftan Uşak'ın Aydın Vilayetine bağlanmasının askeri bakımdan sakıncasının olup olmadığına ilişkin erkân-ı harbiye görüşü nezarete intikal etmiş, Umum Erkan-ı Harbiye dairesinden 9 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen tezkerede Uşak kazasının livaya, Banaz nahiyesinin de kazaya dönüştürülerek Eşme ve Simav kazalarıyla birlikte Uşak livasına ilhak edilip Aydın Vilayetine bağlanmasında Harbiye Nezaretince bir sakıncasının olmadığı, hatta askeri sevkiyat bakımından kolaylık sağlayacağı bildirilmiştir (BOA, DH.MKT, 2687/63, Lef.1). Harbiye Nezareti'nin bu görüşü 15 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Mektûbî Kalemî tarafından Aydın Vilayetine bildirilmiş ve vilayet görüşü istenmiştir (BOA, DH.MKT, 2687/63, Lef.2).

Aydın Vilayeti tarafından 31 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen cevabi tahriratta, Uşak kazasının livaya dönüştürülüp Aydın Vilayetine bağlanmasında askeriye açısından sakıncasının olmadığı hatta efrad-ı cedide ve redifenin toplanma ve sevk işlemlerinde kolaylık sağlayacağını Harbiye Nezareti tarafından bildirildiği ifade edilerek ilhakın uygun görülmesi isteğinde bulunulmuştur (BOA, DH.MKT, 2687/63, Lef.3)³. Dâhiliye Mektûbî Kaleminden 12 Ocak 1909 tarihinde Hüdavendigar Vilayetine gönderilen tahriratta da Uşak kazasının livaya dönüştürülerek Aydın Vilayetine bağlanmasında askeri bakımdan sakıncanın olmadığı şeklindeki Harbiye Nezareti tezkeresiyle, Uşak Kaymakamlığı

³ Uşak eşrafının, kazalarının Aydın Vilayetine bağlanması girişimleri İzmir basını, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza ve Manisa mebusu Ali Haydar Bey tarafından da desteklenmiştir. Şadiye Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin Son Devirlerinde Uşak Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVI, S. 1, (2001), s.176-177.

İdare Meclisi'nin Necmettin Bey'in mutasarrıf olarak atanması teklifi hakkındaki valilik görüşünün bildirilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT, 2687/63, Lef.4).

Hüdavendigâr Valiliğinin bu konudaki görüşü beklenirken Uşak Umum Komisyonu birinci başkanı Mehmet Cemal Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 31 Temmuz 1909 tarihinde bir tahrirat gönderilmiş, tahriratta komisyonlarının 12 Temmuz 1909 tarihinde aldığı kazalarının İzmir Vilayetine bağlanmak şartıyla Livalığa dönüştürülmesi kararının Şûrâ-yı Devlet'e havale edildiği ancak herhangi bir sonuç alınmadığı belirtilerek Meclis-i Mebusân dağılmadan konunun çözüme kavuşturulması hususunda yardımcı olunması isteğinde bulunulmuştur (BOA, DH.MUİ, 34-2/23, Lef.1).

Aynı başkan tarafından 28 Aralık 1909 tarihinde Sadarete ve Dâhiliye Nezaretine gönderilen tahriratta da Aydın Vilayetine bağlanma isteklerinin gerekçeleri şu şekilde ifade edilmiştir:

Uşak, yüz bini aşan nüfusu ve 70.000 liralık yıllık geliri ile arazisi geniş, bitki yetiştirme kapasitesi yüksek, palamut, zahire ve afyon ihracatı yapan, halıcılık sanatında gelişen ilerlemiş bir kazadır. Hüdavendigâr Vilayetine beş günlük mesafede olduğundan gidip gelmek zor ve külliyetli masraf gerektirmektedir. Kazamız, Aydın Vilayetine şimendiferle bağlı, tüm alış veriş ve ticaretimiz İzmir'le yapılmakta, ilerlememiz de Aydın Vilayetine ilhaka bağlıdır. Hüdavendigâr Vilayetinde kaldığımız sürece ilerlememiz mümkün olmamakta ve inzibati işlerimiz istediğimiz düzeyde yürümekte olduğundan Aydın Vilayetine katılmayı halkımızla 15 yıldır beklemekteyiz. Zaman zaman başvurularla bulunmuş olmamızın yanı sıra 30 Temmuz 1909 tarihinde Sadarete yaptığımız son başvurunun Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmesine rağmen bir sonuca ulaşmadığı görülmüştür. İhtiyacımızın aciliyeti zaman zaman telgraflarla bildirildiğinden tekrar tekrar başvuruya ve sızıltıya meydan verilmeden talebimizin karşılanmasını arz ederiz (BOA, DH.MUİ, 34-2/23, Lef. 3,4).

Hüdavendigâr Valiliğinin, Uşak'ın livaya dönüştürülmesiyle ilgili görüşü 6 Şubat 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmış ve tahriratta şu görüşlere yer verilmiştir:

On senede 20 kaymakam ve vekil değiştirilmesine mecbur bırakan ve sızıltısı eksik olmayan Uşak kazasının, livaya dönüştürülüp Aydın'a bağlanmasının uygun ve isabetli olacağı hususunda gerekçeler ileri sürülmektedir. Kanaatimce Uşak'ın kaza halinde kalmasıyla liva şeklinde idare edilmesi inzibat noktasında pek de öneme sahip değildir. Mülki daire ve şubelerinin yöneticileri, hükümetin nüfuz ve kudretini temsil etmekte olduklarından ve tüm ahaliye karşı aynı mevkiye bulduklarından bir mahallin liva veya kaza şeklinde bulunmasında veya yönetim işlerinde bulunan kimselerin mutasarrıf veya kaymakam unvanına sahip olmasında idari bakımdan büyük fark yoktur. Kaza halinde bulunan Uşak'ın livaya dönüştürülmesiyle oranın idari muamelelerinin kolaylaşacağı, inzibat ve asayişinin daha düzgün hale geleceği

mütalaası pek de doğru değildir. Uşak'ta on senelik bir süre içerisinde 20 kaymakam ve vekil değiştirilmek zorunda kalınması ve sızıltının eksik olmamasının sebebi, mülki taksimat itibarıyla sahip olduğu şekilde değil, başka taraflarda aranmalıdır.

Bu halin başlıca sebebi, Uşak halkından bazı kötü niyetlilerin emel ve kişisel menfaatlerine dayalı olan müracaat ve şikâyetlerine, özel maksatlarına daha önce her nedense pek fazla önem atfedilerek incelemeden oradaki memurların azil ve değiştirilmesi cihetine gidilmesi ve bu yüzden bu tür kişilerin cüret ve cesaretlerini arttırarak oraya gelen her kaymakam hakkında şikâyetlerine meydan verilmiş olmasıdır. Hükümet, halkın ve memurların hukuk ve karşılıklı görevlerini temin etmiş olduğu gibi halkın gerçeğe uygun başvuru ve isteklerini nazar-ı dikkate almıştır. Ancak kötü niyete dayalı ihbar ve şikâyetler araştırılmadan memurların azil ve değiştirilmesi yoluna gidilmemeliydi.

Uşak'ın kazandığı önem, nüfus çokluğu nedeniyle Simav, Eşme ve Banaz'ın livaya dönüştürülmüş Uşak'a ilhakı, ticari işlerin İzmir'le yapılmasından dolayı Uşak'ın Aydın Vilayetine bağlanması meselesine gelince; Uşak'ın şimendiferle İzmir'e yakın olması Uşak halkı için bazı kolaylıklar sağlasa da bu durum Simav halkı için geçerli değildir. Simav halkı bundan yararlanamayacağı gibi bilhassa Uşak'ın livaya dönüştürülmesi için hiçbir lüzum ve gerçek ihtiyaç bulunmamaktadır. Tasarrufa itina gösterilen bir dönemde Banaz'ın kaza haline dönüştürülmesinin aşırı masrafa yol açmasının da uygun olmayacağı kanısındayım.

Eskişehir kazasının livaya dönüştürülmesi düşüncesi gerçekleşir, Uşak'ta da Simav'ın ilhakıyla bir liva oluşturulursa, sadece Gediz ve merkez kazalarından ibaret kalacak olan Kütahya Sancağının bu haliyle liva şeklinde bırakılması uygun olamayacağından söz konusu sancağın da ya diğer bir mahalle bağlanması ya da civar kazalardan birkaçının oraya ilhakı gerekir. Bu şekilde vilayetin mevcut taksimat-ı mülkiyesinin tamamen değiştirilmesi lüzumu ortaya çıkar.

Mülki taksimata ait ıslahatların çok dikkatli ve mükemmel bir incelemeden sonraya bırakılması işlerin idaresinin sağlanması için önemli olduğundan, şimdilik mevcut taksimat ve teşkilatın değiştirilmemesi ve Uşak'ın da livaya dönüştürülmesinden vazgeçilmesi uygun olacaktır (BOA, DH.MUİ, 34-2/23, Lef.5).

Uşak'ın livaya dönüştürülmesi veya Karahisar-ı Sahip sancağına bağlanması hususunun görüşülmesi için muhtelit encümen oluşturma çalışmaları 1917 yılında da devam etmiş ancak Talat Paşa'nın 28 Şubat 1917 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı Şevket Bey'e gönderdiği "*Meclis-i Umumide yeniden düzenlenmekte olan nahiyeler kanununda mülki taksimatla ilgili değişiklikler yapılacağından, Uşak kazasının Karahisar Livasına tahvil-i irtibatı için şimdilik encümen-i muhtelit teşkiline lüzum görülmemiştir efendim*" (BOA, DH.MUİ, 142/81; BOA, DH.İ.UM, 45-3/1; BOA, DH.İ.UM.EK, 81/50, Lef.1) şeklindeki talimatının ardından kazanın Osmanlı dönemindeki mülki taksimat statüsüyle ilgili süreci son bulmuştur.

Cumhuriyet dönemine kaza statüsüyle intikal eden Uşak, Kütahya'ya bağlı kaza statüsünü yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti döneminde de bir süre devam ettirmiş ancak 9 Temmuz 1953 tarihinde TBMM'de kabul edilen 6129 sayılı yasa ile Uşak kazası kaldırılarak merkezi Uşak olmak üzere Banaz, Ulubey, Karahallı, Sivaslı ve Eşme kazalarını içine alan Uşak Vilayeti kurulmuştur (Resmi Gazete, 15.7.1953, S, 8458, s.6703).

Sonuç

Geçmiş Anadolu'nun eski uygarlıklarına kadar uzanan Uşak, Türk yönetimindeki en uzun mülki idare sürecini Osmanlı döneminde geçirmiştir. XVI. Yüzyılın başlarından itibaren mülki taksimat statüsü Kütahya Sancağına bağlı kaza olarak belirlenen şehrin statüsü konusunda XIX. Yüzyılın ortalarında başlayıp cumhuriyet dönemine kadar süren tartışma ve çekişme yaşanmış, değişiklik taleplerinde bulunulmuştur.

Coğrafi konumu ve ulaşım imkânının sağladığı yarar, üstünlük ve kolaylığın etkisiyle tarım ve dokuma sanayiinde hızlı gelişen kentte zenginlik ve refahın oluşmasıyla kazanın, sancağa dönüşmesi, bağlı olunan Kütahya Sancağından ayrılması veya ayrılmaması ve Aydın Vilayetine bağlanmasına ilişkin girişimlerde bulunulmuştur. Öncülüğünü, kazanın önde gelen eşrafiyla bazı yerel yöneticilerin yaptığı statü değişiklik talepleri toplumun bazı kesimlerinde ayrılmaya neden olmuştur. Merkezi idareye gönderilen birbiriyle çelişkili, biri diğerini kötü niyetli, çıkara dayalı olmakla suçlayan mahzarların taraflarının sancağa dönüşme veya merkezi liman kenti İzmir olan Aydın Vilayetine bağlanmak için öne sürdükleri gerekçeler merkezi yönetim ve Şûrâ-yı Devlet tarafından uygun bulunmayıp statü değişikliğine onay verilmemiştir.

İzmir-kasaba demiryolunun Karahisar-ı sahip sancağına ulaşmasının ardından Uşak kazasının bu şehre bağlanması teklifinin halk nezdinde hoşnutsuzluk yaratacağının anlaşılması da bu düşünceden vazgeçilmesine neden olmuştur.

Mahzarlardaki mühür sayılarına bakıldığında kazanın Kütahya Sancağına bağlı kalmasına taraftar olanların Aydın Vilayetine bağlanmasını isteyenlerden oldukça az olduğu görülmüştür. Kazadaki esnaf, iş insanı ve bir kısım eşrafın, yoğun nüfusu, büyük ticaret hacmi, limanı, demiryolu olan, dış ülkelerle bağlantı imkânları kolay, hinterlandı geniş İzmir'e bağlanmayı tercih etmelerinin nedenleri Şûrâ-yı Devlet ve merkezi yönetime gönderdikleri mahzar ve tahrirlere beyan ettikleri gerekçelerden anlaşılmaktadır.

İttihat ve Terakki yönetiminin de Uşak kazasının sancağa dönüşme veya başka vilayetlere bağlanmasıyla ilgili statü değişikliğini uygun bulmaması üzerine girişimler sona ermiş, seksen yılı aşan mülki taksimat statüsü tartışmalarının ardından 1953 yılında il olma statüsüne kavuşmuştur.

Kaynakça

a. Arşivler

- BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), A. {DVN.DVE.d, (Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Humâyûn Düvel-i Ecnebiye Kalemi Defteri), no. 003/1.
- BEO, (Bâbiâli Evrak Odası Evrakı), 1795/134560, Lef.1.
- DH.İ.UM, (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı), 45-3/1.
- DH.İ.UM.EK, (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri), 81/50, Lef.1.
- DH.MKT, (Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi), 2471/100.
- DH.MKT, 2596/24.
- DH.MKT, 2704/67, Lef.1.
- DH.MKT, 2687/63, Lef.1,2,3,4.
- DH.MUİ, (Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı), 34-2/23, Lef.1,3,4,5.
- DH.MUİ, 142/81.
- DH.TMIK.S, (Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu. Islahat), 34/70.
- ŞD, (Şûrâ-yı Devlet Evrakı), 1376/5, Lef.1.
- ŞD, 1535/3, Lef.2-3.
- ŞD, 1376/5, Lef.1,2,3,4,5,6,7.
- ŞD, 1535/10, Lef.2,3.
- ŞD, 1579/7, Lef.1,2,3,4,5

b. Kitaplar ve makaleler

- Aydın, M. (2016 Nisan). "Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 48, 199-232.
- Çakır, İbrahim E. (2010 Güz). "Uşak Kazası (1676 Tarihli Avâriz Defterine Göre", OTAM, (28), 27-47.
- Çakmak, B. (2008). "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)", Basılmamış Doktora Tezi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdeğer, M. (2012). "Uşak", TDVİA, 42, 222-226.
- Resmi Gazete, 15 Temmuz 1953, Sayı, 8458, s.6703.
- Temel, M. (2012). "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Belçika Ticari İlişkileri", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi", 15, (27), 247-263.
- Tutsak S. (2001). "Osmanlı Devleti'nin Son Devirlerinde Uşak Kazası", Tarih İncelemeleri Dergisi, XVI, (1), 175-192.
- Varlık, Mustafa Ç. (2002). "Kütahya", TDVİA, 26, 580-584.

Sosyal Bilimlerde Tarihsel Analiz ve Teori ile Tarihsel-Toplumsal Pratiğin İlişkisi: Thompson-Anderson Polemiği Kardelen GÜRGÖR¹

Öz

Derleme Makale

Thompson (2015) tarafından kaleme alınan “Teorinin Sefaleti”, Althusser tarafından geliştirilen yapısalcı Marksizm kavrayışına karşı sistematik bir eleştiri içeren önemli bir çalışmadır. “Marksizm’de Tartışmalar”da Anderson’ın (1998) katkısı ise sadece Thompson ile Althusser arasında bir arabuluculuk girişimi değil, aynı zamanda “Marksist Tarih Teorisi”nin önemli bir analizi olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmanın amacı, bu iki İngiliz Marksist tarihçinin genel argümanlarını özetleyerek ve Althusseryan tezlerin özgünlüklerini ve sorunlarını vurgulayarak, sosyal bilimlerin inşa ve icrasında, tarihsel-toplumsal pratik üzerine “sürekli” bilimsel araştırmanın önemi ve kaçınılmazlığını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelime: Marksist Tarih Teorisi, Yapısalcı Marksizm, Teori ile Tarihsel-Toplumsal Pratik İlişkisi

Historical Analysis in Social Sciences and The Relationship Between The Theory and The Historical-Social Practices: Thompson-Anderson Debate

Abstract

Review Paper

“The Poverty of Theory” written by Thompson (2015) has been an important study which contains the systematical criticism against the structuralist understanding of Marxism developed by Althusser. In “Arguments Within English Marxism”, the contribution of Anderson could be evaluated as not only an attempts of mediation between Thompson and Althusser but also an important analysis of “Marxist Theory of History”. The purpose of this study is to demonstrate the importance and indispensability of the “perpetual” scientific examination about social-historical practices in the construction and the execution of social sciences by summing-up the general arguments of these two English Marxist historians and by emphasising Althusserian thesis’s originalities and defects.

Key words: Marxist Theory of History, Structuralist Marxism, The Relationship Between Theory and Historical-Social Practice

Makale Bilgileri/ Article Info

Alındığı Tarih / Received 25.02.2022

Kabul Tarihi / Accepted 21.06.2022

Giriş

2. Dünya Savaşı’ndan sonra başlangıçta dilbilim ve antropoloji alanında - özellikle dilbilimci Saussure ile birlikte- ortaya çıkan yapısalcı fikriyatın, sosyal bilimlerin diğer disiplinlerine sıçraması Marksist literatürde yeni tartışmaları başlatmıştır. Basitçe “görünen fenomenlerin arkasında yatan mantığı, zihinsel örüntüleri, kısaca belirli anlamıyla yapıları açığa çıkarma motivasyonu ve buna

¹ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, kardelengurgor88@gmail.com ORCID: 0000-0002-8377-6730

uygun yöntem arayışı olarak tanımlanabilecek” (Öğütle, 2015: 14) yapısalcılığın Althusser’in eliyle doğrudan Marksist düşüncüde kendisine bir yer edinmesi önemlidir. 1960’lı yılların sonunda New Left Review dergisi aracılığıyla Althusseryan yapısalcılığın Anglo-Saxon dünyasına yayılması (Turgut, 2015: 465) ile birlikte bir Althusseryan külliyatın oluşması, Althusseryan yapısalcılığın ampirizm eleştirisi üzerinden tarihsel-toplumsal pratiğin öneminin reddine varan aşırı duruşuna karşı İngiliz Marksist Tarihçiler Grubundan Thompson’un 1978 yılında yayımlanan “Teorinin Sefaleti”yle net bir karşı duruş ortaya koymasına neden olmuştur. Anderson’un Thompson ve Althusser arasında bir “arabuluculuk” girişimi olarak “Marksizm’de Tartışmalar”ı ise, aynı zamanda, Thompson’a ve Althusser’e karşı bir polemigi içerir. Fakat Thompson için uzlaşmaya ilişkin kapılar daha baştan kapalıdır, zira saflar çok nettir; yazarın idealist özellikler taşıyan bir kapanma olarak gördüğü Althusseryan yapısalcı Marksizm’e karşı Thompson, soruşturma ve eleştiriye açık ve kaynağını tarihsel materyalizmden ve Marx’ın kendisinden alan bir Marksizm’i savunmaktadır (Thompson, 2015: 394). Öğütle’nin (2015) dediği gibi tartışma Althusseryan yapısal tarih ile aşağıdan tarih arasındadır, bu aynı zamanda İngiliz Komünist Partisi Tarihçiler grubu içerisinde Althusseryan tezlerden etkilenenler ile Thompson’un karşı karşıya gelişidir.

Bu tartışmanın politik bir yanının olduğu da belirtilmelidir. Soğuk Savaş aslında bir anlamda bu tartışmaya rengini vermiştir. Dönem Hobsbawm’ın (2013) “reel olarak var olan sosyalizm” (s. 503) olarak andığı SSCB ve diğer sosyalist ülkeler ile Kapitalist Batı’nın ideolojik ve politik mücadelesi tarafından biçimlenmektedir ve aynı zamanda Stalinizm’in Dünya Sosyalist Hareketi üzerinde ciddi etkisi, hem onun katı bir savunusu hem de ona sert bir muhalefet olarak mevcuttur. 1956 Nükleer Silahlanma Karşısı hareket aynı zamanda, İngiliz Komünist Partisine muhalif bir hareketin gelişimini politize etmektedir ve bu grubun içerisinde Thompson da bulunmaktadır. Süreç içerisinde Stalinizm’e karşı “Sosyalist Hümanizm” fikri Thompson tarafından geliştirilir. Onun üretim tarzını tarihin öznesi kılan Althusserci yapısalcılığa karşı tarihin inşasında özne olarak insan savunusunun entelektüel ve politik temeli özü itibarıyla Stalin karşıtlığından da kaynaklanmaktadır. Zira Thompson Althusseryan yapısalcılığı Stalinizm’in teorik yeniden üretimi olarak görmektedir. Öte yandan Althusser’in Thompson’un çalışmasından önce ortaya koyduğu teorik müdahalesi ise doğrudan bu hümanizmin kendisine karşıdır; 1960’lı yılların ikinci yarısında Althusser’in önemli makalelerinden müteşekkil “Marx İçin” yayınlanır ve yazar bu eserin “Okurlara” başlıklı sonsözünde Marx ve Engels’in gençlik dönemi yazılarından hareketle Stalinizm’in yarattığı tahribata karşı solda yükselen bu hümanizmden Marksizm’i siyasal düzlemde kurtarabilmek için teorik düzlemde kurtarmanın yolunu aradığını belirtir. Dolayısıyla bu tartışmaya tarafların siyasal niyetleri rengini vermiştir. Ancak tarihçiler ve sosyal bilimciler açısından bu tartışmanın önemi, bu hümanizm tartışmasının tarihte insanın özneliğini merkeze alması (Althusser, 2015: 60) ve Althusseryan yapısalcılıkla ilgili iki Marksist tarihçinin savlarından hareketle tarihsel

toplumsal pratiğin nasıl inceleneceğine dair bir perspektifin üretimine katkı sunmasıdır.

Bu çalışmanın amacı, bu iki İngiliz Marksist tarihçinin genel argümanlarını özetleyerek ve Althusseryan tezlerin özgünlüklerini ve sorunlarını vurgulayarak, sosyal bilimlerin inşa ve icrasında, tarihsel-toplumsal pratik üzerine “sürekli” bilimsel araştırmanın önemi ve kaçınılmazlığını ortaya koymaktır. Bu anlamda yapılan aslında Marksist Tarih Teorisi ve genel olarak tarih disiplini, tarihte insan aracılığının rolü ve deneyim tartışması, sınıf kavrayışları ve üretim tarzı gibi esasen yine Marksizm’in merkezindeki kavramları Thompson ve Anderson’ın nasıl analiz ettiğini ortaya koymak ve buradan hareketle Althusseryan yapısalcılığın özgünlüğü ve eleştirisi üzerinden teori ile tarihsel toplumsal pratik arasındaki ilişkiye dair bir perspektif üretmektir.

Çalışmada ilk olarak, Thompson ve Anderson’ın argümanları genel olarak ele alınacaktır. Burada, Marksist Tarih Teorisi’ne ilişkin tartışmalar ile Tarihsel Diyalektik Materyalizm’in ele alınması önemlidir ve ağırlık buraya verilmiştir. Ardından, Althusser’in özgünlükleri ve fikriyatındaki sorunlar Marx’ın kendi teorik pratiğinden de yararlanılarak ele alınacaktır. Son bölümde ise tartışmanın önemi ve Athusserci yapısalcılıktaki “teorinin kuruculuğu” ve tarihsizlik meselesinin iktisadın diğer sosyal bilimlerle en çok temas ettiği yan disiplin olarak kalkınma iktisadının geleneksel teorisinde nasıl içerildiği kısaca ortaya konulacaktır.

1. Thompson ve Anderson’ın Genel Argümanları

Aslında Thompson’un bu polemikte yaptığı bir cümleyle özetlenirse; yapılan bir disiplin olarak tarihin ve bunun en iyi uygulaması olarak gördüğü Tarihsel Materyalizmin savunulmasıyla tarihin öznesi olarak insanın savunusudur. Thompson tarih disiplininin kendisine bir saldırı ve tarihte insanın icrai rolünün dışlanması olarak gördüğü Althusseryan felsefenin “Kapital’i Okumak” ve “Marx İçin”de gördüğü yansımalarına karşı eleştirilerine Tarihsel Materyalizm’in savunusuyla başlar. Thompson’a göre Althusser’in iddiası Tarihsel Materyalizm’in bilgisinin esasen ampirizme dayandığıdır (Thompson, 2015: 39). Bu bağlamda Althusser, Tarihsel Materyalizmin bir yeniden ele alınışını değil toptan imhasını önermektedir. Thompson’a göre, Marx’ın pratiğinin ampirik kanıtla bir diyalogu her daim olmuştur fakat toplumsal varlığın toplumsal bilince etkisi olarak deneyimi hiçleyen Althusseryan okuma, esas itibarıyla Marksist geleneğe idealist olarak nitelendirilebilecek bir yere düşer. Burada Althusser’in yaptığı, ampirik kanıtla diyalogu ampirizimle karıştırıp tarihin bir tür reddine varmaktır. Bu anlamda, Felsefenin Sefaleti’ndekine benzer bir tarihsel oluşlar mı yoksa teori ve kategoriler mi öncelenmeli tartışmasını, Thompson Althusser’e karşı bir anlamda yeniden açar.

Bu bağlamda Thompson (2015) “genellikler” olarak ifade bulan Althusser’in teorik pratik laboratuvarına dalar (s. 46). Thompson bu zayıf bulduğu epistemolojik

hattı şöyle tarif eder -ki buradan tarihin reddine varılır-; Genellikler I yani olgular ve kanıtlar, Genellikler III ü yani bilgiyi üretmek için Genellikler II'nin yani teorik pratiğin etkisi altındadır. Dolayısıyla söz konusu olan, teorinin hali hazırda yaşananın üzerindeki belirleyiciliğidir. Böylelikle tarih teorinin üretimine dönüşür. Bu anlamda bir tür çağdaş Dünya Marksizm'i örneği olarak Althusseryan yapısalcılık, Thompson'a göre, Marx ve Engels'in yaşasalar di idealizm olarak değerlendirecekleri düşünüş biçimidir. Çünkü bu yapısalcılık maddi ve toplumsal varoluş biçimlerine kendi düşünselliğini dayatmaktadır. Bu anlamda Althusser için tarihin kendisi bir teorinin uygulanmasından başka bir şey değildir (s. 63).

Althusser'in (2015) "Marx İçin" çalışmasına bakıldığında bu eleştirilerin yerinde olduğunu görmek mümkündür. Yazarın "Genellikler" analizinin içerildiği "Teorik Pratik" makalesinin zemini, aynı çalışmadaki bir önceki makalesinde² kurulur. Öyle ki, burada Althusser teorik pratiği herhangi bir malın üretim süreci gibi kavrar; olgular ve kanıtlar hammadde olarak, seçilmiş kavramları ve yöntemi içeren teori makinesine girer ve çıkan "ürün" bilgidir, teorik pratik açığa çıkmış olur (Althusser, 2015: 214). Bu anlamda hammadde "genellik 1", teori makinesi "genellik 2" ve bu makinece üretilen ürün olarak bilgi "genellik 3" olacaktır. Aslında tüm mekanikliğine rağmen teorik temelli analize dair bu vurgular özgün görünmektedir. Ancak Althusser'in (2015) analizinin temel sorunu, bilginin toplumsal-tarihsel pratiğin dışında, onun tek geçerli teori olarak kabul ettiği materyalist diyalektiğin teorik pratiği içerisinde üretilmesi ve bu anlamda teorik pratik olarak genellik 2'nin genellik 1 üzerindeki üstünlüğünün vurgulanmasıdır (s.230-236). Bu, teorinin tarihsel pratik üzerinde donuklaşmasıdır ve bu anlamda bir tür idealist sapma olarak değerlendirilmiştir. Tüm bunların karşısında Thompson nasıl bir tarihçilik önermektedir? İlk olarak Thompson'un (2015) tarihsel bilginin diyalektiği vurgusundan bahsetmek gerekir; "Bir tezin, kavram ya da hipotez, kendi antiteziyle (teorik olmayan nesnel belirlilik) ilişki içine sokulması ve bir sentezin (tarihsel bilgi) ortaya çıkması anlamında buna tarihsel bilginin diyalektiği diyebiliriz" (s.118). Yani kavramın nesnel tarihsel veriyle sınanması gerekir. Bu anlamda herhangi bir tarihsel süreç teorisi koymakta bir beis yoktur, fakat bir "temyiz mahkemesi" olarak kanıtın belirlenimlerine uymak zorundadır, aksi halde teori hatalı olacaktır.

Ardından, Thompson "Teorinin Sefaleti"nin kurucu kavramlarından biri olarak "Tarihsel Diyalektik Materyalizm"ın Althusserci yapısalcılığa karşı savunusuna geçer. Tarihsel Materyalizm, kendi kategorileri, yardımcı prosedürleri ve diğer disiplinlerle kurabildiği ilişki bağlamında tarihi yorumlayan diğer disiplinlerden ayrılır. Tarihsel Materyalizm'ın tarihin inşa ve icrasında kurucu bir rol oynamasının nedeni, kendi kavramlarının tarihsel oluşudur. Bu kategori ve kavramlar, sürecin araştırılmasında, araştırma sürecinde dahi biçim değiştiren kavramlar olarak, sürekli sınılanabilme yetisini de kendiliğinden içerir. Dolayısıyla -

² "Materyalist Diyalektik Üzerine"

bu durum onu zaman zaman doktriner kılsa da- tarihsel kategoriler ortaya koyabilme yeteneğinin varlığı, Tarihsel Materyalizm'i tarihin sorgulanabildiği en akla yatkın disiplin kılar. Onun ürettiği bilgi tarih disiplinin kendisinden kaynaklı bir biçimde "yaklaşık" olmak zorundadır, fakat bu bilgi sürekli gelişmektedir (s. 131). Ayrıca Tarihsel Materyalizm "tarihi araştırırken her biri bir tek dışsal görüntü içinde sabitlenmiş bir toplumsal zaman anını bize gösteren bir fotoğraflar dizisi" (s. 126) algılamaya izin vermez, zira tarihsel bilgi bir "varlık" anını değil bir "oluş" anını anlatır. Dolayısıyla, her bir toplumsal oluşum, iktidar ya da sınıf ilişkisi, sömürü süreçleri vb kendi özgül hareketleri içerisinde kendi çelişkileriyle birlikte ortaya konmak zorundadır.

Tarihsel Materyalizmin savunusunun olduğu bu girişten sonra, Thompson Althusser eleştirisini şiddetlendirir ve onu teorilerin hayati inşa ettiği bir tür idealist felsefenin yaratımıyla itham eder.

Althusser'in ilk önemli çelişkisi şudur; Althusser Marksist siyasal iktisat teorisinin Marksist tarih teorisinden türetildiğini kabul eder fakat Marksist tarih teorisinin kendisinin varlığını kabul etmez (s. 141). Burada yaptığı yine ampirizmin reddi üzerinden ampirik olanın reddine varmaktadır. Marx'ın siyasal iktisada eleştirisini inşa ederken, kavramlarını sınamaya tabi tuttuğu ampirik kanıtlar, Althusser tarafından görmezden gelinmektedir. Zira kanıt önemsenirse, tarihi inşa eden yapılar anlatısı ve insanların sadece teorilerin taşıyıcısı olduğu Althusserci vurgu kendiliğinden çökecektir. Felsefi anlamda bu bakış açısı tutarlı olabilir fakat sosyal bilimin inşasında kabul edilemez.

Yine başka bir eleştiri Althusserci diyalektiğe ilişkindir. Althusser'in diyalektiği donuktur ve kavramları kendi değişimi içerisinde algılamaktan acizdir. "Althusser için Kapitalizm falan şey olmalıdır: ya da başka bir şey. Ya da hiçbir şey. Bugün bir şey yarın başka bir şey olamaz" (Thompson, 2015: 143). Thompson'un örneği üzerinden gidildiğinde ve bir iktisatçı bakış açısıyla bakıldığında; konjoktüre göre, müdahaleci biçimlerden en uç piyasacı biçimlere çeşitlenebilen bir kapitalizmin değişime uğrama gücünü görmek, sorunlarına rağmen yine de kapitalizmin tek sürdürülebilir üretim tarzı olduğunu düşünen Keynes ve Minsky için bile mümkün olmuştur. Dolayısıyla, bu iktisatçıların görebildiğini Althusser'in göremediği iddiası Marksist teori çatısı altında önemli bir eleştiri olarak durmaktadır.

Bu noktada Thompson daha genel bir Althusserci yapısalılık eleştirisine girer (s. 197-198). Althusser'de ekonomi, politika, ideoloji ve sınıf mücadelesi gibi kavramlar esasen ne kadar değişirlerse değişsinler son tahlilde orijinal sabitliklerini korurlar. Bu anlamda, "sonradan hareket eden parçalar olarak harekete geçirilseler de, kategoriler statik kategorilerdir" (Thompson, 2015: 198). Kategoriler değişse de bu sadece o yapının sınırları içerisinde mümkündür. İşte Althusserci teorisinin bir süreç olarak tarihi ve bunun içinde insanların öznelğini reddinin kaynakları bu iki karakteristikten türer.

Anderson ise “Marksizm’de Tartışmalar”da (1998) “İngiltere’de kesinlikle Avrupa’da büyük bir olasılıkla dönemin en iyi sosyalist yazarı” olarak gördüğü Thompson’ın bu eleştirilerine karşı hem Thompson ve Althusser arasında bir “arabuluculuk” girişimine, ancak aynı zamanda bir Althusser savunusuna girer. Althusser’in bilgi teorisi ve bilginin üretim biçimine ilişkin Thompsoncu eleştiriye Anderson da katılır. Althusserci bilgi teorisi esas itibarıyla -Anderson’un Coletti’den alıntılı olduğu biçimiyle- Batı Felsefesi’nin iki ana geleneğinden bilimin bilginin yegâne biçimi olarak kabul edildiği Hume-Kant geleneğinden ziyade, Hegel-Spinoza geleneğine yakınsar (Anderson, 1998: 14). Anderson’a göre Althusser’in bilgiyi bilime asimile edici yaklaşımı onun kanıtı hiçleyen yaklaşımının yegâne sebebidir ve Thompson’un bu hususta Althusseryan okumaya yaptığı eleştiriler yerindedir.

Fakat yine Anderson’a göre Thompson’da teori kanıttan daha az tartışılır ve bu noktada Marksist tarihsel kavramların olguları açıklama gücünü Thompson yeterince tartışmamış olmaktadır. Anderson’a göre Thompson Marksizm’in kavramlarına -nesnelere değıştikçe kategorilerin de değışmesi nedeniyle- sorunlu bir istisnailik atfeder (s. 18). Tüm bunlardan hareketle Anderson, Thompson’un tarihin ve tarihçinin bir ayrıcalığı olarak kavramların meşru bir hafifmeşrepliğine dayandığını söyler ancak bu Anderson’a göre kabul edilemez. Zira tarihin nesnesinin sürekli değışmesi tarihçiyi kavrayış sürecinde kavram üretmekten alıkoyamaz. Dahası Thompson “Soyut ve kendine özgü olanı tahrif ederek, kavramları asla kendi kendilerine hareket edemeyecek bir gerçekliğin modelleri veya şemaları olarak görme eğilimindedir” (Anderson, 1998: 20). Ancak Marksizm hem tarihin hareketini çelişkileriyle birlikte açıklayan hem de söz gelimi sermaye gibi kavramları kendi özgün dinamikleri içerisinde açıklayan bir kavramlar setine sahiptir. Tarih disiplini açısından bu kavramlar setinin eksiklikleri olabilir fakat bu durum tarihçiyi kavramlardan kaçmaya değil çok daha titiz süreçlerle, tarihin nesnesinin sürekli değışimini yine bu değışim içerisinde açıklayan sürekli yeni kavramlar üretimine itmelidir. Aynı zamanda, yazar Thompson’ın tarihin “yaklaşık ve daha az kesin bir bilgisi” olduğuna ilişkin yaklaşımını da bir soru üzerinden eleştirir; “Tarih ne anlamda estetik veya edebiyat eleştirisinden daha az kesindir?” (Anderson, 1998: 23). Tarihin nesnesi sürekli değışmektedir fakat söz gelimi Ekim Devrim’inde ne olduysa o olmuştur ve değışmeyecektir.

Tüm bunlarla bağlantılı olarak Anderson “tarihin nesnesi” meselesi üzerinden de Thompson’ı eleştirir. Thompson için tarihsel olan geçmişle ilgili olandır fakat bu olaylar dizini içerisinde “anamlı” olanlar seçilir. Anderson ise tarihsel olanın bu tespitinde anlamlılığın neye göre belirleneceğini sorar ve Althusser’in “var olan yapısal ilişkilerde mutasyon” anlatısını daha yerinde bulur. Burada “mutasyon” ifadesi Althusseryan diyalektiğe atfedilen durağanlıktan ziyade değışimi ihtiva etmektedir. Anderson aslında bu tanımları da yeterli görmez, zira büyük bir ideoloğun ya da devlet adamının ölümü yapısal ilişkilerde hiçbir mutasyon yaratmamasına rağmen yine de tarihseldir. Dolayısıyla, tarihçinin nesnesi olarak tarihsel olan insan

eylemleriyle yapısal belirlenimler arasında bir yerlerdedir. Bunun net bir tespitinin yapılmamış olması ikisini de yetersiz kılmaz, fakat Anderson'a göre Althusser'in açıklaması Thompson'un kine göre daha yerindedir.

Aslında Anderson (1998) Thompson'ı Tarihsel Diyalektik Materyalizm'in sorunlu bir kavranışına varmakla da eleştirir (s. 122). Thompson'ın tarihi geçmişe, tarih yazımını ise Tarihsel Materyalizm'e eşitleyen algılaması Max'ın ve Engels'in niyetlerinden çok daha farklıdır. Çünkü kavramın kurucularına göre Tarihsel Materyalizm bilimsel sosyalizmdir ve burada önemli olan geçmişini değil şimdiki anlamak ve geleceği biçimlendirmeyi sağlayacak politik projenin üretiminde kavramsal temel olarak Tarihsel Materyalizm'i kullanmaktır. Ki Kapital'in kendisinin son tahlilde modern İngiliz kapitalizminin bir eleştirisi olması, Anderson'a göre Tarihsel Materyalizm'in şimdikiye ilişkin bir teorik pratik olduğunu destekler niteliktedir.

Thompson ile Anderson arasındaki tartışma buradan "öznesiz tarih" algılamasına doğru uzanır fakat öncesinde Althusser'in belirleyici bir kavram olarak gördüğü "üretim tarzı" kavramına bakmak iktiza eder. Althusser "üretim tarzı" nı analizinin merkezine oturtmuştur fakat Thompson'a (2015) göre Althusser'in burada öne çıkardığı aslında her tarihinin irdelemek zorunda olduğu üretimin toprak, borç, ücret, teknoloji gibi belirleyici kavramları değildir. Althusser'de bunların varlığı sadece varsayılr. Zira onun varmaya çalıştığı yer kendi yapısal belirleyiciliğidir ve bunu doğrudan Marx'ın kendisine dayandırarak yapar. Althusser, ekonomizm ve teknolojizm ile hümanizm ve tarihsizme karşı bir bilim olarak Marksizm'in savunusuna girişir. Fakat burada yaptığı, son kertede ekonomik olan bir "belirleyici yapıyı" yani "la structure a dominante" nı ortaya koymaktır.

Bu yapısal belirlenimin devridaim makinesinden varılan yer "öznesiz tarih" anlatısıdır. Althusser, insan aracılığını tarihten çıkararak öznesiz bir tarih elde eder. Süreçlerde insan irade ve pratiğinin hiçbir rolü yoktur. Dolayısıyla Althusserci bakış "sürecin kader" olduğu ve bu süreçlerin önceden biçimlenmiş ve modellenmiş olduğunu kabul ederek aslında "takdir-i ilahi" anlatısına yakınsar. İkinci bir adım olarak, Althusser tarihten süreci çıkarır. Zira olanın tarihselleşmesi için modele uygun olması gerekir. Süreç asla tarihsel bir süreç değil "tarihsel ve ekonomik oluşumların yapısal eklemlenmeleridir" (Thompson, 2015: 209). Thompson polemikvari üslubuyla sürecin varacağı yeri şöyle anlatır; "Uçuculuğu ve yapıcılığı ile sürecin ruhu, yapısal devinimsizliğin mermer heykelinin içine kapatılmalıdır. Ve orada zaten tanışmış olduğumuz narin hanımefendi oturur, La structure a dominante" (s. 209). Dolayısıyla süreçler özü itibarıyla yapıların dolayımıyla mümkündür ve insan sadece bu yapıların "trageri" yani taşıyıcısıdır. Thompson'un bu eleştirileri yerindedir çünkü Althusser, Marx'ın üretim ilişkileri anlatısında insanlara değil üretim sürecinin etmenlerine ve bu sürecin maddi koşullarına vurgu yaptığını bildirir (Althusser vd., 2007: 457). Buradaki etmenler vurgusu bunların ve sürecin maddi

koşullarını üretenlerin de insanlar olduğunu gizlemenin bir yoludur. Yine Althusser'in hiç vurgulamadığı bir mesele üretim ilişkilerinin "hukuki ifadesi"nin mülkiyet ilişkileri olmasıdır (Marx, 1974: 24). Burada "hukuki olandan" kastedilen mevzuat değildir, üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde tutanlar ile kendi emek gücünden başka hiçbir mülkü olmayanlar arasındaki ilişkidir.

Buradan itibaren Thompson için zemin burjuva sosyolojisiyle Althusserci yapısalcılığı birleştiren alanı irdelemek için uygundur. Temelde bu ikisini birleştiren; kavramsal felçlikler, sürecin tarihdışılaştırılması ve sınıfın, ideolojinin toplumsal oluşumların bir durgunluk hali olarak algılanması şeklinde sıralanabilir. Buradan hareketle "yüce akademinin engizisyon yargıçları" (Thompson, 2015: 240) başka meselelerde teorik anlaşmazlıklar içinde olsalar da insan aracılığının reddinde anlaşılırlar. Dolayısıyla elde edilen, kategorilerin sonsuzlaştığı, insan eylemini teoriler için var eden Marksist kavramlarla süslenmiş bir tür idealizmdir.

Thompson bu bakışla Proudhon arasında bir benzeştirme kurar. Zira Proudhon'da gerek kategorilerin tarihi yarattığı anlatısı gerekse soyutlamaların kurucu oluşuna dair yapılan vurgu, Proudhon'la Althusser'i aynı zemine oturtmaktadır. Nasıl ki iktisatçıların malzemesi gerçek hayat, Proudhon'unkiyse iktisatçıların dogmalarıysa (Marx, 1992: 105), Thompson'a göre Althusser de Marksist kavramları dogmatikleştirerek "Sefaletin Felsefesi"nin benzerini üretmiştir. Bu anlamda Althusser'in yaptığı bütün tarih ve insan durumlarını açıklayan toptan bir kavramsallaştırma olarak bir büyük teori imalatına girişmektir ve "bu, metafiziğin bilgi karşısındaki orijinal sapkınlığıdır" (Thompson, 2015: 246).

Anderson (1998) ise tarihte insanın rolünün belirleyici oluşu üzerine Thompson'un bu vurgularını eleştirir. Yazar, tarihte bilinçli insanın yerini ve icrailiğini yine Thompson ve Althusser üzerinden tartışmaya açar ve bu hususta netleşen safları özetler; Althusserci tarihte yapısal zorunlulukların ezici ağırlığının karşısına Thompson'da insan aracılığının yaşamın kolektif koşullarını biçimlendirme potansiyeli oturmuştur (s. 85). Buradan hareketle Anderson Thompson'ın kilit kavramlarından biri olan "aracılık"ı tartışmaya açar. Yazar aracılığın ikili anlamının hem edilgen aracı hem de etkin girişimci biçiminde yorumlanabileceğini belirtir. Thompson'da ikinci anlamın yani tarihin içinde özneliğin öne çıktığı ve veri üretim ilişkileri içerisinde insanların da aynı zamanda kendi tarihlerinin özneliği olduğu bir aracılığa işaret edildiği açıktır. Anderson ise süreci şöyle açar; tarihin oluşumu esas itibarıyla insanların şahsi hedefleri peşinde koşmalarından, buna ilişkin iradelerinden hareketle var olur. Dolayısıyla etken aracılığı edilgenden ayıran "eylemin irade dışı sonucundan ziyade onun irade menzildir" (s. 34).

Anderson böyle bir bilinçli aracılığın kolektif biçimlerinin genellikle aydınlanma sonrası dönemin alamet-i farikası olduğunu belirtir. Fransız ve Amerikan Devrimleri de bu kolektif bilincin bir yansıması olarak görülebilir, fakat Anderson'a göre planlanmış bir program dahilinde istediği sonuçlara varma yeteneğinin ve en net

kolektif aracılığın yansısı modern proletaryanın sinesinde Bolşevik Devrimi ile mümkün olmuştur. “Rus Devrimi aracılığın eşi görülmemiş bir biçimi üzerinde yeni tür bir tarihin açılış töreniyle somutlanmasıdır” (Anderson, 1998: 35).

Thompson’un hatası, kişisel ve yerel düzeyde bilinçli tercihler olan fakat toplumsal sonuçları gayri iradi olan (mesela evlilik-yaş ilişkisinin nüfus büyümesine etkisi) eylemler ile kendi toplumsal sonuçları düzeyinde bilinçli tercihler olan eylemlerin aynı “aracılık” başlığı altında eriterek birbirine karıştırmasıdır (s. 35). Thompson burada Althusser’in ürettiği karmaşayı farklı sözcüklerle yeniden üretir, zira “öznesiz tarih” ne kadar spekülatifse “aracılık” da o kadar spekülatifdir.

Tartışma tarihte insanın rolü meselesinden sınıf ve sınıf oluşumları meselesine giderken Thompson Althusser’in sınıf analizini eleştirir. Thompson’a (2015) göre Althusser’in analizinde “görünmez el” sınıf mücadelesidir (s. 231) ve sınıf mücadelesi tarihin motorudur. Thompson bu bakış açısını çok sert bir biçimde eleştirir. Öyle ki Marx’ın hiçbir eserinde sınıf mücadelesine böyle bir misyon yüklenmemiştir. Komünist Parti Manifesto’sunda tüm toplumların tarihinin sınıf mücadelesi tarihi olarak kabul edilmesiyle tarihi ilerleten bir motor olarak sınıf mücadelesini görmek aynı şey değildir.

Sınıf mücadelesi kavramını açıklarken, Thompson ilk olarak Marx ve Althusser’i karşılaştırır. Marx sınıf mücadelesinde tarihsel bir oluşum süreci, Althusser ise “yapısal bir devridaim makinesinin itici gücünü” görür. Marx’a göre tarihsel süreç sınıf mücadelesi dolayısıyla çatışan aktörler tarafından ileriye zorlanır, dolayısıyla insanın özneliği kendiliğinden içerilir. Althusser’de ise fiilen sınıf mücadelesi tarafından hareket ettirilen bir model-sistem kavrayışı söz konusudur. Dolayısıyla kitleler edilgendir ve sınıf mücadelesi için bir araya gelirler.

Thompson’a göre ise, sınıf oluşumları belirlenme ve öz faaliyetin kesişim noktasında ortaya çıkar. Sınıf bilinci oluşturulur fakat aynı zamanda kendi kendini de oluşturur. Bu bağlamda sınıf bilinciyle sınıfın kendisi iki ayrı kavram olarak görülemez. Sınıf bu anlamda, statik bir kesim değildir, çünkü zaman içinde bir oluşur.

Tüm bunların yanı sıra, Althusser’in gördüğü gibi sınıf üretim tarzının bir işlevi ya da üretim ilişkilerinin bir fonksiyonu değildir; sınıf oluşumları ve bilinci diğer sınıflarla ilişki içerisinde zamanla oluşur. Erkekler ve kadınlar belirli üretim ilişkileri içerisinde bir araya gelirler, kendi uzlaşmaz çıkarlarını fark ederler ve sınıf olarak mücadele ettikleri için sınıflar doğar. Burada bir parantez açarak şunu söylemekte fayda vardır; bu kavrayış “Teorinin Sefaleti”nden önce, Thompson’ın önemli eseri “İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu”nda da içerilir. “Oluşum”dan Thompson etkin bir süreci anlar ve vecizesini bunun üzerinden kurar; “İşçi sınıfı belirlenen bir zamanda Güneş gibi doğmadı, kendi oluşumunda oradaydı” (Thompson, 2015: 39). Thompson, sınıfı bir kategori olarak değil insan ilişkileri içerisinde gerçekte olan ve

oluşumu da gösterilebilen bir kavram olarak görmektedir. Bu anlamda, sınıf ilişkisinin kendisi de tarihseldir ve bu ilişki her zaman gerçek insanlarla ve gerçek bağlamda görülmelidir. Yine bu önsözde esasen Teorinin Sefaleti'nde içerilecek eleştirinin bir prelüdü de sunulmaktadır; “Günümüzde sınıfı bir nesne gibi kabul eden, yoldan çıkarıcı çok güçlü bir kanı mevcuttur. Bu Marx'ın kendi yazılarında verdiği anlam değildi; ne ki aynı yanlış çok sayıdaki Marksist yazında olumsuz etkisini sürdürmektedir” (Thompson, 2015: 40).

Aslında bu sınıf kavrayışı Thompson'un kurucu kavramlarından biri olarak “Deneyim” meselesine varmaktadır. Deneyim kadınların ve erkeklerin maddi yaşamları ve ilişkileri içerisinde yaşadıkları her şeydir; faaliyetleri, kurumları ve düşünceleri deneyime içkindir (Thompson, 2015: 233). Althusseryan tarih teorisi insan pratiği ve deneyime yer vermemektedir. Bir filozof için bu yaklaşım kabul edilebilirdir fakat deneyim ve pratik dışlanarak tarih üzerine düşünülemez çünkü deneyim ve pratik ortadadır. Marksist olarak da deneyim dışlanamaz çünkü o; “Toplumsal varlık ve toplumsal bilinç arasındaki zorunlu orta terimdir. Kültüre, değerlere ve düşünceye rengini veren deneyimdir” (Thompson, 2015: 225). Üretim tarzının kendisinin de kurucu bir kavrama dönüşmesi için deneyimin kendisi önemlidir, çünkü üretim denilen kavram son tahlilde pratikte kendisini var eder. Özetle; üretim tarzıyla siyasal ve ideolojik biçimleri de içeren toplumsal oluşumlar arasındaki uygunluk yine hepsinin son tahlilde insan faaliyeti olması hasebiyle mümkündür (s. 325) ve burada tarihin inşa ve icrasında kurucu kavram olarak deneyim ortaya çıkacaktır.

Deneyim meselesi “Teorinin Sefaleti”nin son kısımlarında daha da açılır ki bu aslında Thompson'un bir disiplin olarak tarihe nasıl baktığını da gösterir (s. 348-360). Erkekler ve kadınlar deneyim dolayısıyla özneler olarak görünür. Bu özneler “özerk” değildir; belirli üretim koşullarını ve ilişkilerini, çıkarlar ile uzlaşmazlıklar olarak yaşarlar; teorik pratiğin dışladığı iki kavram olarak “bilinç” ve “kültür”leriyle bu deneyimi ele alan ve koşulları üzerinde etkide bulunan kişiler olarak erkek ve kadınların mevcudiyeti söz konusudur. Dolayısıyla bütün bir yaşam üretim tarzına eşitlenemez. Akrabalık sistemleri, hukuk kuralları, adetler, hegemonya ve itaat sistemleri, ideolojiler vb bunların her biri tarihsel sürecin bir genetiğini oluştururlar ve hepsi kendi basıncını topluma uygulayan ortak insan deneyiminde birleşirler (s. 360). Deneyim ile toplumsal varlık toplumsal bilinci belirler ve “structure”ün gücü zayıflar.

Thompson'a göre deneyimi dışlayan Althusser'in yapısalcılığı ise üretim ilişkilerini özne ilan ederek, klasik siyasal iktisadın yeniden üretimini Marksist kavramlarla yapmış olmaktadır. Arz ve talep yasalarının kendilerine verdiği misyonları taşımakla görevli edilgen insanlar olarak tarih anlatısı nasıl klasik siyasal iktisadın okumasıysa, insanın değil kavramın özne olduğu bir okumayla Althusser bu iktisada yakınsamış olmaktadır. Hatta Thompson'a göre Althusseryan yapısalcılığın bireyin üzerindeki belirlenim tahakkümü siyasal iktisadın da önüne geçmiş

durumdadır, siyasal iktisat ekonomik davranışı yasalastırır fakat entelektüel, ahlaki vb davranış ve tercihlerinde bireye bir özgürlük alanı tanır (s. 327).³ Althusserci yapısalcılık ise bütün toplumsal ve entelektüel görüngüleri üretim tarzına indirgeyerek esasen tüm özgürlük alanını “la structure a dominante”ta eritir. Sonuçta ortaya çıkan Marx’a da dayatılan bir kavramsal hapisane olarak üretim tarzını toplumsal oluşuma eşitlemektedir (s. 346). Aslında bu noktada Althusser’e bir haksızlık yapıldığını belirtmekte fayda vardır. Yazarın “üstbelirlenim” analizi üstyapının sadece siyasal ve hukuki olan unsurlarının değil, dini, ideolojik, geleneksel vs unsurlarının gayet belirleyici olabildiğini ancak “son kertede” ekonominin belirleyici olduğu belirtir (Althusser, 2015: 145). Bir tarihçi olarak Thompson bunu kabul edilemez balsa da bu şerhi düşmek gerekir.

Anderson (1998) Thompson’un bu sınıf ve deneyim kavrayışını da ciddi bir biçimde eleştirir. Yazar eleştirisinin merkezine Thompson’da sınıf oluşumu ile bilinci arasındaki eşzamanlılık vurgusunu koyar. Çünkü Anderson’a göre sınıflar uzlaşmaz sınıf çıkarlarını fark etmeksizin de bir sınıf olarak var olabilmüşlerdir. “Antik Yunan’da Atinalı köleler ya da Orta çağ Hindistan’ında kastların akımına uğrayan köylüler veya modern Japonya’da Meiji işçileri sınıf şeklinde mücadele eder ve düşünürler miydi? Tüm kanıtlar bunun aksini ispat ediyor” (Anderson, 1998: 61). Buradan da Anderson, Thompson’ın kendi incelediği İngiliz işçi sınıfı deneyiminden hareketle tüm sınıf oluşumlarına ilişkin genellemeler çıkardığını iddia etmektedir. Aslında sınıf tartışmaları söz konusu olduğunda Anderson ile Thompson arasında bir ara yol bulunması gerektiği ifade edilebilir. Aslında yapılması gereken varlıkla (sınıf) bilinç (sınıf bilinci) arasında bir karşılıklı belirlenim olduğunu ortaya koymaktır. Hali hazırda sınıfın yaşadığı sınıf deneyimi sınıf bilincini etkileyecek ve bu bilinç de sınıf deneyimini etkileyecektir. Marx’ın burjuvazinin doğuşu anlatısına bakalım; kent ve kırsal ayrılması kuşkusuz önemli bir duraktır, fakat burjuvazinin ortaya çıkışı için başka bir süreç gerekmektedir. “Tek tek yurttaşların yaşam koşulları -mevcut ilişkilerde karşıtlık ve onun belirlediği çalışma tarzı nedeniyle- her bir bireyden bağımsız olan ve hepsi için ortak olan koşullar haline gelir. Burjuvalar feodal bağlardan kurtuldukları ölçüde bu koşulları yarattılar ve hali hazırda kendilerini içerisinde buldukları feodal sistemle olan karşıtlıklarının belirlediği ölçüde, bu koşullar tarafından yaratıldılar” (Marx, 2013: 58). Yani burjuvazi feodal toplumun kişiler arası himaye ilişkilerinden ve çeşitli iktisadi-siyasal işlevlerin çeşitli kişilere özgülenmesinde görülecek feodal toplumun zümresel doğasından⁴ çıkma bilinci geliştirmesi ile kendi bilincini yaratmış, bu bilinç ile onun bir sınıf olarak oluşumu

³ Bunun doğruluğuna ilişkin olarak Siyasal İktisadın bir disiplin olarak kurucularından Mill’in tanımına bakılabilir; “Bugün genel olarak anlaşıldığı biçimiyle siyasal iktisat (...) insan doğasının bütünü ve insanın toplum içindeki bütün davranışlarını ele almaz. O, insanla yalnızca servet sahibi olmak isteyen ve bu amaca ulaşma yollarının görece etkinliği hakkında yargıya varabilen bir varlık olarak ilgilenir” (Mill’den aktaran Buğra, 2013, s.139).

⁴ Feodalizm’in böyle bir toplumsal-tarihsel analizi için bkz. Bloch (1983).

karşılıklı ilişki içerisinde var olmuştur. Ancak kapitalizmden hatta feodalizmden de önce bütün sınıf oluşumlarının sınıf bilincini eş anlamlı yarattığı söylenemez. Bununla birlikte sınıf oluşumuyla bilinci arasında farklı coğrafyalarda da farklı görünümünün olduğu açıktır. Örneğin Abrahamian (1982) 19. Yüzyıl İran'ı ile ilgili analizinde, Marx'ın kendinde sınıf-kendisi için sınıf ayırımından hareket ederek, farklı sınıfların sosyo-ekonomik olarak var olduğunu ancak siyasal anlamda var olmadıklarını ifade eder. Sınıflar kendinde sınıf olarak vardılar, ancak onların aşiretsel, dinsel, mezhepsel ve etnik aidiyetleri sınıfsal aidiyetlerinin önüne geçmiş, onlarda bir sınıf bilincinin doğmasına yani "kendisi için sınıf"ın oluşmasına engel olmuştur (Abrahamian, 1982: 33-36). Dolayısıyla burada Anderson'ın düştüğü şerh yerinde gözükmektedir. Bununla bağlantılı olarak Anderson Thompson'ın deneyime atfettiği önemi de sorgular. Her şeyden önce, Anderson Thompson'ın birinin etkilendiği herhangi bir olay örgüsü olarak deneyimle bir olayın sonucundaki öğrenme süreci olarak deneyimi birbirine karıştırdığını ifade eder. Ayrıca, tarihsel olarak anlamlı deneyimle geçersiz deneyim de birbirinden ayırt edilmemiştir.

Aslında, Anderson Thompson'ın deneyimin öğreticiliği anlatısını da sorunlu bulur. Thompson "kayıyı çalmadan giren" deneyimin insanlar üzerinde yeni düşünme biçimleri yarattığını iddia eder; "İnsanlar aklıktan ölü, ölenlerin yakınları piyasayı yeni bir biçimde düşünürler" (Thompson, 2015, aktaran Anderson, 1998). Anderson ise bu noktada; "1840'lardaki kıtlık İrlandalıyı pazar üzerine yeni bir tarzda düşünmeye zorladı mı?" (s. 45) diye sorar. Anderson Birinci savaştan sonra Kıta Avrupa'sında da İngiltere'de de bu deneyimin milliyetçilik üzerine yeni bir düşünme süreci yaratmadığını da başka bir örnek olarak ekler. Bu nedenle "(...) Teorinin Sefaleti'nde bulunan deneyimin örtük ilk versiyonuna -karşılık geldiği bir dizi yaşanmış olaya verildiği biçimiyle bir dizi zihinsel ve duygusal yanıt- ağırlık verilemez" (Anderson, 1998: 46).

Anderson'un soruları ve sonuçta vardığı tespit polemikinin sürdürülmesi açısından yerinde fakat düşünsel açıdan yersizdir. Thompson deneyimin rolünden bahsederken deneyimin sonucu olan düşünme faaliyetinin kolektif bir eylem olduğunu iddia etmez. Örneğin, 1929 Krizi tüm etkilenenleri için zihni ve duygusal tepkiler yaratmıştır ve bunun yeni bir Dünya Savaşı'na giderken Kıta Avrupa'sı faşizmlerinin kitleselleşmesini kolaylaştırdığı doğrudur. Fakat piyasa üzerine yeni bir düşünme biçiminin oluşturulması da Keynes gibiler için mümkün olmuştur.

Buradan itibaren tartışma, Marksizm'in sermaye teorisinin içerildiği külliyata taşınır. Thompson (2015) Marx'ın Althusserci kavranışının kökeninde, Marx'ın son dönem, siyasal iktisatla ilgili eserlerinin olduğunu iddia etmektedir. Marx, Grundrisse ve Kapital'de siyasal iktisadın eleştirisini yaparken aslında başka bir siyasal iktisat üretmiş olmaktadır. Thompson'a göre Marx'ın etrafı özellikle son dönem çalışmalarında, iktisadi kategoriler tarafından sarılmış, onun tarafından sermaye, emek, para, değer vb kavramlar sürekli yeniden soruşturulup kategorileştirilmiştir (Thompson, 2015: 148-151). Bunun sonucu olarak Marx'ın

hatası Őu olur ki; o siyasal iktisadın bir soyutlaması olarak Kapital'den Kapitalizm'e yani organik bir sistem olarak kavranan bütün topluma geçmiştir. Fakat siyasal iktisadın kavramları bütün toplumu tek başına açıklama gücüne haiz değildir. İktidar ilişkileri, bilinç ilişkileri, cinsel ve normatif ilişkiler gibi siyasal iktisadın dışındaki kavramlar da bütün toplum tarafından kapsanır. Yani Kapital'den Kapitalizm'e - Thompson'un deyimiyle- "bir harf mübadelesiyle" doğrudan giden bir yol yoktur (s. 155). Kapital'in salt sermayenin dolaşımıyla ilgileniyor oluşu aynı zamanda Tarihsel Materyalizmin yeniden müdahalesini gerektirmektedir. Zira Tarihsel Materyalizm diğer dolaşimleri da hesaba katar; iktidar dolaşimleri, ideolojinin yeniden üretilmesi dolaşimleri vb dolaşımaların statik seyrine izin vermez (s. 169).

Anderson'a (1998) göre, böyle bir Marksizm okuması "Teorinin Sefaleti"nin en özgün duraklarından biridir. Thompson Marx'ın erken dönem felsefi yazılarından veya geç dönem iktisadi analizlerinden azade bir biçimde 1840'lı yıllardaki polemik metinlerini merkeze alarak özgün bir Marksizm okumasına varmaktadır. Fakat Anderson Marksist iktisadi kategorileri neredeyse hiçleyen Thompsoncu bakışa daha temkinli yaklaşmaktadır. Anderson'a göre, Marx'ın yaptığı, Tarihsel Materyalizm'in belirleyici alanı olarak iktisadi üretimi seçmek ve bunu kapitalizmin belli bir döneminde araştırarak yeniden inşa etmektir (Anderson, 1998: 93). Anderson, bir bilim insanının yapması gerekenin tam da bu olduğunu zira sosyal bilim üretiminin de sınırları olduğunu, her şeyin analiz konusu edilemeyeceğini söyler. Böylelikle, Anderson'a göre Althusser aslında üretim tarzı ve ilişkilerini öne çıkararak, Marx'ın hedeflerini açığa çıkarma noktasında daha doğru bir yerde durmaktadır.

Anderson buradan hareketle üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramlarının kurucu yönüne vurgu yapar. Normalde Klasik Ekonomi Politik'te bu kavramlara rastlanmaz. Bu kavram ilk olarak Marx'ın 1840'lı yıllardaki çalışmalarında -özellikle Felsefenin Sefaleti'nde- bir fragman olarak geliştirilmiş fakat tam anlamıyla Grundrisse ve 1859 önsözünde açıklanmıştır. Bu kavramla Marx için tarihten uzaklaşma değil aksine tarihte bir derinleşme söz konusu olabilmıştır. Fakat ilginç bir biçimde Teorinin Sefaleti'nde bu kurucu kavramlar detaylandırılmaz ve bu nedenle, Tarihsel Diyalektik Materyalizm'in bu kurucu kavramlarını irdelememiş olması Thompson'ın Kapital'in gerçek önemini anlamasına engel teşkil eder. Bunu yaparken Thompson kapitalist bir üretim tarzının kapitalizm olmadığını ve üretim tarzı kavramının Ekonomi Politik'e içkin kalarak tarihin kendisini ıskaladığını iddia eder. Anderson ise tam tersi bir yerde durmaktadır. Üretim tarzı kavramı her şeyden önce ekonomi politiğe içkin değil ona karşıt bir kavram olarak Marx tarafından formüle edilmiştir. Bu kavramın amacı sosyo-ekonomik biçim ve dönemlerin farklılıklarını anlamaktır; böylece insanlığın evrimi içerisinde bir tarihsel dönemin farklılığı diğerinden bu kavram sayesinde ayrıştırılacaktır. Fakat Ekonomi Politik'in derdi, ekonomik kategorileri tarihsizleştirerek ebedileştirmektir. Bu anlamda Marx'ın Grundrisse'de kapitalizm öncesi biçimleri masaya yatırmış olması Ekonomi Politik'in kendisine karşı bir girişimdir. Bu anlamda, "Marx'ın üretim tarzı kavramını

keşfi, Ekonomi Politik'in dünyasından kesin bir çıkışı işaretler, onunla yeni bir tarih başlar" (Anderson, 1998: 96). Dolayısıyla Marx tarafından yapılan, tarihin daha önce yapılmamış bir yeni tür inşasıdır ve araçları da Tarihsel Diyalektik Materyalizm'in kendisinden türemiş üretim tarzı, üretim ilişkileri kavramlarıdır.

2. Althusser'in Özgünlükleri ve Eleştirisi

Thompson'un eleştirisinin sertliği ve yerindeliğine rağmen Althusser 20. Yüzyıl'ın en önemli Marksist felsefecilerinden biridir ve tarih yazınından yönteme kadar birçok önemli hususta hem Marksizm içi hem genel olarak sosyal bilimlerde bazında önemli şerhler düşüğü söylenebilir. Bu anlamda Althusseryan fikriyatı iki biçimde ele almak gerekir; ilk olarak "Marx İçin"de (2015) bir Marksist felsefe inşası denemesi ve "Kapital'i Okumak"da (2007) Marx'ın sermaye teorisini inşa ederken nasıl bir zihni süreç ve teorik pratik izlediğini açığa çıkarmak gibi cesaret isteyen bir işe girişmesi yazarın özgünlüğünü açığa çıkarır. Bu fikriyatın ikinci bir ele alış biçimi de Marksist felsefe inşası ile Kapital yorumunun sosyal bilim pratiğinde yaratabileceği sorunların analizi üzerinden yazarın eleştirisidir.

Marx ve Engels sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden birçok araştırmacının dikkatini çekebilecek konularda geniş çaplı bir külliyat üretmişlerdir. Ancak Marx'ın yalnızca iktisadi analizleri Kapital ciltleri kanalıyla sistematik bir biçimde görünür. Marx'a siyaset bilimci, sosyolog ya da felsefeci nazarıyla bakmak için -kuşkusuz Kapital ciltlerini de içerecek biçimde- bu külliyat içerisinde bir tür sondaj çalışmasına gitmek ve bunu kuşkusuz Marksist teorik pratikle çelişmeden yapmak gerekir. İşte Althusser'in önemli özgünlüklerinden biri burada açığa çıkar; yazar Marx'ın külliyatı içerisinde "gömülü" Marksist felsefeyi derli toplu bir şekilde açığa çıkarmaya çalışmıştır (Althusser, 2015: 62). Burada da anahtar kavram Althusser'in Bachelard'dan atıfla kullandığı "epistemolojik kopuş" kavramıdır; yazara göre Marx kendi tarih teorisini önceki Alman felsefesinden tamamen ayrılan yeni bir felsefe üzerine yani diyalektik materyalizm üzerine inşa eder (s.42-43). Gerçekten de bu epistemolojik kopuş erken dönem Marksist külliyat üzerinden gösterilebilir; 1843'te Marx "Hegel'in Hukuk Felsefesi Eleştirisi"nde (2016) Hegel'in kurucu kabul ettiği siyasal toplum analizine karşı asıl kurucunun sivil toplum olduğunu vurgulayarak Hegel'den ayrılır⁵. 1844'te Engels'le birlikte kaleme aldıkları "Kutsal Aile"de (2015) Feuerbach savunusu korunmakla birlikte sol Hegelci gelenekte felsefenin inşailiği vurgusunun ağır bir eleştirisi içerilir. Yazarların 1845'te yazdıkları ancak sonrasında yayımlanan "Alman İdeolojisi"ne (2013) gelindiğinde ise yazarlar sadece

⁵ "Sivil toplum"u Hegel "Hukuk Felsefesinin Prensipleri"nde bireysel çıkarların mücadele ve savaş alanı olarak tanımlar (Hegel, 1991: 237). Marx sivil toplumun bu kavranışını Hobbesgil anlamda "herkesin herkesle savaşı" biçiminde okuyarak yerinde bulur (Marx, 2016: 64). Ancak buradaki "epistemolojik kopuş" Hegel'in sivil toplum üzerinde belirleyici olanı siyasal toplum yani devlet olarak okumasıyken, Marx'ın sivil toplumu temel belirleyici olarak kabul etmesidir. Marx sonrasında sivil toplum kavramının kendisinden uzaklaşsa da onun ekonomik ve toplumsal olanın siyasal olan üzerindeki belirleyiciliği vurgusunun işaret fişeğinin bu metin olduğunu söylemek gerekir.

Feuerbach'tan kopuşla yetinmemiş, Althusser'in de işaret ettiği üzere, diyalektik materyalizmin ilkelerini açıklamış ve kendi analizlerinin merkezine “yaşamın üretimi ve yeniden üretimini” koyduklarını ilan etmişlerdir.

Bununla bağlantılı olarak Althusser'in (2015) bir diğer katkısı da bilimsel olan ile ideolojik olanın yani bilim kisvesi altında görünen ideoloji ile gerçek bilimin birbirinden nasıl ayrılması gerektiğinin ayırt edilmesidir (s.212). Burada ideolojilere radikal bir reddiye yoktur; aksine Althusser'in başka bir çalışması, “İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları” (2002), okunduğunda görülen bu ideolojilerin toplumsal yaşam içerisinde pratikleştiklerine dair vurgudur, ancak tam da bu nedenle egemen ideolojinin düşüncelerinin sistematik sunuşunu bilim ilan eden bakış açısına reddiye vermek gerekir. Bu reddiyeyi sağlayacak olan da teorik pratiktir; “Uygun bir teori olmaksızın bilimsel pratik de olamaz, başka bir deyişle yeni bilimsel bilgilerin üretimi düşünülemez. Tüm bilimler kendi teorisine doğrudan bağımlıdır. Her bilim için kaçınılmaz olan teori, temel bilimsel kavramların sistematik sunuluşu olarak ortaya çıkar”⁶. Bu teorinin inşasında da “gerçek”i gerçeğin düşüncesi içerisinde eriten kurgusal idealizmden ve tersini yapan ampirizmden kaçınmak gerekir (Althusser vd., 2007: 323). Bu açıdan diyalektik materyalizm bu ikisinin dışında bir felsefi temel olarak teorik pratiğin teorisidir. Yazarın teorik pratiğin tek teorisi diyalektik materyalizmi öne sürmesi tartışmalı olmakla birlikte, sosyal bilimin inşa ve icrasında teoriye verdiği önem ve teori olmaksızın bilimin de olmayacağı vurgusu önem arz etmektedir.

Bununla bağlantılı olarak Althusser'in diğer bir katkısı da doğrudan iktisat disiplini ile ilgilidir. Althusser, çok yazarlı bir metin olan “Kapital'i Okumak” (2007) isimli çalışmaya “Kapitalden Marx'ın Felsefesine” ve “Kapitalin Nesnesi” başlıklı iki makale yazarak bu sefer aynı “epistemolojik kopuş”u Marx'ın önceki politik iktisat geleneğinden kopuşu üzerinden açığa çıkarır. Burada ilk olarak Marx'ın Kapital'deki amaçlarını özetleyen çok daha yerinde bir teori tanımıyla karşılaşılır; Althusser Marx'ın iktisadi bir bilim olarak düşünürken “fenomenlerin gizli özünün, temel içselliğinin açığa çıkarılmasını” bilimsel pratiğin ilk adımı olarak gördüğünü belirtir. Bu özlerin sistematik bir biçimde ilişkisi içerisinde ortaya konulması da teoridir (Althusser vd., 2007: 317). Aslında Marx'ın kendinden önceki iktisadi pratiğe olan övgüsünün nedeni gerek fizyokratlarda gerek klasiklerde gördüğü bu bilim inşası denemesidir. Bir anlamda Marx da ele aldığı kavramlar ve klasik iktisatçılarla araştırma nesnesinin sürekliliği bağlamında klasik iktisadın bir tamamlayıcısı gibi görünmektedir. Özellikle emek-değer teorisinin Marx tarafından da sürdürülmesi onu klasik iktisat ekolünün eleştirel bir sürdürücüsü konumunda gösterir (Althusser vd., 2007: 319). Bu anlamda Althusser karşıtlığın sanki Marx ile Ricardo arasında değil, Marx'ın da içerisinde bulunduğu politik iktisat bloğu ile

⁶ Kapital'in 1969 tarihli Fransızca çevirisine Althusser'in önsözü'nden.
<https://www.marxists.org/reference/archives/althusser/1969/preface-capital.htm>

örneğin marjinalist blok arasındaymış gibi görüldüğünü ifade eder. Yazara göre “Marksist felsefe genelleştirilmiş Ricardo’dur” diyen Gramsci dahil birçok Marksist, Marx ile İngiliz politik iktisadı arasındaki farkın yöntemde olduğunu, ilkinin nesnesine diyalektiği ikincisinin de metafiziği uyguladığını zannetmiştir (Althusser vd., 2007: 320-321). Bu açıdan Althusser’in Marx’taki epistemolojik kopuşu tespit girişimi önemlidir. Burada kopuşun ilk önemli görünümü, Marx’ın kendisinden önceki iktisatçıların varlığını fark ettiği ancak analizini onun tikel görünümüleri yani faiz, kar ve rant üzerinden yaptıkları artı değeri analizinin merkezine koymasındadır. Bu anlamda, örneğin Blaug’da eleştirisi görülen ölçülebilirlik sorununa karşı (Blaug, 2014: 345) Althusser, artı değer, kendi ölçülebilir biçimlerinin “kavramı” olmasına vurgu yapar. Ölçülebilirliğin ampirist geleneği karşısına ilişkisellik konulacaktır. Bu anlamda Kapital’in 1. Cildinde görülen, bir iş gününün zorunlu emek zamanı ve artı emek zamanı olarak bölünmesiyle basitleştirme amaçlı bir modellemeden -ki her modelleme aynı zamanda çeşitli varsayımlara dayanan bir basitleştirme girişimidir-hareketle yapılan artı-değer analizine, ölçüm sorunları veya sermaye malları sektöründe işçinin kendi ürettiğini tüketmemesi üzerinden Blaug’un yaptığı eleştiri anlamsızlaşır. Zira Marx’ın klasik iktisatçılara karşı ortaya koyduğu temel sorunsal, herhangi bir fabrikada bir işçinin günün hangi aralığında kendisi için hangi aralığında kapitalist için ürettiği değildir. Marx’ın asıl vurgusu kapitalistlerle işçiler arasındaki ilişkinin bir toplumsal artı değer ürettiği, buna ikinciler tarafından bedelsiz el konulduğu ve bunun tikel biçimlerinin Kapitalist ekonomik işleyiş içerisinde ölçülebilir biçimler, yani kar, rant ve faiz üzerinden görüldüğüdür. Gerçekten de - Althusser’in (2007) de vurguladığı üzere- Kapital’in 1. Cildinden 3. Cildine geçiş soyut ve ölçülebilirlik açısından sorun yaratabilecek artı değerden, somut, ölçülmesi ve tarihsel olarak gelişmelerinin gösterilmesi daha mümkün faiz, kar ve rant kategorilerinin analizine geçiştir. Althusser’in fark ettiği bir diğer “kopuş” da cevabın doğruluğundan önce sorunun doğru sorulmasına yani doğrudan bilimsel yöneme içkindir. Bilindiği üzere klasik iktisadın en temel katkılarından biri emeğin değerini belirleyen, “emeğin bakımı ve yeniden üretimi için gerekli geçim araçlarının değeri” olduğunu ortaya koymasındadır. Althusser’e göre bu, cevabın doğruluğu ile yetinen bir okuma için yeterlidir, ancak emeğin kendisi yeterince soyut bir kavramken onun bakımı ve yeniden üretimi vurgusu da özünde hiçbir şey söylemez. Emeğin değeri, “emekçi”nin bakımı ve yeniden üretimi üzerinden tanımlandığında ise bu değer parasal ifadesi olarak ücret, emek karşılığı değil emekçi karşılığı ödeniyormuş gibi görünür. Bu durumda Marx’ın katkısı emeğin yerine mübadele konusu olan “emek gücü” olduğunu ortaya koymaktır ve sorulan bu noktada emek gücünün değerini neyin belirlediği olacaktır (Althusser vd., 2007: 35-36-37). Althusser’in bu vurgusuna bir felsefecinin sözcükler üzerindeki aşırı hassasiyeti olarak bakmak mümkündür, ancak emeğin değeri yerine emek gücünün değerini kullanmak kapitalizm öncesi biçimlerin köle ve serfi ile kapitalizmdeki ücretli işçi arasındaki farkın kavramsal düzeyde vurgulanmasını sağlar. Böylece kapitalistin elindeki para sermaye emekçinin kendisini değil emek gücünü satın alır; bu onu köle

ve serften ayırır. Mukavelenin konusu işçinin kendisi değil emek gücü olarak kavranır. Emek gücünün metalaşması analizi ancak emeğin yerine emek gücünü koymakla analiz edilebilir.

Tüm bu özgünlüklerden hareketle Thompson'ın Althusser'de tarihsel materyalizmin atlandığına dair yaklaşımının bir aşırı yorum olduğu belirtilmelidir. Ancak Althusser'in aşağıda yapılacak eleştirisi Thompson'ın yerinde tespitlerinin olduğunu açığa çıkaracaktır. İlk olarak yapılması gereken Althusser'in tarihselcilik eleştirisinin eleştirisidir. Şunu vurgulamak gerekir ki Althusser'in (2007) temelde ele aldığı husus, bilgi ile bilginin üzerine üretildiği nesne arasında ve buradan hareketle tarihsel-toplumsal pratikle teori arasındaki ilişki sorunudur. Althusser, bilgi ile bilginin üzerine üretildiği nesnenin birbirinden farklı şeyler olduğunu söyler. Hiçbir bilim ürettiği bilginin doğruluğunu yani bizatihi bilgi oluşunu herhangi bir dışsal pratik üzerinden test etmeye ihtiyaç duymaz. Althusser'in örneğiyle, matematikçinin teoreminin doğruluğu fiziğin onayını gerektirmez, kendi teorik pratiği teoremi doğrulamak için yeterlidir. Buna itiraza yer yoktur, ancak Althusser'de sorun bunu "tarihsel diyalektik materyalizm"e de uygulamasıdır; zira Althusser için kendisi de bir bilim olan diyalektik materyalizmin ürettiği bilginin doğruluğunun temel ölçütü, Marx'ın kendisinin teorik pratiğidir (s. 93-94). Thompson'ın eleştirisinin yerinde olduğu nokta burasıdır, her şey teorisinin içerisinde olup bitmektedir; pratik içerisinde oluşan yeni fenomenlerin özel olarak incelenmesine, bu anlamda teorisinin kendisinin de yeniden gözden geçirilmesine, kimi noktalarda aşılmasına gerek yoktur. Tüm bunlar Althusser'i tarihselciliğin ve ampirizmin eleştirisinden tarihsel araştırmanın reddine götürür. Burada sorulması gereken ilk soru Marx'tan önceki sosyal bilimcilerin de kendi içinde tutarlı bir teorik pratik içerisinde çalıştığı bilindiğine göre Marx'ın teorisini yegâne bilimsel pratik sayan şeyin ne olduğudur. İşte Althusser'in atlandığı nokta burasıdır, Marx kendisinden önce üretilen teorilerin eleştirisini yaparken doğrudan tarihsel-toplumsal pratikten yola çıkar yani Marx'ın teorik pratiği bizatihi budur. Bunu doğrudan Kapital ciltleri üzerinden göstermek mümkündür. Örneğin Kapital'in 1. Cildindeki (2016) "Artı Değer" analizi soyut bir modelleme olarak değerlendirilebilir, fakat modelin kendisinden daha yoğun bir biçimde iş denetim raporları ve patron ile işçilerin tanıklıklarıyla ve hatta gazete ilanlarıyla doğrudan insanlar tarafından yaratılmış sürecin yine onların gözlerinden okunması söz konusudur. Yine aynı ciltte üreticinin üretim araçlarından ekonomi dışı zorla ayrılması (Marx, 2016: 687) olarak tanımlanabilecek ilk birikimi analiz etmek için Marx, analizini 14. ve 15. yüzyıllara kadar geri götürür ve biz burada öznelere, topraksızlaştırılan ve işçileşmeye zorlanacak halk kitleleri, ilk kapitalistler ve devlet olduğu bir ilişki ağını kendi tarihselliği içerisinde okuruz. Marx'ın (2016) Kapital'inin 3. Cildinde kapitalist üretim tarzı içerisinde toprak rantına varılan yol, feodalizmin emek rantı ile açılır. Sanayi kapitalizmine ticari kapitalizmin incelenmesi ile geçilir. Aslında tarihsel diyalektik materyalizmin farkı da buradadır; bugünkü egemen kategorilerin "ölümsüzlüğüne" reddiye vermek için bunların

geçmişte aldıkları farklı biçimleri göstermek. Bu teorik pratik bugün de kaçınılmaz bir sorumluluk değildir; toplumsal-tarihsel pratiğe sürekli odaklanma, bunların farklı ancak birbiriyle ilişkili ekonomik, siyasal, dini vs düzeylerini inceleme sadece bilgi ile araştırma nesnesi arasındaki “sağlama” işlevini olanaklı kılmaz, aynı zamanda teorinin de sorunlarını, eksiklerini ve içerisinde geri kalmış unsurlarını görmeyi sağlar.

Althusser tarihsel analiz eleştirisini doğrudan tarihçinin pratiğinin eleştirisine götürür. Yazar tarihçinin araştırma nesnesinin teorisinden azade kalabileceği yanılgısı içerisinde olduğunu ve teori yerine kendi yöntembilimini temele koyduğunu belirtir. Bu açıdan tarihçi için kaçınılmaz olan bir tarih teorisinin inşası ya da yapılmış bir inşa -diyalektik materyalizme- dayanmasıdır (Althusser vd., 2007: 357). Tarihsel bir sürecin irdelenmesinde teorik bir temel çok önemli olduğu noktasında şüphe yoktur, ancak tarihçi bunu kesinlikle yapmak zorunda değildir. Örneğin Barkan (1956) “Türkiye’de Servaj Var mı İdi” başlıklı bir makale yazar ve basitçe yaptığı -herhangi bir teorik başvuru yapmadan- Batı’da serfliğin ne olduğunu anlatmak ve bunun Osmanlılardaki biçimini teşhise çalışmaktır. İnalçık (1969) “Capital Formation in Ottoman Empire” makalesinde Bursa, Edirne ve İstanbul kentlerinde ekonomik işleyişi anlatır ve herhangi bir teorik temel koyma ihtiyacı duymaz. İşte bu çalışmalardan hareketle sosyal bilimci, örneğin Osmanlılarda sosyo-ekonomik süreçlere nasıl bir teorik perspektif ya da terkiyle bakabileceği üzerine düşünebilir, ancak tarihçinin böyle bir zorunluluğu yoktur.

Althusser’e yöneltilebilecek bir diğer eleştiri de onun tarihe insan eksenli bakış olarak hümanizm eleştirisi ile ilgilidir. Yazara göre yaşamın kendisi siyasal ve ekonomik düzlemde sonsuz sayıda birbirinden ayrı ancak iç içe geçmiş olaylar dizisi olarak seyrini sürdürür. Althusser’de (2015) bu olayları “tarihsel” kılan kendisi de tarihsel olan altyapı-üstyapı ilişkileri içerisinde bunların bir anlam ifade etmesidir (s.158). Althusseryan yapısalcılığın özü budur. Ancak yazar buradan hareketle insanın tarihte özneliğini reddeder. İnsanlar arası ilişkileri “insani” ilişkiler olarak düşünür ve burada insanlık vurgusu üzerinden ilişki analizi, klasik ekonomi politığın “homo-economicus”una benzer bir özcülük girişimi olarak görür. İnsanın tarihsel özneliğinin çeşitli siyasal ve iktisadi koşullara bağlı olduğu doğrudur, ancak o koşulları var eden de yine insanlar arası ilişkilerdir. İnsan faaliyetleri “altyapı-üstyapı” analizine göre şekillenmez, aksine bu analiz bu faaliyetlerin teorik-tarihsel gösterimidir. Bu açıdan tarihsel olanın bu analize dayanan “kategoriler” açısından anlamlı olması insanın özneliğini ortadan kaldırmaz. Ayrıca çeşitli kişilerin kritik bir süreçte ortaya koyduğu bir inisiyatif de tarihsel olan içerisinde düşünülebilir. Burada şöyle bir örnek verilebilir; 11. Yüzyıl’da henüz devlete dönüşmemiş -Divitçioğlu’nun (2005) deyişiyle- Selçuklu Konatı (s. 85), Dandanakan Savaşı’nın arifesinde “kurultay”da toplandığında, genel kanı geri çekilmek üzerinedir. Buradaki “kurultay” Oğuz boy örgütlenmesinin siyasal üstyapı kurumu olarak düşünülebilir ve yapısal analizle açıklanabilir. Ancak Gazneli Ordusu’nu analiz etmiş Çağrı Bey’in

savaşmakta ettiği ısrar, süreci kurultayın kararının değişmesine ve Dandanakan Zaferi (1040) ile konattan devlete geçişe götürdüğü kertede burada görülen, tarihsel olanın ortaya çıkmasında insanın özneliğidir⁷. Buradan hareketle Selçukluların sadece Çağrı Bey'in inisiyatifi sayesinde kurulduğu söylenemez, ancak onun devletin kuruluşu sürecindeki tarihsel özneliği de inkar edilemez. Bu bireysel inisiyatif örnekleri Marksist yazının kendisinde de vardır; Engels'in (2018) analiz ettiği "Alman Köylü Savaşı"nda Alman feodalizminin iç çelişkilerinin bu savaşı her koşulda yaratacağı söylenir; ancak Münzer'in propagandasının, Luther'e karşı giriştiği polemiklerin ve kitleleri peşinden sürüklenme gücünün önemi de belirtilir. Marx (2002) "Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i"nde Louis Bonaparte'ın iktidara yürürken ve iktidardayken uyguladığı stratejii ve etrafındaki ilişki ağını anlatır. Yine Marx'ın (2016) "Paris Komünü" analizinde görülen Fransız işçilerinin tarihsel özneliğidir; Paris'i Prusya işgaline karşı korurken içeride "bir komün" tesis eden işçileri harekete geçiren teori değil sürecin kendisidir⁸. Polemiğin doğrudan tarafı olarak Anderson'ın (1974) "The Lineages of Absolutist State" isimli çalışması, Fransa'da Colbert, Richelieu, 14. Louis'nin, İngiltere'de ise Kraliçe Elizabeth ve kurmaylarının mutlakiyetçi devletin tesisindeki kilit rollerini ortaya koyar. Aslında tarihte insan aracılığının rolü sorununa Marx'ın (2002) vurgusu daha yerindedir. Yazara göre "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar; ama kendi keyiflerine göre değil, kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar" (s. 13). Aslında burada Marx hem insanın tarih içerisindeki özneliğine hem de tarihsel-toplumsal pratiğin araştırılması ve teorik pratikle anlaşılabilir ve insanın özneliğini kısıtlayan "koşullara" vurgu yapar. Dolayısıyla tarihsel-toplumsal pratik ile teori arasında insanın özneliğini de yok saymayan diyalektik bir ilişki kurar.

Özetle; Althusser'i (2007) kaygılandırın özerk bir Marksist felsefenin Marksist tarih teorisi içerisinde yok edilmesidir (s.400). Buna karşı yazar, tarihsel-toplumsal pratiğin teorinin gereklerine göre işlediği, insanların da bu teorinin taşıyıcısı (trager) olduğu bir Marksist felsefe önerir; yani kendi gördüğü sorunun tersini yaparak tarihsel materyalizmi diyalektik materyalizm içerisinde eritir.

Son bir eleştiri olarak da şu söylenebilir ki Althusser gayet yerinde tespitlerle tarih biliminin nasıl icra edilmesi gerektiğini tartışır ancak yazar tarih biliminin kurucusu olarak Marx'ı kabul eder⁹. Bunun nedeni Marx'ın tarih bilimine bakışta bir terminoloji yaratması, görüngüler ile özleri birbirinden ayırması ve teorik bir inşa

⁷ Bu kurultay ve Büyük Selçuklular ile ilgili bkz. Piyadeoğlu (2020)

⁸ Aslında Althusser'in Marx'ın "Fransız Üçlemesi" olarak da bilinen 1830 ila 1871 arası Fransa'sını anlatan makalelerin toplandığı "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri", "Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i" ve "Fransa'da İç Savaş" eserlerine neredeyse hiç atıf yapmaması, yazarın seçmeci okumasına örnektir. Zira bu metinler Marx'ın doğrudan tarihsel-toplumsal pratiği merkeze aldığı ve Althusser'in kendi kendini doğrulayan teori anlatısını boşa düşürecek örneklerdir.

⁹ <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1969/preface-capital.htm>

ortaya koymasındır. Eğer tarihin bilim olarak kuruluşunu sağlayan özellikler bunlarsa daha 14. Yüzyıl'da İbn Haldun tarih bilimini gerçek anlamda oluşturmuştur. Yazarın (2016) yaptığı zahiri-batıni tarih ayrımı ve ikincisini gerçek tarih okuması olarak kabul etmesi, Marx'a atfedilen görünen ile gerçeklik arasındaki farkın ondan önce kabul edilmesidir. İbn Haldun'un "İlm'ül Umran"ı kendi tarihsel analizlerinin teorik temelidir; kendisinden önce var olan ancak onun elinde bilimsel bir kavrama dönüşen asabiyet, bedavet, hadaret, mülk gibi kavramlar onun kendisine has bir terminoloji yaratmasını sağlamıştır. Althusser'in farklı çevirilerle Kıta Avrupa'sına o dönemde ulaşmış böyle bir teorik pratiği bilmeden Marx'ı tarih biliminin kurucusu ilan etmesi de eleştirilmelidir.

3. Tartışmanın Önemi

Öncelikle tartışmanın sosyal bilimlere ilişkin katkısı söz konusu edilirse, Anderson'un dediği gibi Thompson'un literatüre katkısı Althusser'e göre çok daha mütevazı durmaktadır fakat aşağıdan tarih kavramının savunusu, insanın tarihin inşa ve icrasında özne olarak yeri ve tarih disiplininin inşasında Tarihsel Diyalektik Materyalizmin öne çıkarılması Thompson'u önemli bir zemine oturtmaktadır. Thompson'un okunması şu anlamda da önemlidir ki, onun Althusseryan yapısalcılığın tahribatına karşı yaptığı "zanaat" ¹⁰ savunusu, ileri düzey soyutlamaların, teorilerin ve modellerin hayatın akışını anlamak noktasında nasıl bir engele dönüştüğünü göstermektedir. Benzeri bir vurgu Minsky'nin (2013) "İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı" isimli çalışmasında içerilir; "Teorinin tüm disiplinlerde ikili bir yönü vardır: hem mercektir hem de at gözlüğüdür. Mercek olarak akli tanımlanmış sorunlar üzerinde yoğunlaştırır, iyi tanımlanmış ancak sınırlı bir dizi olgu için nedensellik ilişkilerine ilişkin şartlı açıklamalar yapılmasına fırsat sağlar. Ancak at gözlüğü olarak teori görüş alanını daraltır. Gerçek Dünya'da anlamlı olan sorular teori için çoğunlukla anlamsızdır. Böyle anlamsız sorular çoğunlukla Dünyadaki gelişmelerin sonucu olarak soruluyorsa, disiplin teoride bir devrime hazır demektir" (s. 99). Bir İktisatçı olarak Minsky'nin iktisat disiplini özelinde gördüğünü Thompson Althusseryan yapısalcılık eliyle Marksizm'e giydirilmeye çalışılan bir deli gömleği olarak görmektedir.

Thompson'un Althusser'de gördüğü anti tarihçilik ve kategorilerin baskınlığı meselesi İktisadın diğer sosyal bilimlerle daha fazla temas eden alanlarından biri olarak Geleneksel Kalkınma İktisadı'nın metodudur. Bundan kısaca bahsetmekte fayda vardır.

Başkaya'nın (2011) deyimiyle Klasik, Neoklasik ve Keynesci görüşlerden müteşekkil Geleneksel İktisada dayalı Kalkınma İktisadı (s.46-47) kapitalist üretim tarzını ihraç etmenin ideolojik aracıdır. Tanımı şöyle açalım; nasıl ki neoklasik iktisat kapitalist üretim tarzının -Ercan'ın (2005) deyimiyle- içeriksizleştirilmiş bir

¹⁰ Terim Öğütle'nin Teorinin Sefati'ne önsöz olarak yazdığı "Soyutlamanın Şiddetine Karşı Zanaatin Savunusu: Teorinin Sefaleti" başlıklı yazıdan alınmıştır.

soyutlamayla anlatılması ve bunun meşrulaştırılması ise, geleneksel kalkınma iktisadı da, bu üretim tarzının -yine bir meşrulaştırılmayla süslenerek- ihraç edilmesine ideolojik bir dayanak teşkil eder. Bu anlamda, ülkeleri gelişmiş, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olarak bir kategorizasyona tabi kılarak, bunların arasında, söylem düzeyinde bir hiyerarşi yaratma işlevi güder. Son iki ülke kategorisi için ideal olan gelişmiş olandır, ya da en azından gelişme yolunda olmaktadır. Bu kategorileri düşünsel düzeyde yaratan da bu kategorilerin birinden diğerine geçişin nasıl olacağını tayin eden de ve bu yönde reçeteler sunan da kalkınma iktisadı ideolojisidir. Fakat bu soyutlamalar, bu ülkelerin egemen sınıfları tarafından uygulama alanı bulduğunda, “mit”in gerçekliğe hükmetmeye çalışması gibi ilginç bir durumla karşılaşılır ki bu da kalkınma iktisadının hedef olarak koyduğu aşamalara ulaşılamamasına ya da hibrit bir ekonomi ve toplumun üretilmesine neden olur. Yani teori gerçeklik üretmekte, Kalkınma İktisadı’nda fark olarak, bu gerçeklik Althusser’de olduğu gibi edilgen taşıyıcı olarak insana değil bir ülkenin kendisine dayatılmaktadır. Bu açıdan şarkiyatçılığa ilişkin Said’in (2016) açıklamalarıyla, kalkınmanın ideolojik arka planı birbirine fazlasıyla benzer. Nasıl ki şarkiyatçılık şarkın batılı “şarkiyat” araştırmacısı tarafından “şarklılık” kimliğiyle nitelendirilip üretilmesiye, kalkınma iktisadı da öncelikle Dünya’nın kapitalistleşmekte olan ya da geç kapitalistleşmiş ülkeleri için “azgelişmiş” ya da “gelişmekte olan” kimliğini üretir ve bunu “öteki denen toplumlarla” ilgili bilgi üreterek yapar (Ercan, 2006: 20). Yani teori olarak Geleneksel Kalkınma İktisadı az gelişmiş ve gelişmekte olan olarak nitelendirdiği ülkelere, -Thompsoncu anlamda- kendi “oluşum”undan azade bir şekilde bakar. Yine Said’in dediği gibi Şarkiyatçılık Batının üstünlüğünü bir ön kabul olarak içeren bir “şark-garb” ilişkisine dayanıyorsa, kalkınma iktisadı da gelişmiş ve azgelişmiş arasında benzeri bir ilişki kurar. Dolayısıyla sömürgelerin bağımsızlığını kazandığı kertede, kalkınma iktisadının “öğreten gelişmiş” ile “öğrenen azgelişmiş” ya da “etken gelişmiş” ile “edilgen azgelişmiş” arasında yaptığı ayırım kalkınma teorilerinin kendisinde içerilir. Bu anlamda yapılan, hem Başkaya’nın (2011) hem de Ercan’ın (2006) defaatle belirttiği gibi az gelişmiş olarak nitelendirilenin tarihsizleştirilmesi, kimliksizleştirilmesi ve her ulusun kendine özgüllüklerinin törpülenmesidir. Tüm bu eleştiriler kalkınma iktisadından ya da politikasından vazgeçmek demek değildir, 1980’li yıllardan itibaren bizatihi kalkınmacılığın yerini almış piyasacı teori ve politikalara karşı kalkınma teorisi ve politikasının bir yeniden inşasında özgün tarihsel-toplumsal pratiğin hesaba katılması gereğine ilişkin bir öneridir.

Tartışma ve Sonuç

Teorinin toplumsal-tarihsel pratikle ilişkisi sorunu bugün dahi tam anlamıyla çözülememiş bir sorun olarak durmaktadır. Bu noktada yukarıda özetlenen Thompson-Anderson Polemiği ile Althusser’in özgünlüklerinin yanı sıra vurgulanan eleştirisinden hareketle nasıl bir sosyal bilim inşa ve icrasına ihtiyaç duyduğumuza

dair düşünmenin mümkün olduğu açıktır. Thompson pratiğın ve deneyimin kuruculuğuna vurgu yaparken, Althusser'in teoriye aşırı vurgusu karşısında, Anderson'ın Marksizm'in kavramlarını savunurken pratiğın incelenmesi ve sürekli kavram üretimine yönelik "arabulucu" müdahalesi en savunulabilir yaklaşım olarak görünmektedir.

Bununla birlikte şu söylenmelidir ki sosyal bilimlerde bir teoriden ziyade yalnızca teorik terkipler sosyal bilimciyi "gerçek bilginin" üretilmesine "yaklaştırabilir". Aslında bu üç yazarın da temel sorunu sosyo-ekonomik ve siyasal süreçlerin araştırılmasında tek teorik pratiğın Marksizm ya da Marksizm'in farklı varyantları olduğuna dair ön kabulleridir. Ancak 16. Yüzyılın başından itibaren birbirini besleyen süreçler içerisinde kapitalistleşmiş, kendi burjuva devrimlerini kendi sınıf ve iktidar ilişkilerine dayanarak görece erken bir dönemde yapmış ülkelerin analizi için gayet gerekli olan Marksizm kapitalizmin inşasında devletin belki de en önemli özne olduğu, dini, aşiretsel ve hatta mezhepsel vb ilişki ve ayrımların önemli olduğu coğrafyaları tek başına açıklayamaz. Bu anlamda "tarihsel-teorik terkip yöntemi" olarak adlandırılabilir, farklı teorik pratiklerin tarihsel-toplumsal deneyim ve pratikle sürekli sınındığı bir yöntem önermekteyiz. Bu, Marksizm'den vazgeçmek demek değildir, coğrafi-tarihsel özgünlüklerin terkiplerle daha yerinde bir analizinin yapılabileceği anlamına gelir. Zira Marksist teorik pratiğın kendisi de bu teorinin ruhbanı olmayı değil onu eleştirebilme, hatta kimi hususlarda aşabilme cesareti göstermeyi gerektirir.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (1982). *Iran: Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press.
- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (Çev. Y. Alp, M. Özışık). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L., Etienne Balibar, Roger Establet, vd (2007). *Kapitali Okumak* (Çev. I. Ergüden). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Althusser, L. (2015). *Marx için* (Çev. I. Ergüden). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Anderson, P. (1974). *Lineages of The Absolutist State*. London: NLB.
- Anderson, P. (1998). *Marksizm'de Tartışmalar* (Çev. A. Özdemir). İstanbul: Göçebe Yayınevi.
- Barkan, Ö. L. (1956). *Türkiye'de Servaj Var mı İdi*. *Belleten*, 20 (78), 237-246.
- Başkaya, F. (2011). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. İstanbul: Özgür Üniversite.
- Blaug, M. (2014). *İktisat Kuramının Geçmişine Bakış* (Çev. A. Birdal, F. Güle). Ankara: Efil Yayınları.

- Bloch, M. (1983). Feodal Toplum (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: Savaş Yayınları.
- Buğra, A. (2015). Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye’de E. P. Thompson’u Okumak, “İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu” içinde.
- Buğra, A. (2013). İktisatçılar ve İnsanlar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2005). Oğuz’dan Selçuklu’ya Boy, Konat ve Devlet. Ankara: İmge Kitabevi.
- Engels, F. (2018). Alman Köylü Savaşı (Çev. O. Gönensin). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ercan, F. (2005). Para ve Kapitalizm. İstanbul: Devin Yayıncılık.
- Ercan, F. (2006). Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Hegel, G.W. (1991). Hukuk Felsefesinin Prensipleri (Çev. C. Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2013). Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Everest Yayınları.
- Inalcık, B. (1969). Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal Of Economic History, 29(1), 97-140.
- İbn Haldun, A. (2018). Mukaddime (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (2013). Alman İdeolojisi (Çev. T. Ok, O. Geridönmez). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (2015). Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi (Çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1974). Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1992). Felsefenin Sefaleti (Çev. A. Kardam). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2016). Fransa’da İç Savaş (Çev. E. Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (1979). Grundrisse (Çev. S. Nişanyan). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2016). Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi (Çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2016). Kapital Cilt 1 (Çev. M. Selik N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2016). Kapital Cilt 3 (Çev. M. Selik N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.

- Marx, K. (2002). Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Minsky, H. (2013). İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı (Çev. O. Esen). Ankara: Efil Yayıncılık.
- Öğütle, V.S. (2015). Soyutlamanın Şiddetine Karşı Zanaatın Savunusu: Teorinin Sefaleti, "Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi" içinde.
- Piyadeoğlu, C. (2020). Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı. İstanbul: Kronik Kitap.
- Said, E. (2016). Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları (Çev. B. Ülner). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Thompson, E.P. (2015). İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (Çev. U. Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thompson, E. P. (2015). Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi (Çev. A. F. Yıldırım). Ankara: Nika Yayınları.
- Turgut, S. (2015). Karşı Koymacı Geleneğin Aydını: E. P. Thompson, "Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi" içinde.

İnternet Kaynakları

<https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1969/preface-capital.htm>

Türkiye Ekonomisinin Endüstri 4.0 Kapsamında Değerlendirilmesi ve SWOT Analizi¹

Seher CERİT², Hidayet Gizem ÜNLÜ ÖREN³

Öz

Araştırma Makalesi

Asırlardır farklı süreçlerle gerçekleşen teknolojik değişimler ülkelerin gelişmesinin ana etkenidir. 2011 yılında gündeme gelen Endüstri 4.0 son yıllarda etkisini daha fazla artırmış ve ülkeleri değişime zorlamıştır. Bu çalışmanın amacı, tüm dünyayı etkileyen Endüstri 4.0'ın Türkiye ekonomisine yansımalarını incelemektir. Bu bağlamda Endüstri 4.0'ın Türkiye'de makroekonomik değişkenler üzerinde oluşturduğu etki araştırılmış ve SWOT analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda, Türkiye'nin en fazla orta yüksek teknoloji ürünü ihraç ettiği görülmektedir. Türkiye'nin özellikle insansız hava aracı (İHA) ve silahlı insansız hava aracı (SİHA) alanında rekabetçi avantaja sahip olduğu ve bu üstün konumuyla ön plana çıktığı belirlenmiştir. Bunun yanında yapay zekâ işe alım oranı yüksektir. Türkiye'nin Endüstri 4.0 farkındalığının arttığı ve bu doğrultuda stratejiler geliştirmeye başladığı belirlenmiştir. Türkiye Endüstri 4.0 dönüşümüne uyum sağlayarak, ekonomik ve teknolojik amaçları doğrultusunda ilerlemek için, sürece ve koşullara ilişkin kararlı tutumunu sürdürmelidir.

Anahtar kelimeler: Dördüncü Endüstri Devrimi, Endüstri 4.0, Teknoloji, Türkiye Ekonomisi, SWOT Analizi

Evaluation of the Turkish Economy within the Scope of Industry 4.0 and SWOT Analysis

Abstract

Research Paper

Technological changes that have been taking place through different processes for centuries are the main factor in the development of countries. Industry 4.0, which came to the agenda in 2011, has increased its impact more and more in recent years and forced countries to change. The aim of this study is to examine the reflections of Industry 4.0, which affects the whole world, on the Turkish Economy. In this context, the effect of Industry 4.0 on macroeconomic variables in Turkey was investigated and a SWOT analysis was made. As a result of the research, it is seen that Turkey exports the most medium-high technology products. It has been determined that Turkey has a competitive advantage especially in the field of unmanned aerial vehicle (UAV) and armed unmanned aerial vehicle (SİHA) and stands out with this superior position. In addition, the artificial intelligence recruitment rate is high. It has been determined that Turkey's awareness of Industry 4.0 has increased and it has started to develop strategies in this direction. Turkey should maintain its determined stance on the process and conditions in order to adapt to the Industry 4.0 transformation and move forward in line with its economic and technological goals.

Key words: The Fourth Industrial Revolution, Industry 4.0, Technology, Turkish Economy, SWOT Analysis

¹ Bu makale, Doç. Dr. Hidayet Gizem Ünlü Ören Danışmanlığında hazırlanmakta olan “Dördüncü Sanayi Devrimi (Endüstri 4.0) ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları” adlı Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tez çalışmasından türetilmiştir.

² Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, seherceritt@gmail.com, ORCID: [0000-0002-3540-2929](https://orcid.org/0000-0002-3540-2929)

³ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, hidayetgizemunlu@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6081-096X

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 26.03.2022

Kabul tarihi / Accepted 21.06.2022

Giriş

Endüstri devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış ve (Tunzelmann, 2003: 370) günümüze kadar gelmiştir. Dördüncü Endüstri Devriminden (Endüstri 4.0) önce gelen devrimler büyük devrimin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Endüstri devrimleri ile üretim sistemleri değişerek geleneksel üretimden modern üretime geçiş yaşanmıştır. Modern üretim yalnızca birey gereksinimleri ile örtüşen bir dönemdir ancak post-modern döneme geçişle birlikte üretim ve tüketim biçimleri değişmiştir. Önceki devrimlerle karşılanamayan değişen tüketici isteklerini karşılayacak teknoloji yetersizliği, Endüstri 4.0'ın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu nedenle Endüstri 4.0 değişen müşteri isteklerine cevap vermek için oluşmuştur. Endüstri 4.0 bu bağlamda firmalar, tedarikçiler, müşteriler vb. ile ilişkilerde sağlam bir bağlantı kurmaktadır. Bireylerin değişen isteklerine hızlı müdahale ederek gerçek zamanlı olarak karşılamayı amaçlamaktadır.

Endüstri 4.0'ın, diğer devrimlerden farklı olarak karmaşık bir yapısının bulunması ve emek gücünün fabrikalarda akılcı bir yol izlemesi gibi faktörler devrimin teknolojik yapısıyla ilgili bir durumdur. Bireyler ve nesnelere daha yakın bağ kurmayı hedefleyerek, makine ve ekipmanlarla otonom bir faaliyet sürdürmeyi amaçlamaktadır. Bunun yanında devrimin amaçladığı birçok faktör bulunmaktadır. Bunlardan biri de maliyetleri düşürmek ve ucuz emek gücünden yararlanmaktır. Bir diğeri fiziksel ve sanal ortamı birbirine yaklaştırarak rekabet üstünlüğünün yaratılması, niteliksiz emek gücü bağımlılığının azaltılması ve kıt kaynak kullanımına imkân vermektir. Bu çalışmada, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), kişi başına GSYH, büyüme oranı değerlendirilecek ve Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı ile bu göstergeler desteklenecektir. Dış ticaret başlığı altında ithalat, ihracat ve denge göstergelerine yer verilmiş, imalat sanayideki gelişmeler ve yeni teknolojilerin ihracatı Endüstri 4.0 bağlamında değerlendirilmiştir. İşgücü başlığında ise, istihdam ve işsizlikte meydana gelen değişimler incelenmiştir.

Çalışmada, Türkiye'de yıllar itibariyle Endüstri 4.0 gelişimi değerlendirildiği için Endüstri 4.0 kapsamında hazırlanan çalışmalara ve literatüre katkı sağlamak hedeflenmektedir. Araştırmanın amacı, Türkiye ekonomisinin Endüstri 4.0 kapsamını değerlendirerek makroekonomik değişkenler üzerinde oluşturduğu etkiyi ve ön plana çıkan teknolojiyi değerlendirmektir. Bununla birlikte Türkiye'nin Endüstri 4.0 yolunda etkili bir şekilde rekabet edebilmesi ve ekonomik yönden güçlenebilmesi amacıyla mevcut düzeyi incelenmiştir.

1. Dördüncü Endüstri Devrimi (Endüstri 4.0)

Mrugalska ve Wyrwicka'a (2017) göre Endüstri 4.0; "karmaşık fiziksel makine ve cihazların, ticari ve toplumsal sorunların daha iyi tahmini, kontrolü ve planlanması için kullanılan ağa bağlı sensörler ve yazılımlarla entegrasyonu" ya da "ürünlerin yaşam döngüsü içinde yeni bir değer zinciri organizasyonu ve yönetimi" olarak adlandırılmaktadır (469).

Günümüzde yaygın olarak kullanılan Endüstri 4.0 terimi, 2011 yılında Hannover Fuarı'nda ortaya çıkmıştır (Ślusarczyk, 2018: 233). Almanya Eğitim ve Araştırma Bakanlığı, ülkenin gelecekte kalkınmasını devam ettirmek için 10 ana proje olan "Gelecek Projesi" adı altında "Yüksek Teknoloji Stratejisi" 2020 projeleri yayınlamıştır. Bu projelerden biri olan "Industrie 4.0" açıklanmıştır. "Endüstri 4.0 Strateji Belgesi" 2013'te yine bu fuarda duyurulmuştur (SIEMENS, 2015: 9).

Endüstri 4.0 dijital sistemleri dönüştürmekte ve kapsamını genişletmektedir. Son altmış yıl içinde dünya çapında değişim için bilgi işleme, depolama ve iletme ortamlarındaki gelişmeler olmasaydı yeni teknolojiler bulunamazdı (Schwab ve Davis, 2019: 40). Endüstri 4.0 kendi kendini yapılandırma, izleme ve iyileştirme gibi otonom özelliklere sahip akıllı sistemlerle yönlendirilen üretim ekosistemini olanaklı kılmaktadır. Makina-insan iş birliği ve simbiyotik ürün oluşturmaya odaklanmış yeni tip gelişmiş üretim ve endüstriyel aşamalar ortaya çıkmaktadır (Thames ve Schaefer, 2016: 13). Endüstri 4.0 kavramı şirketler, firmalar, tedarikçiler, lojistik, kaynaklar, müşteriler vb. arasında bir ağ kurmaktadır. Ağdaki ilgili birimlerin istek ve durumuna göre yapılandırmayı gerçek zamanlı biçimiyle optimize etmektedir (Qin vd., 2016: 174).

Endüstri 4.0'ın amacı, tüketiciler tarafından talepte bulunulan ürünün sipariş aşamasından teslim aşamasına kadar tüm sürecin kontrolünün sağlandığı, faaliyetlerin ve fonksiyonların otonom sistemler ile yapıldığı bir biçimde kişilerin istek ve beklentilerine cevap verebilmektir (Görçün, 2017:144). Bilindiği gibi dünya ekonomisi incelendiğinde günümüzün kalkınmayı başarmış ülkelerinin İngiltere'de ortaya çıkan sanayi devrimine uyum sağlamış ülkeler oldukları görülmektedir. Onları sanayileşmeyi ve kendi teknolojisini üretmeyi başaran ülkeler takip etmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınmayı başarmak için tüm dünya ülkelerinin Endüstri 4.0'a ve yeni teknolojilere uyum sağlaması gerekmektedir. Ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal, teknolojik vb. olarak güçlü bir konuma gelmesi için devrimin değiştiği ve değişimin yeni teknolojiler getirdiği açık bir şekilde görülmektedir. Endüstri 4.0 ile hayatımıza giren dokuz yeni teknoloji bu kısımda incelenecektir.

Tablo 1: Endüstri 4.0'ın Temel Teknolojileri

Nesnelerin İnterneti (ILOT)	ILOT, çeşitli teknolojilerin birbiriyle iletişime geçmesini ve fiziksel nesnelerin bir ağ ile bağlanmasını içermektedir (Kamber ve Sönmeztürk Bolatan, 2019: 839-840). Yalnızca nesnelere kapsamadan süreçler, veriler, bireyler, canlılar ya da atmosferdeki olgular gibi farklı değişkenler baz alınarak bir sistem geliştirilmiştir (Yıldız, 2018: 550).
Bulut Bilişim Sistemleri:	Bulut teknolojisiyle (BT) muhtemel bilgiye farklı yerlerden erişime olanağı sağlanmaktadır. Bilgisayar ya da cep telefonundan bütün bilgilere erişilmektedir. Belleklere ve disk değişimine ihtiyaç duymayan esnek bir yapıda olup hem elektrik hem de yerden tasarrufta bulunmaktadır (Öztuna, 2017: 58-59).
Siber Güvenlik ve Siber Fiziksel Sistemler (CPS):	Endüstri 4.0 ile gelen standart iletişim protokolünün kullanımı ve artan bağlantısıyla kritik endüstriyel sistemleri ve üretim yöntemlerini siber güvenlik tehditlerine karşı koruma ihtiyacı artmaktadır (Vaidya vd., 2018: 236). CPS, üretimin dinamik ihtiyaçlarını gerçekleştirerek bütün endüstrinin etkinlik ve verimliliğini artırmak olarak ifade edilmektedir (Yıldız, 2018: 449).
Büyük Veri	Büyük veri, birçok farklı kaynaktan gelen verilerin toplanması ve kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi üretim ekipmanı ve sistemlerinin yanı sıra kurumsal ve müşteri yönetim sistemleri, karar vermeyi desteklemek için standart hale gelmektedir (Vaidya vd., 2018: 234).
Eklemeli Üretim (3D Yazıcılar)	3D yazıcılar, çeşitli malzemelerden yararlanarak 3D modeli tabakalara ayırarak planlanan modeli temel olarak ortaya koymaktadır (Doğan ve Baloğlu, 2020: 61). Verilerin eklemeli üretime gönderilmesi ile yazıcı aracılığıyla basılıp kimyasal işlemlerle dayanıklılık, renk ve yüzey düzeltmeleri yapılarak tamamlanmaktadır (Öztuna, 2017: 63).
Endüstriyel Robotlar	Robotlar birbiri ile etkileşime giren, insanlarla yan yana rahatlıkla çalışan, onlardan öğrenen, özerk, esnek ve iş birliği hale gelmiştir. Ayrıca otonom üretim yöntemlerini daha kusursuz gerçekleştirmekte ve ayrıca insan işçilerin çalışmasının sınırlı olduğu yerlerde çalıştırılmak için kullanılmaktadır (Vaidya vd., 2018: 235).
Karanlık fabrikalar	Karanlık fabrikalar, iletişim sağlayan robotların çalıştığı fabrikalardır. Karanlık fabrikalar denilmesinin nedeni, insan olmadan çalıştığı için fabrikalarda ışıklandırma bulunmamasıdır. Bu fabrikaların insanların çalışamayacağı derecede yüksek ısıda üretim gerçekleştiren, yüksek oranda zehirli gaz bulunan, yüksek ağırlıkların taşındığı iş kollarında kullanılması olanaklıdır (Yıldırım ve Özbay, 2019: 98).
Simülasyon	Simülasyon makineleri, ürünleri ve insanları kapsayan fiziksel dünyayı sanal bir modele yansıtmak için gerçek zamanlı verilerden yararlanmakta ve tesis işleyişinde daha yaygın kullanılmaktadır (Vaidya vd., 2018: 235).
Zenginleştirilmiş Gerçeklik (ZG)	ZG, bilgisayarda üretilen enformasyonun gerçek ortamda entegrasyonu olarak ifade edilmektedir. (Banger, 2018: 159). Gerçek dünyada ileri teknolojilerden yararlanarak aygıtlara grafik ve ses gibi özellikler yüklenmektedir (Özen, 2019: 107).

Kaynak: Kamber ve Sönmeztürk Bolatan, 2019: 839-840, Yıldız, 2018: 449, 550, Öztuna, 2017: 58-59,63, Vaidya vd., 2018: 234,235, Yıldırım ve Özbay, 2019: 98, Banger, 2018: 159, Özen, 2019: 107, yorumlanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2. Türkiye'ye İlişkin Ekonomik Değerlendirmeler

Ekonomik yansımalar bölümünde, makroekonomik değişkenler kullanılarak büyüme/verimlilik, dış ticaret ve işgücü ile ilgili genel bilgiler verilecektir. Daha sonra makroekonomik değişkenlere ilişkin veriler elde edilerek tablolar aracılığıyla aktarılacaktır. Türkiye 1990 yılından sonra finansal piyasalarını global ekonomik sistemle entegre hale getirerek, finansal piyasalarını serbestleştirmiştir. Bu nedenle 1990'dan 2021 yılına kadar veriler baz alınarak tablolar oluşturulacaktır.

2.1. Büyüme ve Verimlilik

Ekonomik büyüme, fert başına reel hasıladaki ortaya çıkan sürekli artış olarak ifade edilmektedir (Ünsal, 2007: 11). Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki (GSYH) artışlar uzun dönemde üretim ölçeğinin ya da üretim potansiyelinin artmasıyla veya daha fazla kullanılmasıyla meydana gelmektedir (Ay, 2007: 4).

Çeşitli gereksinimlerin sürekli karşılanması, gelirdeki artış ve bir sektörden farklı sektöre işgücü akışı, yöntem gelişme hızının çeşitlilik göstermesi diğer ekonomilerde şekil farklılıklarına neden olmaktadır (Aron, 1997: 118). Ayrıca ekonomik büyüme ile ilgili iktisatçılar Adam Smith (1776), Malthus (1798), David Ricardo (1817), Allyn Young (1928), Frank Ramsey (1928), Joseph Schumpeter (1934), Frank Knight (1944) modern ekonomik büyümeye ilişkin birçok fikrin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Barro ve Sala-i-Martin, 2004: 16). Buna ek olarak iktisadi büyüme için ülkelerin çeşitli modellere önem vermesi gerekmektedir. Bunlar, Horrod-Domar Büyüme Modeli, AK Modeli, Yapararak Öğrenme Modeli, Ürün Çeşitliliği Modeli, Beşeri sermaye modelidir (Ünlü Ören, 2021: 304). İktisadi olarak altyapısı oluşmuş ülkeler, rekabet güçlerini artırmak için uğraşmaktadır. Karlılık ile rekabet gücü ve yeni teknolojiler verimliliğin önemli unsurlarıdır (Castells, 2008: 119). Endüstri 4.0 rekabet kurallarını değiştirmektedir. Dolayısıyla rekabeti sağlayabilmek için ülkelerin veya şirketlerin inovatif faaliyetlerde öncü olmaları gerekmektedir (Schwab, 2017: 43). Tablo 2'de Kişi Başına Düşen GSYH, GSYH ABD doları, GSYH büyümesi ve Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payına ilişkin değerlere yer verilmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin 1990-2021 Yılları Aralığı İçin Kişi Başına GSYH (ABD Doları), GSYH (ABD Doları), GSYH Büyümesi (%), Ar-Ge Harcamasının GSYH İçindeki Payı (%)

Yıl	Kişi Başına GSYH (ABD doları)	GSYH (ABD doları)	GSYH Büyüme (%)	Ar-Ge harcamaları GSYH %
1990	2.794	150,676	9,3	0,24
1991	2.735	150,028	0,7	0,38
1992	2.842	158,459	5	0,36
1993	3.180	180,17	7,7	0,32
1994	2.270	130,69	-4,7	0,26
1995	2.897	169,486	7,9	0,28
1996	3.053	181,476	7,4	0,33

1997	3.144	189,835	7,6	0,36
1998	4.499	275,967	2,4	0,36
1999	4.116	256,386	-3,3	0,46
2000	4.337	274,303	6,9	0,47
2001	3.142	201,751	-5,8	0,52
2002	3.687	240,253	6,4	0,51
2003	4.760	314,592	5,8	0,47
2004	6.101	408,876	9,8	0,5
2005	7.456	506,308	9	0,56
2006	8.101	557,058	6,9	0,55
2007	9.791	681,337	5	0,69
2008	10.941	770,462	0,8	0,69
2009	9.103	649,273	-4,8	0,8
2010	10.742	776,993	8,4	0,79
2011	11.420	838,763	11,2	0,79
2012	11.795	880,556	4,8	0,83
2013	12.614	957,783	8,5	0,81
2014	12.157	938,953	4,9	0,86
2015	11.006	964,317	6,1	0,88
2016	10.894	869,693	3,3	0,94
2017	10.589	858,996	7,5	0,95
2018	9.454	778,472	3	1,3
2019	9.121	761,004	0,9	1,6
2020	8.536	719,955	1,8	1,9
2021*	9.539	802,678	11	1,26

Kaynak: The World Bank (2021a, 2021b, 2021c), OECD (2021), TÜİK (2021) TÜİK (2022a)⁴ ve SBB⁵, (2021) verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2’de görüldüğü gibi 1990 yılından 2021 yılına kadar göstergeler ve bu bağlamda değerler yer almaktadır. Kişi başına gelir, 1990’lı yıllarda 2,000 ile 4,000 arasında iken 2004 yılından sonra yükseliş trendi içine girmiştir. Aynı zamanda Türkiye bu tarihten sonra üst orta gelir grubu ekonomiler içine girmiş ve orta gelir tuzağına takılmıştır. 2021 yılında kişi başına gelir 9,539 olarak kayıtlara geçmiştir. Kişi başına düşen GSYH’de en yüksek artış 12,615 dolar ile 2013’te gerçekleşmiştir. Covid-19 pandemisinin etkisiyle GSYH 2020 yılında bir önceki yıla göre 41,049 dolar azalırken, 1,8’lik bir büyüme yakalamıştır. 2020 yılında gerçekleşen büyümede büyük bir ivme kaybederek GSYH 719,955 dolara gerilemiştir. 2021 yılında GSYH 802,678 milyar dolar olarak açıklanırken, büyüme oranı %11 olarak kayıtlara geçmiştir. 2011 yılında Endüstri 4.0’ın Almanya’da ortaya çıkmasıyla birlikte Türkiye’yi de etkilemiştir. Teknolojik gelişmeler ve globalleşmenin etkisiyle

⁴ 2021 yılı Ekim- Aralık dönemi IV. çeyreğe ait veriler (Ar-Ge harcamaları GSYH hariç) TÜİK adresinden alınmıştır.

⁵ 2021 yılına ilişkin Ar-Ge harcamaları GSYH içindeki payı Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığından (SBB) alınmıştır.

değerlerde artış yaşanmıştır. 2011 yılında büyüme oranında %11,2 ile en yüksek artış gerçekleşmiştir. 2018 yılında yaşanan kur şoku ve 2019 yılında gerçekleşen düşüşün nedeni, yerel seçimlerle birlikte ekonominin, özeldense devlet bütçesi imkanlarının yetersiz olmasından kaynaklanmıştır. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı 1990 yılında %0,24 iken, 2019 yılında %1,9'a yükselmiştir. Türkiye'nin 2019 yılında %1,6 olan Ar-Ge harcamasının GSYH içindeki payı 2020 yılında %1,9'a yükseldiği görülmektedir. 2021 yılında Ar-Ge harcamasının GSYH içindeki payı %1,26 olarak gerçekleşmiş ve bir önceki yıla göre gerilemiştir. Türkiye Ar-Ge harcamalarına en yüksek payı 2020 yılında ayırmıştır.

2.2. Dış Ticaret

Global ekonomi 20. yüzyılın bitiminde, bilgi ve iletişim teknolojileri ile oluşturulan altyapının, devletlerin ve uluslararası kurumların, liberalleşme ve yasal düzenlemeleri neticesinde globalleşmiştir (Castells, 2007: 128). Türkiye liberalleşme politikalarını 1980-1990 yıllarında uygulamaya başlamıştır. 1983-1989 yıllarında, ulusal ve uluslararası ticarete teşvik programları ile serbest piyasa ekonomisine geçişle, hükümetin ekonomideki etkinliğinin azalması ve piyasa mekanizması ile işlerliğin artırılması hedeflenmiştir (Milliyet, 2016).

Türkiye'nin dış ticarete rekabetçi ve coğrafi konum üstünlüğü kazanmasının nedeni, lojistik avantajından, düşük ve esnek emek gücüne bağlılıktan kaynaklanmaktadır (TÜSİAD ve BCG, 2016: 33). Türkiye'nin orta gelir tuzağından kurtulup yüksek gelirli ekonomiler arasına girebilmesi için yüksek teknolojiye üretime geçmesi gerekmektedir. Ayrıca sanayi üretimi, ihracatta teknoloji kullanımı ve yüksek katma değerli ürünlerin artırılması gerekmektedir (EBSO, 2017: 49). Ucuz emek gücünü kullanan ülkeler düşük maliyetlerle imalat gerçekleştirmekte ve uluslararası ticarete rekabet gücünü arttırmaktadır (Aykırı ve Bulut, 2020: 72). Dış ticaret kısmında yer alan tablolar Dünya Bankasının ulusal tahmin verileri baz alınarak oluşturulmuştur. Tablo 3'te ithalat, ihracat ve denge değerleri ABD doları cinsinden incelenecektir.

Tablo 3: Türkiye'nin 1990-2021 Yılları Aralığı İçin Dış Ticareti

Yıl	İthalat (ABD Doları)	İhracat (ABD Doları)	Denge (%)
1990	26,486	20,138	-6,348
1991	24,957	20,766	-4,191
1992	27,484	22,806	-4,679
1993	34,851	24,636	-10,215
1994	26,64	27,918	1,279
1995	41,272	33,713	-7,558
1996	50,499	39,095	-11,404
1997	57,688	46,665	-11,023
1998	54,446	57,032	2,586
1999	48,339	48,228	-1,105
2000	61,645	54,535	-7,11

2001	45,776	54,84	9,063
2002	54,963	60,316	5,352
2003	73,0445	72,376	-6,693
2004	103,041	96,596	-6,445
2005	122,861	110,761	-12,1
2006	146,885	124,752	-22,133
2007	176,884	149,142	-27,742
2008	207,886	181,569	-26,316
2009	152,039	151,736	-3,03
2010	198,136	164,677	-33,459
2011	254,233	192,863	-61,37
2012	250,694	214,511	-36,182
2013	275,212	227,885	-47,327
2014	268,172	236,668	-31,504
2015	229,539	212,028	-17,511
2016	219,551	200,756	-18,796
2017	255,317	223,678	-31,64
2018	244,452	242,891	-1,935
2019	228,412	249,302	19,655
2020	233,811	205,727	-27,437
2021*	271,424	225,291	-46,133

Kaynak: The World Bank (2021d, 2021e, 2021f) ve TÜİK (2022b)⁶ verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 3'te görüldüğü gibi 2008 yılından sonra ithalat ve ihracatta dalgalanmalar meydana gelmiştir. Bunun nedeni, Amerika'da ortaya çıkan finansal krizle birlikte Avrupa Birliği (AB) ekonomisindeki daralma ve döviz kurunun inişli çıkışlı bir seyir izlemesinden kaynaklanmaktadır. 2011 yılından sonra göstergelerde artış yaşanmış ve artışlar en fazla 2011 yılından sonra gerçekleşmiştir. Dış ticaret dengesinin en fazla açık verdiği yıl %-61,37 ile 2011 yılıdır. 1990 yılında ithalatın 26 milyar 486 milyon dolar, ihracatın ise 20 milyar 138 milyon dolar olduğu görülmektedir. 2021 yılında ithalat 271 milyar 424 milyon, ihracat 225 milyar 291 milyon olarak gerçekleşmiştir. Ancak dış ticaret açığı 2021 yılında -46 milyar 133 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret fazlası verdiğimiz yani ihracatın ithalatı geçtiği yıllar 1994 (1,279), 1998 (2,586), 2001 (9,063), 2002 (5,352) ve 2019 (20,89) yıllardır. Bu yılların yanında yer alan değerlerde ihracatın, ithalatı ne kadar geçtiği belirtilmiştir.

Tablo 4'te 2013 ve 2020 yıllarına ilişkin oluşturulan teknoloji yoğun imalat sanayi ürünleri ithalat ve ihracat verileri bulunmaktadır. Tabloda yer alan veriler Ocak-Aralık ayı ile ilgili olarak, milyon dolar cinsinden değerlerdir.

⁶ 2021 yılı Ocak-Aralık dönemi IV. çeyreğe ait veriler TÜİK adresinden alınmıştır.

Tablo 4: Türkiye'nin 1990-2021 Yılları Aralığı İçin Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayi Ürünlerinin Dış Ticareti (%)

Yıllar	İHRACAT				İTHALAT			
	Yüksek Teknoloji	Orta Yüksek Teknoloji	Orta Düşük Teknoloji	Düşük Teknoloji	Yüksek Teknoloji	Orta Yüksek Teknoloji	Orta Düşük Teknoloji	Düşük Teknoloji
2013	3,4	31,5	30,7	34,5	12,3	41,2	33,8	12,7
2014	3,4	31,6	29,2	35,8	14,0	42,1	30,3	13,5
2015	3,7	31,8	29,5	35,0	15,7	44,3	26,5	13,5
2016	3,5	33,1	28,3	35,1	17,0	44,9	25,6	12,6
2017	3,9	34,6	28,3	33,3	15,1	41,1	32,6	11,2
2018	3,5	36,4	27,6	32,6	13,4	42,0	33,2	11,4
2019	3,6	36,0	27,5	32,8	15,3	40,6	32,1	12,0
2020	3,4	35,9	27,2	33,5	13,0	41,7	34,5	10,8
2021	3,0	33,4	31,1	32,5	12,4	46,2	30,4	11,0

Kaynak: TÜİK (2022c) Dış Ticaret İstatistikleri, Haber Bültenleri

Tablo 4'te görüldüğü gibi 2013'ten 2021 yılına kadar teknoloji yoğunluğuna göre imalat sanayi ürünlerine yer verilmektedir. Bu veriler ışığında ithalat ihracata göre daha yüksek gerçekleşmektedir. 2013 ve 2021 yılları ithalat ve ihracat payları karşılaştırıldığında, düşük teknoloji hariç diğer paylarda ithalat ihracata göre daha yüksek düzeydedir. Yıllara göre ihracat seyri yüksek teknolojinin düştüğü, orta teknoloji payının yükseldiği, düşük teknoloji payının 2021 yılı hariç diğer yıllarda düştüğü, düşük teknoloji payının azaldığı görülmektedir. 2021 yılında yüksek teknolojinin imalat sanayi ihracatı içindeki payı %3 oranında, yüksek teknolojinin imalat sanayi ithalatı içindeki payı ise %12,5 olduğu görülmektedir. Dış ticaret açığının önlenmesi için yüksek teknoloji payını artırmak gerekmektedir. Diğer payların da ithalata göre düşük olması yine bu açığı artırmaktadır. Bu göstergeler neticesinde Türkiye'nin en fazla orta yüksek teknolojili ürünleri ihraç ettiği görülmektedir.

2.3. İşgücü

Schumpeter'e göre ekonomik büyümeyi etkileyen etkenlerden ilki, üretim faktörlerinin miktarında ortaya çıkan değişim, ikincisi ise inovasyondur. Üretim faktörlerinin çeşitli biçimlerde kullanılmasını kapsayan ve kredilerle finanse edilen yatırımların, ekonominin iktisadi yapısını değiştirerek yaratıcı yıkım ile büyümesine neden olmaktadır (Ünsal, 2007: 75). Emek gücü piyasasında işlerin tanımının ve

kapsamının farklılaşması, işlerin yeniden yapılması ve ardından yapay zeka ile makine öğrenimi arasındaki ilişkinin giderek artması, teknolojik dönüşüm dalgasının yıkıcı etkisinin olması gibi faktörler nedeniyle, işgücü piyasasının bu dönüşüme adapte edilmekte zorlanacağı düşünülmektedir (Gruen, 2017).

Endüstri 4.0 işgücü piyasası dönüşümü içindeki yansımalar değerlendirildiğinde ortaya çıkan değişimler, üretim sektöründeki mesleklere göre hizmet sektöründeki mesleklere olan talebin artmasına neden olmuştur (Aykırı ve Bulut, 2020: 90). Teknolojinin istihdama yansımaları iki şekilde gerçekleşmektedir. Bu yansımalarından ilki, teknolojik gelişmeler ile sermayenin işgücü yerine kullanılması ve çalışanların işsiz kalmasıyla birlikte yıkıcı bir etkiye neden olmaktadır. İkincisi, ürünler ve hizmetlere olan istekler arttıkça yeni mesleklerin, iş ve sektörlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu alanlarda çalışan istihdamı artışı gerçekleşmesidir (Schwab, 2017: 44-45).

Endüstri 4.0'ın ile gelişen teknolojik ilerlemelerin işsizliğe neden olmasıyla birlikte, istihdam oluşturan bir etkisi de bulunmaktadır (Türkcan ve Akseki, 2019: 75). Bu doğrultuda emek gücünün yerini akıllı robotlara bırakmasıyla istihdamın 400 ile 500 bin kişi düşeceği tahmin edilmektedir (TÜSİAD ve BCG, 2016: 46). Tablo 5'te Dünya Bankasının ulusal tahmin verileri baz alınmıştır. Aşağıdaki tabloda 1990 yılından 2021 yılına kadar işsizlik ve istihdam oranlarına ilişkin değerler yer almaktadır.

Tablo 5: Türkiye'nin 1990-2021 Yılları Aralığı İçin İstihdam ve İşsizlik Oranları (%)

Yıllar	İstihdam (%)	İşsizlik (%)
1990	52,1	8
1991	52,3	8,2
1992	51,2	8,5
1993	47,5	9
1994	50	8,6
1995	50	7,6
1996	50,2	6,6
1997	49	6,8
1998	49,2	6,9
1999	48,7	7,7
2000	46,7	6,5
2001	45,7	8,4
2002	44,4	10,4
2003	43,2	10,5
2004	41,3	10,8
2005	41,5	10,6
2006	41,6	8,7
2007	41,5	8,9
2008	41,7	9,7

2009	41,2	12,5
2010	43	10,7
2011	45	8,8
2012	45,4	8,15
2013	45,9	8,7
2014	45,5	9,9
2015	46	10,2
2016	46,3	10,8
2017	47,1	10,8
2018	47,4	10,9
2019	45,7	13,7
2020	42,8	13,1
2021*	46,7	11,2

Kaynak: The World Bank (2021g, 2021h) ve TÜİK (2022d)⁷ verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5'te görüldüğü gibi 1990 yılından 2021 yılına kadar istihdam oranlarının değişimine yer verilmektedir. 1990'da istihdam oranı %52,1 iken, günümüzde bu oran %42,8 olarak açıklanmıştır. Bu veriler neticesinde istihdam oranı 1990'dan günümüze kadar 9,3 puan azalmıştır. Endüstri 4.0'ın ortaya çıktığı yıl olan 2011 yılından sonra istihdam oranında en yüksek artış 2018 yılında %47,4 olarak açıklanmıştır. 2018 yılında bir önceki yıla göre 3 puanlık bir artış yaşanmıştır. 2021 yılında istihdam 46,7 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca istihdam oranında bir önceki yıla göre 3,9 puanlık artış yaşanmıştır. Teknolojik dönüşümle birlikte birçok işkolunda çalışan kişilerin işsiz kalmasının yanı sıra olumlu olarak yeni iş kolları sayesinde istihdam avantajları ortaya çıkmıştır. Türkiye'de yüksek teknoloji kullanan firmalarda bu teknolojileri kullanacak personel istihdamı gerçekleşmektedir.

1990'da işsizlik oranı %8 iken, 2021 yılında bu oran %11,2 olarak açıklanmıştır. İşsizlik oranı 1990 yılından 2021 yılına kadar 3,2 puan artmıştır. 2011 yılından sonra işsizlik oranında en yüksek işsizlik 2019 yılında, en düşük işsizlik ise 2012 yılında yaşanmıştır. 2021 yılı işsizlik oranı, 2020 yılına göre 1,9 gerilemiştir. 2019 ve 2020 yıllında artan işsizlik oranı istihdam oranını etkilemiş aynı yıllarda istihdamda gerileme yaşanmıştır. 2019 yılında Covid-19 pandemisinden kaynaklanan işsizlik oranındaki artışın nedenlerinden bazıları şunlardır; ekonomik sorunlardan dolayı işyerlerini kapatmak zorunda kalan işveren, çalışanlarını işten çıkarmak zorunda kalmıştır. Bir diğer durum, kısıtlamalardan dolayı iş yerlerinde çalışan personele ihtiyaç olmadığı için iş bulamayanların oluşturduğu işsizliktir. Üçüncü durum, korona virüsten dolayı insanlar tedirgin olduğu için işe gitmek istemeyen kişilerin oluşturduğu işsizliktir. Dördüncü durum ise, pandemiye fırsata çevirerek üç gün işe gelmediği gerekçesiyle işten çıkarılan çalışanların oluşturduğu işsiz kesimdir.

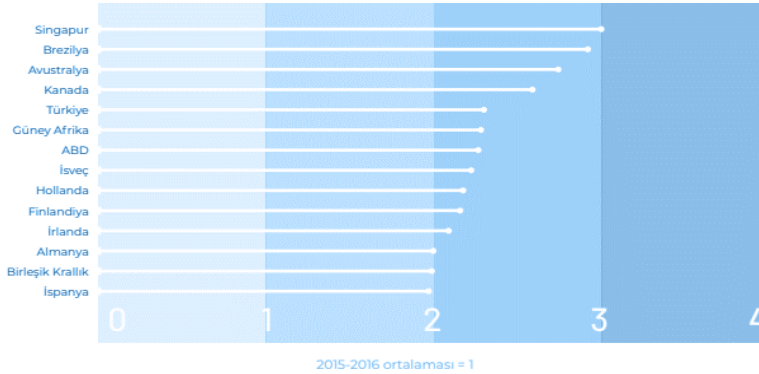
⁷ 2021 yılı Ekim- Aralık dönemi IV. çeyreğe ait veriler TÜİK adresinden alınmıştır.

Endüstri 4.0, Türkiye için birçok avantaj sağlamasıyla birlikte birçok dezavantajı da beraberinde getirmektedir. İş gücünün yerini yapay zekaya (YZ) bırakması ile işsizlik artışı daha fazla yaşanacaktır. Mavi ve beyaz yakalı çalışanların istihdamı azalacaktır. Yeni teknolojilerin hız kazanmasıyla birlikte hem nitelikli hem de niteliksiz personel etkilenecektir. İşsizliğin nedenlerinden bir diğeri, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin orta gelir tuzağından kurtulması için yüksek teknolojiye ayrılan payı artırması gerekmektedir.

3. Türkiye ve Endüstri 4.0

Türkiye'nin yol haritası kapsamında, Endüstri 4.0 ile birlikte YZ, robotik, akıllı üretim teknolojisi, eklemeli üretim, nesnelerin interneti, büyük veri ve analitiği, bulut bilişim sistemi gibi yazılım odaklı yeni teknolojilerdeki gelişmelere önem verilmektedir (BSTB, 2018a). Türkiye'de ulusal yapay zeka merkezi kurulmuş ve yeni teknolojiler kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum, Türkiye'nin diğer ülkelerin gerisinde kalmak istemediğini göstermektedir. Bu doğrultuda ülkemizde gerçekleştirilen teknolojik gelişmeler; YZ işe alım oranları, bilgi iletişim teknolojileri (BİT) sektörü, bulut teknolojisi kullanan sektörler, robot kurulumu, savunma ve havacılık sanayisi tarafından gerçekleştirilen İHA, SIHA yapımı ve ihracatı, elektrikli otomobilleri kullanmaya hazırlanmak gibi gelişmeler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Aşağıdaki tabloda bazı ülkelerin ve Türkiye'nin YZ işe alım oranlarına yer verilmektedir.

Tablo 6: Ülkelere Göre Yapay Zekâ İşe Alım Endeksi

Kaynak: BSTB ve CBDDO, 2021: 21

YZ becerisine sahip ülkelerin 2015-2016 yılında işe alım yüzdeleri 2019 yılı ile karşılaştırılmaktadır. Birinci sırada bulunan 2019 yılında Singapur'un YZ işe alım oranı, 2015 ve 2016 yıllarındaki işe alım ortalamasından üç kat daha fazla artmıştır. Türkiye işe alım oranında sıralı ülkeler arasında üst sıralarda yer almaktadır. Dünyada

YZ doktora eğitiminden mezun olan kişilerin 2004'te yüzde 20'sinin endüstrilerde istihdamı sağlanırken, bu oran 2018 yılında yüzde 60 düzeyinin üstünde gerçekleşmiştir. YZ alanındaki gelişmeler akademik enformasyon birikiminin hızla endüstriye ve imalat sürecine aktarıldığını göstermektedir (BSTB ve CBDDO, 2021: 21). 2019 yılında YZ girişimleri 75 düzeyinde iken, 2020 yılında bu sayıda artış yaşanarak 145'e yükselmiştir. Girişimciler, en fazla 39 şirket görüntü işlemeye ve 28 şirket ise makine öğrenmeye ilgi duyduğunu açıklamıştır (TÜBİSAD ve Deloitte, 2021: 22).

Türkiye'de BİT sektörüne ilişkin yaşanan gelişmeler; 2020 yılında şirketlerle yapılan çalışmalarda özel sektörde tamamıyla uzaktan çalışan oranı %48,7 oranında, kısmi zamanlı %43,2 ve tamamıyla ya da kısmen uzaktan çalışan şirketler %95 oranındadır. Fiziksel alışverişlerde ödeme tercihindeki farklılaşma ile temassız ödeme oranı %244 (sağlık koşulları nedeniyle) olmuştur. 2020 yılında e-ticaret hacmi %66 büyürken, 226,2 milyar hacim kazanmıştır. E-ticaret siparişleri %68 artarken 2,29 milyar sipariş alınmıştır. BİT sektörü satın alma ve birleşme bakımından, ilk sırada 1,801,0 hacim (m USD) ile Turkcell İletişim Hizmetleri, ikinci sırada ise 1,800,0 ile Peak oyun yazılım ve pazarlama yer almaktadır (TÜBİSAD ve Deloitte, 2021: 72-75).

Dünyada farklı sektörlerdeki birçok kurum, bulut bilişim teknolojisini kullanmaktadır. Türkiye'de kamu, enerji, perakende, eğitim, otomotiv, lojistik, turizm ve tekstil sektörlerinde bu teknoloji kullanılmaktadır (KPMG ve DTP, 2021: 20). Tüm dünyada yaygınlaşmaya başlayan elektrikli otomobillerin Türkiye'ye gelmesi planlanmaktadır. Ülkemizde kurulan "Tesla Motorları" şirketi değeri 750 bin TL'dir. Ayrıca sermayesini 50 milyon TL arttıracığını belirtmiştir. Bu şirket için yeni iş ilanları verilmektedir. İstanbul'da Operasyon Koordinatörü alınacağı duyurulmuştur (Uyan, 2022). Buna ek olarak, İstanbul'da ofis müdürü ve satış danışmanı pozisyonlarında ilan yayınlanmıştır.

Dünyada robot kurulunun yaygınlaşmasıyla birlikte Türkiye'de robot kurulunun gerçekleştiği pazarlar arasında yerini almıştır. 2018 yılında 1,4 milyondan daha fazla üretim gerçekleştiren ülkemiz, otomobil ve ticari araçlar için üretici konumunda yer almaktadır. Türkiye'de on bin çalışan başına 29 robot düşmektedir. Türkiye'nin Otomobili Girişim Grubu (TOGG) ile birlikte otomotiv ve yan sanayi hareketlenmiştir (IFR 2020'den aktaran: Karatay, 2020). Türkiye'de 2019 yılında 1,796 robot çalışma hayatına katılmıştır. 2009 yılında 210 olan robot kurulumu sayısı 2019 yılında 1,796 ya yükselmiştir. 2015 yılından sonra robot kurulumu sayısı artmıştır. En yüksek artış 2,267 ile 2018 yılında gerçekleşmiştir (Karatay, 2020). Bunun yanı sıra ülkemizde ASELSAN bünyesinde geliştirilen Ertuğrul Bomba İmha Robotu (BİR) zorlu şartlarda el yapımı patlayıcıları uzak

mesafeden etkisiz hale getirebilmektedir. Ayrıca BİR yüksek hareket gücüne sahiptir (ASELSAN, 2017).

Türkiye son yıllarda savunma sanayine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Ülkemiz İHA ve SİHA alanında ön plana çıkmıştır. Bayraktar Mini İHA Türkiye’de ilk mini robot hava aracı olmuştur. Ayrıca 2007’de Türk Silahlı Kuvvetleri’nin (TSK) bünyesinde hizmetine girmiştir. Buna ek olarak Bayraktar Mini ilk ihraç edilen İHA’dır. Taktik Blok 2 (Bayraktar TB2) SİHA keşif ve istihbarat için geliştirilmiştir. 2014 yılından itibaren TSK, Jandarma ve Emniyet Genel Müdürlüğü’nün (EGM) aktif kullanımına sunulmuştur. YZ sistemiyle iyileştirilen akıllı ve çevre koşullarını algılayan Akıncı Taarruz İnsansız Hava Aracı (TİHA) 2019 yılında ilk test uçuşunu gerçekleştirmiştir (BAYKAR, 2022b).

Türk Havacılık ve Uzay Sanayii mühendisleri tarafından tasarlanan ANKA 2010 yılında sergilenmiştir (TUSAS, 2022). Denizlerdeki hakların ve menfaatlerin etkin kullanımı ve devam ettirilmesi için teçhizi yapılan donanmanın taktik, operatif ve stratejik düzeyde gerek duyduğu enformasyona erişim için İHA’nın bulunması gerekmektedir. Türkiye’de 2018 yılında hizmete başlayan Bayraktar TB2 modeli Baykar makine tarafından 10 adet üretilmiş, ANKA modeli TAI tarafından 4 adet üretilerek sınıf-3 olarak envantere dahil edilmiştir (Gettinger, 2020’den aktaran: Korkmaz, 2020: 53). Aşağıdaki tabloda Türkiye’nin insansız hava aracı ihracatı gerçekleştirdiği ülkeler, araç modelleri ve sayıları yer almaktadır.

Tablo 7: Türkiye’nin İnsansız Hava Aracı İhracatı

YIL	ÜLKE	MODEL	ADET
2012	Katar	Bayraktar Mini	20
2017	Suudi Arabistan	Karayel	Teknoloji Transferi
2019	Libya	Bayraktar TB2	Sayı belirsiz
2019	Katar	Bayraktar TB2	6
2019	Ukrayna	Bayraktar TB2	6
2020	Azerbaycan	Bayraktar TB2	6
2020	Tunus	ANKA	3
2021	Pakistan	Bayraktar TB2	Sayı belirsiz
2021	Kırgızistan	Bayraktar TB2	Sayı belirsiz
2021	Türkmenistan	Bayraktar TB2	6
2021	Fas	Bayraktar TB2	13
2022	Polonya	Bayraktar TB2	24

Kaynak: Ateş, (2021) ve www.savunmasanayist.com, (2022)

Tablo 7’de Türkiye’nin 2012 yılından 2022 yılına kadar İHA ihracatı gerçekleştirdiği ülkeler bulunmaktadır. Bunlar, İHA modelleri ve İHA sayısı olarak

kategorileştirilmiştir. Türkiye en yüksek İHA ihracatını Katar'a 2012 yılında gerçekleştirmiştir. 2014 yılında EGM bünyesine sunulan Bayraktar TB2 2019 yılında Libya, Katar ve Ukrayna'ya 6 adet ihraç edilmiştir. 2010 yılında gündeme gelen ANKA 2020 yılında Tunus'a ihraç edilmiştir. 2021 yılında Fas, Kırgızistan ve Türkmenistan Bayraktar TB2 siparişi vermiştir. 2022 yılında SİHA siparişi veren Polonya'ya SİHA'lar 2023 yılında teslim edilecektir. Aynı zamanda bir NATO ve AB üyesi ülke Bayraktar TB2 siparişi vermiştir.

Bayraktar, “2021 yılında 10'dan fazla ülke ile ihracat (Bayraktar TB2 SİHA için) yapıldığını açıklamıştır. Önceki yıllarda %70 olan ihracat gelirinin, 2021 yılında %80'e çıktığını açıklamıştır. Şimdiye kadar Ukrayna, Katar, Türkmenistan, Polonya ve Azerbaycan gibi ülkelere ihracat yapıldığı, Arnavutluk, Fas, Letonya, Macaristan ve Etiyopya gibi ülkelerin Bayraktar TB2 ile ilgilendiğini” açıklamıştır (www.savunmasanayist.com, 2022). Günümüzde Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan savaşta Ukrayna'nın satın aldığı TB2'ler başarısını kanıtlamıştır. Bayraktar TB2 dünya ülkelerinin ilgisini çekmeye devam etmektedir.

Bayraktar, “İHA'ya çok talep olduğunu yetiştirmekte zorlandığını” açıklamıştır. 2021 yılında savunma ve havacılık sanayisi, 3,22 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiştir. Bayraktar'a göre, “2006 yılından 2021 yılına kadar savunma ve havacılık sektöründe ihracat hacmi dolar cinsinden 7 kat artmıştır. Ülkemizin savunma ve havacılık ihracatı toplamı dünya savunma ihracatının %1'i oranında gerçekleşmektedir” (BAYKAR, 2022a).

İHA üretimiyle birlikte maliyetlerde olumlu gelişmeler yakalanmıştır. Örnek vermek gerekirse, geçmişte Heron İHA'ların alınması ile İsrail'e birim başına 18 milyon dolar ödeme yapılmıştır. Türkiye'nin İHA üretimi yapması ile Bayraktar TB2'nin değeri yaklaşık 4 milyon dolar olmuştur. Ayrıca savaş alanlarında İHA'ların görev alması beklenmektedir. İHA ve SİHA'ya verilen önemin artmasıyla birlikte ihracatın daha fazla artacağına düşünülmektedir. Ülkemizin İHA ihracatından daha fazla pay sağlayarak, dış ticaret açığını düşüreceği ve ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Ateş, 2021: 11).

4. Türkiye'nin Endüstri 4.0 SWOT Analizi

SWOT analizi, bir kurumun iç ve dış alanı ile ilgili hakkında sahip olduğu enformasyondan yararlanmak ve stratejisini buna göre formüle ederek düzenlemektir (Sammut-Bonnici ve Galea, 2015: 1). Buna göre çalışma sonucunda elde edilen bulgularla Türkiye'nin Endüstri 4.0 alanında güçlü ve zayıf yönleri, fırsatları ve tehditlerini gösteren SWOT analizi tablosu oluşturulmuştur.

Tablo 8: Türkiye'nin Endüstri 4.0 SWOT Analizi

GÜÇLÜ YANLARI	ZAYIF YANLARI
<ul style="list-style-type: none">➤ İnovasyonu kullanan ülkeler arasına girmesi➤ Orta yüksek teknoloji ürün ihracatı gerçekleştirmesi➤ Yapay zeka işe alım oranları, otomotiv, robot kurulumunun vb. teknolojik gelişmelerle Türkiye'yi ihracat, istihdam ve büyüme alanlarında ileriye taşıması➤ Uzmanlık beceri ve bilgisine sahip kişiler yetiştirmesi➤ İHA ve SİHA teknolojilerinin yapımında yer alması ve bunun ihracatını sağlamada savunma sanayi teknolojisinde ön plana çıkan bir ülke olması➤ Orta gelir tuzağından kurtulmak istemesi➤ Türkiye'de fiber altyapının güçlü olması➤ Ürün çeşitliliğini artırmak ve müşteri istekleri ve memnuniyetini geliştirmek istemesi➤ Coğrafi konumu ile lojistik ve düşük-esnek emek gücü avantajı yakalaması	<ul style="list-style-type: none">➤ Ar-Ge harcaması, araştırmacı sayısı, bilimsel dergi makalesine ayrılan payın yetersiz olması➤ Rekabet kabiliyetinde gelişmiş ülkelerin gerisinde kalması➤ Yüksek oranda düşük teknoloji ürün ihracatı gerçekleştirmesi➤ Patent başvurularında ülke içi yerleşiklerden alamadığı verimi, ülke dışı yerleşiklerden alması➤ Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının sınırlı olması ve kat bir pay ayırması➤ Firmalar ve bireylerin Endüstri 4.0 farkındalık seviyesinin düşük olması➤ Türkiye'de nitelikli işgücünün az olması
FIRSATLARI	TEHDİTLERİ
<ul style="list-style-type: none">➤ Rekabet kabiliyeti sıralamasını yükseltmek için, 12 birleşene⁸ daha çok önem vermesi ile rekabetçi ülkeleri yakalama fırsatının olması➤ Gelişmekte olan ekonomilerin yüksek teknoloji düzeyine ulaşabilmesi ve rekabet edebilmesi için daha fazla Ar-Ge harcaması yapması➤ Araştırmacı sayısını artırmasıyla rekabetçi konumunu ve inovasyon kabiliyetini artırarak sıralamasını yukarıya taşımak➤ Araştırmacı sayısının artmasıyla bilimsel makale sayısının da artırması	<ul style="list-style-type: none">➤ Ar-Ge faaliyetlerine gereken önem verilmediği takdirde araştırma geliştirme faaliyetleri ve diğer ülkeler içerisinde rekabette geri planda kalma tehlikesi➤ Türkiye, yeni teknolojileri üretime tam anlamıyla entegre edemediği için orta gelir tuzağından kurtulmasının zorlaşması➤ Türkiye orta gelir tuzağında olmasından dolayı işsizliğin yüksek ve yatırımların durgun olması gibi birçok durumla karşılaşması➤ Dijital dönüşümü tam anlamıyla gerçekleştirmediği takdirde

⁸ İlk sırada yer alan göstergeler altyapı, sağlık, makroekonomik istikrar, işgücü piyasası, ikinci sırada kurumsal yapılanma, mali sistemler bulunmaktadır.

<ul style="list-style-type: none">➤ Makine ve robotların üretim sürecine katılmasıyla verimlilik ve yatırımların artması, ekonomiye katkı sağlaması➤ Yüksek teknolojiye daha fazla pay ayırması ve önem vermesiyle orta gelir tuzağından kurtulma fırsatı➤ Yeni teknolojiler, yeni iş imkanları sağladığı için yeni istihdam alanı yaratabilmesi	<p>istenilen verimin alınmaması ve diğer ülkelerle rekabette zorlanması</p> <ul style="list-style-type: none">➤ Artan veri kullanımı ve globalleşmeyle birlikte siber güvenlik açıklarının artması➤ Yabancı rekabetçilerin Endüstri 4.0'ı tam anlamıyla kullanabilmesi➤ Robot ve makinaların üretime entegrasyonu ile işsizliğin daha fazla atma tehlikesi➤ Endüstri 4.0'ı kullanan yabancı yatırımcı sayısının artmasıyla yerleşiklerin yatırımlarının güçleşmesi
--	---

Kaynak: Cerit, (2022). “Dördüncü Sanayi Devrimi (Endüstri 4.0) ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları” adlı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

Tablo 8’de görüldüğü gibi Türkiye’nin İHA ve SİHA teknolojilerinin yapımında ve ihracatında önemli bir konumda olması, YZ işe alım oranları, otomotiv, robot kurulumunun vb. teknolojik ilerlemeler güçlü yönlerini ortaya koymaktadır. Türkiye’de makine ve robotların üretim sürecine katılmasıyla verimlilik ve yatırımların artması, yüksek teknolojiye daha fazla pay ayırması ile orta gelir tuzağından kurtulma fırsatı elde edecektir. Bunun yanında Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının ve araştırmacı sayısının sınırlı olması zayıf yönlerini, robot ve makinaların üretime entegrasyonu ile işsizliğin daha fazla atma tehlikesi, siber güvenlik açıklarının artması gibi olumsuz durumların ortaya çıkma ihtimali tehditleri oluşturmaktadır.

Sonuç

Çalışmada Endüstri 4.0 teknolojilerinin Türkiye ekonomisi için olası yansımaları incelenmiştir. Büyüme ve verimliliğe ilişkin, dünya genelinde makine ve robotların üretim aşamasına dahil olmasıyla birlikte verimlilik artışı yaşanacak ve yatırımlar hızlanacaktır. Bunun sonucunda ekonomik olarak gelişim sağlanacaktır. Bu durum içsel ekonomik büyüme modellerinden Arrow’un ürün çeşitliliği modeli ile örtüşmektedir. Bilindiği gibi Arrow’un modelinde ekonomik büyümeyi başarmak ve kalıcı hale getirmek için araştırma sektöründe çalışan kişi sayısını artırmak ve Ar-Ge harcamalarını yükseltmek gerekmektedir. Bu sayede teknolojik ilerleme hızını artırarak ekonomik büyümeyi uzun süreli hale getirmek ve ekonomik büyüme hızını yükseltmek mümkündür. Bu bağlamda Türkiye’nin Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payını artırmasını bir zorunluk olarak görmesi gerekmektedir. Bu göstergeye ayrılan pay her geçen yıl artış göstermektedir ancak yeterli düzeyde olmamaktadır. Bunun yanı sıra dış ticarete dengenin sağlanması ve ihracatın ithalatı geçmesi için yüksek teknolojiye ayrılan payın artırılması gerekmektedir. Bu pay arttığında Türkiye’ye hem pozitif ekonomik dönüşleri olacak hem de Türkiye’nin rekabetçi konumunu yükseltmeye yardımcı olacaktır. Türkiye’nin teknoloji yoğunluğuna göre

imalat sanayi ürünlerinin dış ticareti incelendiğinde en fazla orta yüksek teknoloji ürünleri ihraç ettiği belirlenmiştir. Ayrıca üretimde yüksek teknoloji gerçekleşirse, Türkiye orta gelir tuzağından kurtulacaktır. Bunun sonucunda ihracat artacak ve dış ticaret açığı azalacaktır.

İşsizlik ve istihdam ile ilgili olumlu ve olumsuz görüşler bulunmaktadır. Bir kısım yeni teknolojilerin yaygınlaşması ile işsizlik oranının artacağını savunurken, diğer kısım yeni teknolojiler yeni iş kolları ortaya çıkaracağı için istihdamın artacağını savunmaktadır. Aslında burada gerçekleşen durum Schumpeter'in ekonomik büyüme modelinde belirttiği gibi ekonominin yaratıcı yıkım sürecinde büyümesidir. Yani yenilikler ve girişimciler sayesinde eski endüstriler ve ürünler yok olurken veya pazar payı çok daralırken, yeni kurulan endüstriler, ürünler ve sektörler gelişip büyüyecek ve Türkiye ekonomisi bu süreçte ekonomik büyümeyi gerçekleştirecektir. Çalışma kapsamında, Türkiye'nin Endüstri 4.0 farkındalığının arttığı ve bu doğrultuda stratejiler geliştirmeye başladığı görülmektedir. Türkiye Endüstri 4.0 dönüşümüne uyum sağlayarak, ekonomik ve teknolojik amaçları doğrultusunda ilerlemek için, sürece ve koşullara ilişkin kararlı tutumunu sürdürmelidir.

Çalışma sonucunda, ülkemizde İHA VE SİHA yapımının artmasıyla birlikte Türkiye'nin rekabetçi avantaj sağladığı görülmektedir. Yapımının yanı sıra bazı ülkelere ihraç edilen bu teknolojiler dış ticaret açığını azaltacaktır. Son yıllarda Türkiye'de İHA ve SİHA yapımının artmasıyla birlikte önemli başarılar elde edilmiştir. Türkiye Endüstri 4.0 kapsamında yeni teknolojiler ve rekabetçi avantaj açısından özellikle İHA ve SİHA alanında ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin yol haritası kapsamında, Türkiye'de ulusal yapay zeka merkezinin kurulmasıyla birlikte yapay zeka işe alım oranı artmış ve robotik, akıllı üretim teknolojisi, eklemeli üretim, nesnelerin interneti, büyük veri ve analitiği, bulut bilişim sistemi gibi yazılım odaklı yeni teknolojilerdeki gelişmelere önem verilmiştir. Bunun yanında BİT sektörü, robot kurulumu, elektrikli otomobilleri kullanmaya hazırlanmak gibi gelişmeler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Türkiye'nin hedefleri doğrultusunda yoluna devam etmesi önemlidir. Buradan anlaşılacağı gibi ülkemiz Endüstri 4.0 teknolojilerini en etkin şekilde savunma alanında kullanmaktadır.

Kaynakça

Aron, R. (1997). Sanayi Toplumu. İstanbul: Dergâh Yayınları.

ASELSAN. (2017).

https://www.aselsan.com.tr/ERTUGRUL_Bomba_Imha_Robotu_1222.pdf
(Erişim Tarihi: 05.02.2022).

Ateş, E. (2021). Türkiye'nin İnsansız Hava Aracı (İHA) ihracat rekabet gücünün analizi. Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi, 3(1), 7-16.

- Ay, A. (2007). Tarihsel süreç içerisinde Türkiye’de büyüme. Türkiye Ekonomisi: Makroekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri (s. 3-53). Konya: Çizgi Kitapevi.
- Aykırı, M., & Bulut, Ö. U. (2020). Endüstri 4.0 ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Değerlendirmeler. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Banger, G. (2018). Endüstri 4.0 Ekstra. Eskişehir: Dorliyon Yayınları.
- Barro, R. J., & Sala-İ-Martin, X. (2004). Economic Growth. London: MIT Press.
- BAYKAR. (2022a). <https://baykartech.com/tr/press/aknc-tiha-da-katld-savunma-sanayisi-ihracatta-yuksekte-ucuyor/> (Erişim Tarihi: 06.01.2022).
- BAYKAR. (2022b). <https://baykartech.com/tr/insansiz-hava-araci-sistemleri/baykartech.com/> (Erişim Tarihi: 06.01.2022).
- BSTB (T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı). (2018a). Türkiye Yazılım Sektörü Stratejisi ve Eylem Planı (2017-2019). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170105-9.htm> (Erişim Tarihi: 05.09.2021).
- BSTB (T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı), & CBDDO (T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi). (2021). Ulusal Yapay Zeka Stratejisi 2021-2025. <https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/TR-UlusalYZStratejisi2021-2025.pdf> (Erişim Tarihi: 05.09.2021).
- Castells, M. (2007). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür-Binyılın Sonu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Castells, M. (2008). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür-Ağ Toplumunun Yükselişi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cerit, S. (2022). Dördüncü Sanayi Devrimi (Endüstri 4.0) ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Doğan, O., & Baloğlu, N. (2020). Endüstri 4.0 kavramsal farkındalık ölçeği. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 22(38), 58-81.
- EBSO (Ege Bölgesi Sanayi Odası). (2017). Sanayi 4.0: Uyum Sağlamayan Kaybedecek. http://www.ebso.org.tr/ebsomedia/documents/sanayi-40--gozden-gecirilmis-ikinci-baski_95869497.pdf. (Erişim Tarihi:02.03.2021).
- Görçün, Ö. F. (2017). Dördüncü Endüstri Devrimi: Endüstri 4.0. İstanbul: Beta Basım Yayım.

- Gruen, D. (2017). Technological change and the future of work. <https://www.pmc.gov.au/news-centre/domestic-policy/technological-change-and-future-work> (Erişim Tarihi: 02.11.2020).
- Kamber, E., & Sönmeztürk Bolatan, G. İ. (2019). Endüstri 4.0 Türkiye farkındalığı. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(30), 836-847.
- Karatay, C. (2020). <https://www.stendustri.com.tr/robot-yatirimlari/turkiyede-1796-yeni-robot-kurulumu-gerceklestirildi-h110476.html> (Erişim Tarihi: 30.09.2021).
- Korkmaz, C. A. (2020). Donanmaların etkinliğinin artırılmasında insansız hava araçlarının rolü. Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi, 2(2), 49-54.
- KPMG (Klynveld Peat Marwick Goerdeler), & DTP (Dijital Türkiye Platformu). (2021). Dijitalleşme Yolunda Türkiye: Trendler ve Rehber Hedefler. <https://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/dijitallesme-yolunda-turkiye-raporu-v9.pdf> (Erişim Tarihi: 30.01.2022).
- Milliyet. (2016). <https://uzmanpara.milliyet.com.tr/haber-detay/gundem2/turkiye-ekonomisinde-ozalli-yillar/45000/45536/> (Erişim Tarihi: 30.09.2021).
- Mrugalska, B., & Wyrwicka, M. K. (2017). Towards lean production in Industry 4.0. *Procedia Engineering*, 182, 466-473.
- OECD. (2021). <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm> (Erişim Tarihi: 21.12.2021).
- Özen, H. (2019). Endüstri 4.0 ve eğitim: Bir Türkiye perspektifi. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(5), 103-113.
- Öztuna, B. (2017). Endüstri 4.0: Dördüncü Sanayi Devrimi ile Çalışma Yaşamının Geleceği. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Qin, J., Liu, Y., & Grosvenor, R. (2016). A categorical framework of manufacturing for Industry 4.0 and beyond. *Procedia CIRP*, 52, 173-178.
- Sammut-Bonnici, T., & Galea, D. (2015). SWOT Analysis. *Wiley Encyclopedia of Management*, 12, 1-8.
- Savunma Sanayi. (2022). <https://www.savunmasanayist.com/> (Erişim Tarihi: 12.02.2022).
- SBB (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı). (2021). 2022 yılı Bütçe Gerekçesi. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/2022_Yili_Butce_Gerekcesi.pdf (Erişim Tarihi: 30.01.2022).

- Schwab, K. (2017). Dördüncü Sanayi Devrimi. İstanbul: Optimist Kitap.
- Schwab, K., & Davis, N. (2019). Dördüncü Sanayi Devrimini Şekillendirmek. İstanbul: Optimist Kitap.
- SIEMENS. (2015). Endüstri 4.0 Yolunda. İstanbul: Siemens Türkiye.
- Ślusarczyk, B. (2018). Industry 4.0: Are we ready?. Polish Journal of Management Studies, 17(1), 232-248.
- Thames, L., & Schaefer, D. (2016). Software-defined cloud manufacturing for Industry 4.0. Procedia CIRP, 52, 12-17.
- The World Bank. (2021a).
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2020&locations=TR&start=1990> (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- The World Bank. (2021b).
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=TR> (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- The World Bank. (2021c).
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=TR> (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- The World Bank. (2021d).
https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.CD?end=2020&locations=TR&name_desc=true&start=1990 (Erişim Tarihi: 21.11.2021).
- The World Bank. (2021e).
<https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?end=2020&locations=TR&start=1990> (Erişim Tarihi: 21.20.2021).
- The World Bank. (2021f).
<https://data.worldbank.org/indicator/NE.RSB.GNFS.CD?end=2020&locations=TR&start=1990> (Erişim Tarihi: 21.11.2021).
- The World Bank. (2021g).
https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.NE.ZS?end=2020&locations=TR-1W&name_desc=false&start=1980&view=chart (Erişim Tarihi: 22.11.2021).
- The World Bank. (2021h).
<https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2020&locations=TR&start=1980&view=chart> (Erişim Tarihi: 22.11.2021).

- Tunzelmann, N. (2003). Historical coevolution of governance and technology in the Industrial Revolutions. *Structural Change and Economic Dynamics*, 14(4), 365-384.
- TUSAS (Türk Havacılık ve Uzay Sanayi A.Ş.). (2022). <https://www.tusas.com/> (Erişim Tarihi: 01.02.2022).
- TÜBİSAD, & Deloitte. (2021). Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) Raporu. https://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/tubisad_bit_2020_raporu_tr.pdf (Erişim Tarihi: 30.01.2022).
- TÜİK. (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Merkezi-Yonetim-Butcesinden-AR-GE-Faaliyetleri-Icin-Ayrilan-Odenek-ve-Harcamalar-2021-37448> (Erişim Tarihi: 03.09.2021).
- TÜİK. (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim-Aralik-2021-45548> (Erişim Tarihi: 28.02.2022).
- TÜİK. (2022b). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2021-45535> (Erişim Tarihi: 18.02.2022).
- TÜİK. (2022c). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2021-45535i> (Erişim Tarihi: 18.02.2022).
- TÜİK. (2022d). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralik,-2021-45643> (Erişim Tarihi: 18.02.2022).
- Türkcan, B., & Akseki, U. (2019). *Endüstri 4.0 ve Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Orion Kitapevi.
- TÜSİAD, & BCG. (2016). Türkiye'nin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gereklilik Olarak Sanayi 4.0. https://www.tehad.org/wp-content/uploads/2017/05/TUSIAD-END-40_-RAPOR.pdf (Erişim Tarihi: 01.03.2021).
- Uyan, G. (2022). <https://www.webtekno.com/tesla-turkiye-yeni-is-ilani-h120591.html> (Erişim Tarihi: 18.02.2022).
- Ünlü Ören, H. G. (2021). Küresel ekonomide rekabetçi kentlerin avantajları ve ikilemleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 303-327.
- Ünsal, E. M. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Vaidya, S., Ambad, P., & Bhosle, S. (2018). Industry 4.0 - A glimpse. *Procedia Manufacturing*, 20, 233-238.

- Yıldırım, L., & Özbay, Ö. (2019). <https://www.enternasyonalsosyalizm.org/sanayi-4-0-bildigimiz-kapitalizmin-sonu-mu.html> (Erişim Tarihi: 01.10.2021).
- Yıldız, A. (2018). Endüstri 4.0 ve akıllı fabrikalar. *Sakarya University Journal of Science*, 22(2), 546-556.

Pandeminin Maskesini Düşürmek: COVID-19 Kısıtlamalarına Karşı Protesto Hareketleri Burak KESGİN¹

Öz

Araştırma Makalesi

COVID-19 pandemisinin gizli amaçlar için tasarlanmış bir plan, ya da suiistismal edilmek üzere uydurulmuş bir hastalık, sıradan bir grip olduğuna yönelik inançlar dünya çapında önemli sayıda insan tarafından paylaşılmaktadır. Bu söylemler pandemiyi en başından itibaren sosyal medya aracılığıyla geniş kitlelere hızla yayılırken, aldatılmaya duyulan öfke bazı ülkelerde protestolara yol açmıştır. Bu protestolar, uygun koşullar sağlandığında bilime ve onun rehberliğinde hareket eden otoritelere olan güvensizliğin nasıl kolayca kitlesel bir infiale dönüşebileceğini ve toplumsal bir hareketi ateşleyebileceğini göstermiştir. Hareketin öncüleri, hak ve özgürlükler için savaşırken gücü elinde tutan seçkinlerin aldatmacalarını ortaya çıkardıklarını iddia eden içinde radikallerin de bulunduğu gruplar olmuşlardır. Belirsizlikten ve uygun siyasi iklimten yararlanan, etkili ağlara ve yeterli kaynaklara sahip söz konusu gruplar bu anlatının gücüyle hareketi kitlesel bir küresel fenomen haline getirmeyi başarmışlardır. Bu makalede yakın zamanda Kanada’da “özgürlük konvoyu” eylemiyle gücünü bir kez daha gösteren söz konusu protesto hareketlerinin gelişim süreci ve temel nitelikleri incelenmiştir. Bu tür protesto hareketleri, destekçilerini harekete geçiren ahlaki şoktan başlayarak, duygular, anlamlar ve ağlar üzerinden bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde onların hem kendilerinden önceki benzer/yakın hareketlerden ödünç aldıklarını ileri götürmeyi, hem de gelecekteki başka protestolar için temel teşkil edebilecek altyapı ve ulusötesi ağlar yaratmayı başarmış oldukları görülür.

Anahtar sözcükler: Toplumsal Hareketler, Protesto, Komplo Teorileri, Sağ Popülizm, QAnon

Unmasking the Pandemic: The Protest Movements Against COVID-19 Restrictions

Abstract

Research Paper

Beliefs that COVID-19 is a plan designed for secret purposes, or that it is a fake disease, or an ordinary flu to be abused is shared by a considerable number of people around the world. While these rumors were quickly spread to large masses through social media from the very beginning of the pandemic, the anger at “being deceived” led to protests in some countries. The protests have shown how, when favorable conditions are met, distrust of science and the authorities acting under its guidance can easily turn into mass anger and ignite a social movement. The leaders of the movement are those groups who claim to reveal the subterfuges of “power-holding elites”, while fighting for rights and freedoms. Making use of an amenable political climate, these groups, with effective networks and sufficient resources, have managed to launch the movement into a mass global phenomenon. In this paper I examine the development and the basic characteristics of a species of protest movements that has recently shown its power with the “freedom convoy” in Canada. When such protest movements are evaluated from a holistic perspective, starting from the moral shock that mobilized their supporters, through emotions, significations, and networks, this paper shows that they have succeeded in both cultivating what they borrowed from previous related movements and creating a new infrastructure and transnational networks that can serve as groundwork for future protests.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, burakkesgin@beykent.edu.tr, ORCID: [0000-0003-4783-8225](https://orcid.org/0000-0003-4783-8225)

Keywords: Social Movements, Protest, COVID-19, Conspiracy Theories, Right-Wing Populism, QAnon

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 04.04.2022

Kabul tarihi / Accepted 01.06.2022

Giriş

COVID-19 pandemisi dünya genelinde önlem amaçlı çeşitli kısıtlama ve yasakların uygulanmasına neden olurken farklı toplumlar bu duruma farklı tepkiler vermişlerdir. Otoritelerin uyarıları kimi ülkelerde toplum genelinde ciddi itirazlara uğramamış, kısıtlama ve yasaklara riayet edilmiş, bazı ülkelerde ise söz konusu uygulamalar kimi kesimlerde tepkiye neden olmuş, bu tepkiler kitlesel protesto hareketlerine dönüşmüştür. COVID-19'un bir pandemi olarak ilan edildiği 2020 Mart ayından aynı yılın Ekim ayına kadar 26 ülkede 30'dan fazla büyük protesto pandemi kısıtlamalarını ve yasakları hedef almıştır. Kitlesel protestolar 2020 yılında kış aylarının gelmesiyle yavaşlansa da sona ermemiş, protestolar 2021'de bir önceki seneye görece azalsa da sonlanmamıştır, hareket aşırı karşıtlığını ve zorunlu aşırı uygulamalarını odağına almış biçimde devam etmiştir. Son olarak Kanada'da gerçekleştirilen "Özgürlük Konvoyu" eylemleri COVID-19 nedeniyle getirilen kısıtlama ve zorunluklara karşı birikmiş öfkenin halen dinmediğini, kısıtlama karşıtlığı hareketin güçlü bir ağ ve hareket yaratmış olduğunu göstermiştir.

Pandeminin başından ortak bir tema çerçevesinde devamlılık gösteren, kayda değer bir örgütlülük düzeyine ve destekçi kitlesine sahip bu protestoları küresel bir toplumsal hareket olarak tanımlamak mümkündür. İlk küresel protesto dalgası 2020 Nisan ve Mayıs aylarında ortaya çıkmış, bu dalga bir süre sonra hız kesmiş, önlemlerinin genişlemesine tepki olarak aynı yılın Ağustos ayı başlarında yeniden alevlenmiştir. Protestolar çıkış noktası bireylerin hak ve özgürlüklerinin otoriteler tarafından yetkilerini aşacak, onları suiistimal edecek biçimde askıya almış olmasıdır. Kısıtlamalar kimi gruplar tarafından ekonomik maliyet ve maddi sorunlar çerçevesinde de protesto edilmişse de ana çerçeve haklar ve özgürlüklerdir. Protestocular kısıtlamaları halk sağlığına yönelik önlemler olarak değil de bu yönde yorumlamalarıyla toplumun geri kalanında ayrılmış, bu bağlamda seslerini toplumun geri kalanına ve otoritelere duyurmaya çalışmışlardır. Özellikle gelişmiş ülkelerde kısıtlama karşıtlığının en yaygın gerekçesi, alınan önlemlerin bireysel hak ve özgürlüklere aykırı olduğu düşüncesidir. Protesto hareketleri içindeki bu baskın yaklaşım kendini otorite karşıtı ve yurttaş yanlısı olarak tanımlamaktadır (Carothers ve Press, 2020).

Protesto dalgası bazı ülkelerde sokakların, meydanların öfkeli protestocularla dolmasına, hatta son olarak Kanada'da görüldüğü üzere kentleri abluka altına almaya yol açarken, bazı ülkelerde şüpheciligi ve otoritelere yönelik güvensizligi çoğu

zaman sosyal medyanın yardımıyla artırarak daha sessiz ancak etkili kampanyalar yürütmüştür. Bu küresel hareketi hakikat sonrası dönem, popülizm, kutuplaşma gibi günümüzün revaçta kavramları ya da açıklayıcı çerçeveleri içinden değerlendirebilmek mümkünse de bütüncül bir resim ortaya koyabilmek için bundan fazlasına ihtiyaç vardır. Kısıtlama karşıtı protestolar toplumsal hareket çalışmaları merceğinden analiz edilerek tam anlamıyla anlaşılabilir. Makalenin amacı halen devam eden bu hareketlere bu açıdan nasıl bakılabileceğini ortaya koymaktır. Buradan hareketle öncelikle hareketin arka planı, onu ortaya çıkaran ağlar ve etkenler ele alınacak ardından gelişimi, yapısı ve dinamiklerine değinilecek, sonrasında konu üzerine ortaya konulmuş olan mevcut literatür ortaya konulmuş olan resime bakılarak bu literatürün fazlaca yer vermediği seçili toplumsal hareket yaklaşımları yardımıyla değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde bu hareketin günümüz dünyası ve geleceğe ilişkin gösterdiklerinin, işaret ettiklerinin ne olduğu, geriye neler bıraktığı, bırakabileceği yorumlanmaya çalışılacaktır.

1. Protestoların Arka Planı: Mevcut Ağlar, Hızlandırıcı ve Kolaylaştırıcı Etkenler

Günümüzde artık pek hatırlanmasa da COVID-19'un gündeme geldiği ilk dönemlerde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) başta olmak üzere sağlık otoritelerinin önlem ve kısıtlamalar konusundaki açıklamalarında kimi muğlaklıklar bulunmakta, bazı açıklamalarda bir tutarlılık sorunu göze çarpmaktadır. Maske konusu buna örnektir. Mevcut maskelerin sağlık çalışanlarına ayrılması ve stokların korunması amacıyla nitelikli maske satışının kısıtlanmasına yönelik önlemler alınmış, toplumdaki maske talebini azaltmak amaçlı olduğu öne sürülen maske kullanımının gerekliliğiyle ilgili farklı görüşler bildirilmiştir. Pandemi başında kimi ülkelerin sağlık otoriteleri maske kullanımının elzem olduğunu başlangıçtan itibaren savunurken, DSÖ bu dönemde hasta olmayanların maske takmamasını istemiş, maske takmanın hasta olmayanlar yarardan çok zarar getirebileceğini de özellikle vurgulamıştır (DW, 2020). Bu durum kısıtlama karşıtlığını başlatan kıvılcımlardan biridir. Zeynep Tüfekçi bu durumun önemine dikkat çeker ve otoritelerin maske talebini frenlemek için yaptıkları açıklamaların otoriteler ile toplum arasında bir güven sorununa yol açtığını ifade eder. Tüfekçi'ye göre araştırmalar felaketler sırasında yetkililerin topluma güvenmeyen tutumlarının toplumda bir güvensizlik hissine yol açtığını, bu tarz tutumların aslında çoğu zaman sorumlu davranma eğilimindeki kamuoyu üzerinde ters etki yaratabildiğini göstermektedir (2020). Pandeminin başlangıç döneminde toplumda oluşan güvensizlik hissi ve kaygı durumu üzerinde durulması gereken bir konudur. Böyle dönemlerde insanlar içinden buldukları krize ilişkin farklı açıklamalara, onlara yol gösterebilecek, yaşadıkları kafa karışıklığını aşmalarına yardımcı olacak her türlü bilgiye iştahlı hale gelmektedirler. Belirsizlik, korku ve kaygının hâkim olduğu bu dönemde anti-seçkinci, anti-bilimci bir söyleme sahip, otoritelerin gizli amaçlarla toplumu aldattığı, aldatabileceği inancını işleyen komplo teorileri, asılsız haber ve bilgileri

yaygınlaştırmaya çalışan ağlar bu iştaha yanıt vermek üzere hızlıca harekete geçmişlerdir. Dijital ağlar da bu girişimlerin hızla dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Daha çok otoriteler arasında henüz bir uzlaşma olmayan, halen muğlak maske kullanımı gibi konularda ilk asılsız haberler pandemiyin başında dolaşıma girmiştir. Örnek olarak uzun süre maske takmanın tehlikeli olduğuna ilişkin kaynağı belirsiz İspanyolca bir haber önce Orta ve Güney Amerika’da yaygın biçimde dolaşıma girmiş ardından bu haber İngilizceye çevrilmiş, Nijerya’da bir haber sitesine düşen bu asılsız haber yalnızca o ülkede Facebook üzerinden 55.000’den fazla kez paylaşılmıştır (BBC, 2020). Bu durum yalan haberlerin karı toplu etkisiyle ne hızla küresel biçimde yaygın bir dolaşıma girebileceğine ilişkin iyi bir örnektir. Bu ve benzeri birçok asılsız haber ve komplo teorisi pandemiyle birlikte dolaşıma sokulmuş otoritelerin sayısız açıklamasına, asılsız haberleri, komplo teorilerini her fırsatta yalanlamalarına karşı toplumda ciddi bir karşılık bulmuştur. 25 ülkeden yaklaşık 26.000 kişinin katıldığı bir araştırma, pandemiyin bir aldatmaca olduğu veya kasıtlı olarak başlatıldığı şeklindeki iddiaların dünyanın her yerinden taraftar topladığını göstermektedir. 2020 sonunda yapılan bu ankete göre, dünya çapında kayda değer sayıda insan COVID-19’un kasıtlı olarak yaratıldığına, bildirilenden çok daha az insanı öldürdüğüne veya bir aldatmaca olduğuna ve aslında mevcut olmadığına inanmaktadır (Henley ve McIntyre, 2020).

Pandemiyin ilk dönemleri söz konusu koşullar altında bu tip inançların tohumunun atıldığı dönem olarak göze çarparken, kısıtlama karşı protestolarda kısa zamanda ortaya çıkacaktır. Yukarıda da işaret edildiği üzere maske kullanımının herkes için zorunlu olup olmaması gerektiğine yönelik otoriteler arasında uzlaşımın dahi kuşku yaratacak biçimde sağlanmaması gibi olgular pandemiyin henüz başında otoritelerin güvenilirliği konusunda insanların kafalarında soru işaretleri oluşturmaya başlamış, insanların asılsız haberlere ve komplo teorilerine kulak vermesini sağlayacak bir ortam oluşmuştur. İnsanların kafasındaki tam olarak yanıtlanamayan soru işaretlerine kimi söylentiler ve komplo teorileri yanıtlar sunmaya başlarken bu durum toplumun genişçe bir kesiminde hastalıkla ilgili söylenenden farklı bir şeyler döndüğüne dair şüphelerin oluşmasına yol açmıştır. Maske kullanımının zorunlu hale gelmesiyle bir protesto biçimine dönüşecek olan maske karşıtlığı kimi araştırmalarda reaktans gibi psikolojik kuramlarla, bireysel bazda açıklanmaya çalışılsa da² bu karşıtlığa neden olan toplumsal boyut gözden kaçırılmamalıdır. Pandemi konusundaki şüphecilik toplumda yaygın olarak var olsa da bu şüphe duyan kişilerin birer protestocuya dönüşmesi kısıtlama karşıtı hareketin gelişimiyle mümkün hale gelmiştir. Bireylerin maske zorunluluğuna karşı çıkışını, kendi kişisel nedenleri dışında, kolektif bir kimlik oluşturabilmiş kısıtlama karşıtı

² Konuyu bu açıdan araştırmış olan Steven Taylor ve Gordon Admundson maske karşıtlığıyla yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve istihdam arasında bir bağlantı saptayamadıklarını söylerken bu karşıtlığın zorlamaya karşı çıkmakla ve maskelerin yararsız olduğu inancıyla bağlantılı olduğunu belirtmişlerdir. Yazarlar bu durumu reaktansla ilişkilendirdiler de maske karşıtı hareketin haklar ve özgürlükler alanındaki anlatisinin etkisine fazlaca değinmişlerdir (2020).

protesto hareketlerine destek olma isteği, hareketin parçası hissetmek, bu hareketle paylaştıkları itiraz ve öfkelerini ifade etme isteği üzerinden de değerlendirmek gerekir. Tarihteki ilk anti-maske hareketinin de günümüze benzer koşullarda gelişim gösterdiği görülür. Günümüzde maske konusunda otoriteler arasında yaşanmış olan görüş ayrılıklarına benzer bir durum yüz yıldan biraz fazla süre önce ABD’de bugünküne benzer bir anti-maske hareketinin çıkmasına yol açan en önemli etkenlerden biri olmuş, o zaman da tıp otoritelerinin görüş ayrılıkları toplumda bir şüphe ortamı yaratmış, asıl protesto süreci yine bugün olduğu gibi etkin durumdaki başka aktivist ağları üzerinde gelişecek olan bir toplumsal hareketin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Bu hareketin kısa zamanda kurumsallaşarak bir de dernek kurduğu San Fransisco’da yaşananlar COVID-19 pandemisi döneminde yaşananlarla ilginç benzerlikler göstermektedir.

Brian Dolan’ın aktardığına göre 1918 yılında ABD’nin San Fransisco kentinde İspanyol Gribi vakalarının artması ardından sağlık kurulu önce sosyal mesafe ve hastaların kendilerini karantinaya alma konusunda tavsiye yayınlamayı tercih etmiş, salgınla baş edilemeyince kısa zaman içinde kamusal mekanlar kapatılmıştır. Bu kısıtlamaları bir maske yönetmeliği izlemiş, kamuya açık alanlarda maske takmak zorunlu hale getirilmiş, maske takmayanlara ceza verileceği ilan edilmiştir. Sıkı biçimde denetlenen bu uygulama ve diğer başka kısıtlamalarla birlikte salgın bir ay içinde kontrol alınmıştır. Salgının bittiği düşüncesiyle kısıtlamaların ve maske zorunluluğunun kaldırılmasından bir süre sonra vaka sayılarının artması maske zorunluluğunun tekrar gündeme gelmesine yol açmış, iş çevreleri başta olmak üzere kimi çıkar grupları ekonomik gerekçelerle bu yasağın geri gelmesini engellemeye çalışmış, bu duruma alınması gereken önlemler konusunda tıp camiasının içindeki tartışmalar da eşlik etmiştir. Maske zorunluluğu konusunda tartışmalar bir uzlaşıyla sonuçlanmamış, tıp otoriteleri zorunlu maske kullanımıyla ilgili kesin ve net bir çağrı yapamamıştır. Kent yetkilileri de aslında zorunlu hale getirmek istemelerine rağmen kimi baskı gruplarının da devrede olması nedeniyle maske zorunluluğunu yeniden uygulamaya koyamamışlardır. Maskenin zorunlu hale getirilemediği kentte belediye başkanı maske kullanımını bir gönüllülük kampanyası dahilinde yaygınlaştırmaya çalışmış, hemşerilerini maske takmaya özendirme çabasına girişmiş, bu durum tartışmaları da beraberinde getirmiş ve zorunluluğa karşı çıkanlar başkan öncülüğündeki bu kampanyaya muhalefet etmiştir. Artan vaka sayıları ve ölümler başkanın maske zorunluluğunu yeniden yürürlüğe koymasına karar vermesine yol açarken maske karşıtı hareket ise bir dernek çatısı altında örgütlü mücadeleye başlamıştır. Ağırlıklı olarak dönemin ilerici kadın hakları savunucusu kadınları öncülüğünde kurulan bu dernek ve sürdürülen protesto hareketi, maske kullanımının etkinliğinin bilimsel olarak kanıtlanmadığını, maskelerin hijyenik olmadığını ve vatandaşlara zorla bir şeyler giydirmenin anayasal hakların ihlali olduğunu savunarak kampanyasını yürütmüştür. Bu kampanya sürecinde gösteriler de düzenlemiş, yerel yetkililer hükümet binası önünde bu grup öncülüğünde protesto edilmiştir. Anti-maske hareketi tarafından olduğu kadar, iş çevreleri tarafından da baskı altına alınan

belediye başkanı basına yaptığı açıklamalarda rakamlarla konuşarak maskenin salgının kontrolünde etkili olduğunu anlatmaya çalışmışsa da yönetmeliği yürürlükte tutmakta zorlanmaya başlanmıştır. Vaka sayılarının düşüşe geçmesiyle birlikte de ikinci kez uygulanmaya başlamasından iki hafta kadar sonra maske zorunluluğunu protestolar ve baskılar nedeniyle sona erdirilmiştir. COVID-19 salgını sürecinde Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) Demokratların çoğunlukla maske zorunluluklarına uyduğu, Trump yanlıları başta Cumhuriyetçilerin uymadığı maskenin siyasallaşması durumuna atıf yapan Dolan, o tarihte de bugün olduğu gibi maske karşıtlığının yalnızca maskeye ilişkin olmadığını, daha derin ideolojik veya politik bölünmeleri yansıtan bir anlama sahip olduğunu öne sürer (2020). COVID-19 önlem ve kısıtlamalarına karşı protesto hareketleri bugün de yüz yıl önce San Fransisco'da ortaya çıkana benzer biçimde haklarının ve özgürlüklerin ihlaline, devletin kendilerine bir şeyler dayatmasına karşı çıkan bir söylemi benimsemiştir. Bu açıdan geçmişle bugün arasında kayda değer bir benzerlik vardır. Ancak COVID-19 salgınında maske konusu çok daha fazla kutuplaşmacı bir görünüm arz etmiş, kısıtlama ve önlemlere bakışta siyasal görüş farkları, bireylerin dünya görüşü onların hangi kampta yer alacakları üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Kutuplaşma bir gerçeklik olsa da pandeminin başındaki belirsizliğin yol açtığı toplumsal güven çatlaklarının önemini göz ardı etmemek gereklidir. Bu çatlaklar dünyanın her yerinde açılırken ABD, kısıtlama karşıtı hareketin başladığı yer olduğu gibi, bu çatlaklara sızarak insanları otoritelere inanmaları konusunda ikna etmeye çalışacak olan inanç ve fikirleri yayan ağların birçoğunun da ev sahibi konumundadır. Kısıtlama karşıtı hareket bilim otoritelerinin de parçası olduğu küçük bir grubun insanların hayatını kontrol ettiğini, COVID-19'un da buna daha fazla imkân sağlayan bir planın parçası olduğuna yönelik etkili bir alt anlatıyı içeren söylentiler, komplo teorileri ve asılsız haberlerin yardımıyla insanların zihnine ve duygularına ulaşmayı başaramıştır.

Daha önce ele alındığı üzere pandeminin ilk döneminde maske kullanımıyla ilgili muğlaklık devam ederken, söylentiler, asılsız haberler maskeyle sınırlı kalmamış hastalık üzerine şüpheleri artıran anlatılar ardı ardına dolaşıma girmiştir. Genelde yukarıda kısaca tanımlanan alt anlatıya dayanan senaryolar ve komplo teorileri ayrıntılar, hikayeler ve aktörler açısından çeşitlilik gösterir. Ülkeden ülkeye, toplumdan topluma kötü adamlar değişebileceği gibi pandeminin kim tarafından hangi amaçlarla tasarlanmış bir plan olduğu da hikayelerde farklılık gösterebilir. Bu teori, söylenti ve hikayeler neredeyse her kesime hitap edebilecek, farklı toplumsal kesimlerin dünyaya bakışlarındaki mevcut şüpheleri uyaracak, uyandırabilecek onların kötü adamlarını içerebilecek bir repertuar çeşitliliğine sahiptir. Öte yandan teoriler ve senaryolar birbirlerine yakın izleklere sahip olsa da pandemi şüphesizliği ve inkarcılığı arasında bir ayrım yapılabilir. Hastalığın bir düzmece olduğu ya da basit bir grip olmasına karşın abartıldığına inanan inkarcılar ile hastalığın ciddiyetini kabul etmekle birlikte virüsün belirli ülkeler, çıkar grupları ya da kişiler tarafından kasıtlı olarak yayıldığını iddia edenler arasında fark vardır. Buna karşın belirli bir

çıkar çevresinin (ya da çevrelerinin) insanların hayatını kontrol etmek amacıyla bir plan uygulamaya koyduklarına ilişkin benzer çerçevelene inanılan anlatılardaki çeşitliliğe karşın farklı grupların ortak hareket edebilmesine, ittifak kurmasına ya da en azından etkileşim içinde kalmalarına yetecek kadar yakındır. Farklı toplumlar ya da aynı toplumun farklı kesimleri kendi dünyayı algılayış, yorumlama ve tehdit algılarına göre ortaya atılan bu senaryolardan, komplo teorilerden kendileri için en uygun gördüklerinin birini ya da birkaçını benimseyebilirler. COVID-19 pandemisi aslında çoğunlukla yeni olmayan komplo teorilerinin ve bu anlatılarla ilintili asılsız haberlerin altın çağını yaşamasına, daha önce bunları duymayan kesimlerin de bunlarla tanışmasına vesile olmuştur. COVID-19 pandemisinin sorumlusu olarak dünyayı yöneten gizli örgütleri, gizli güçleri, Bill Gates'i, 5G teknolojisini, Çin'i ya da ABD'yi sorumlu gösteren farklı komplo teorileri bazıları küresel ölçekte popüler olsa da bazıları farklı toplumlara daha inandırıcı bulunabilmiştir (Henley ve McIntyre, 2020). Buna karşın giriş bölümünde de ifade edildiği üzere bu şüphencilik eğilimi toplumda ciddi karşılığı olsa dahi her yerde bir örgütlü birer protesto hareketine dönüşmemiştir. Öte yandan infodemi tıpkı COVID-19 gibi tüm dünyayı etkisi almıştır. Kısıtlama karşıtı hareketler infodemiyle birlikte, onu desteğiyle bazı ülkelerde kamusal alanda yürüttüğü maske karşıtı kampanyalarla ya da miting, gösteri ve doğrudan eylemle daha yoğun bir mücadele yürütürken kamuoyu oluştururken, bu tip eylemlerin gerçekleştirilmediği, zayıf kaldığı yerlerde infodemi benzer bir işlev üstlenmiştir. Bu bağlamda infodemi kavramına kısaca bakmak ve bu olgunun neden bazı yerlerde protesto hareketlerine yol açarken diğerlerinde yol açmadığı sorusuna yanıt aramak yararlı bir çerçeve sunacaktır.

Bilgi yoğunluğu ve karmaşasının yarattığı sorunları tanımlamak üzere kullanılan infodemi, pandeminin bir yan ürünü olarak kabul edilmekte, otoriteler tarafından hastalıkla mücadele edildiği gibi mücadele edilmesi gereken bir olgu olarak görülmektedir. Infodemiyle mücadele konusunda pandeminin başından itibaren çalışmalar devam ediyor olsa da kısıtlama karşıtı protestoların halen devam ediyor olması, aşı karşıtlığı ya da şüphencilik boyutları ve konu üzerine yapılan, otoritelere yönelik şüphencilik epeyce kökleşmiş olduğunu gösteren araştırmalarla birlikte düşünüldüğünde mücadelenin amaçlarına ne kadar ulaşabilmiş olduğu konusunda soru işaretleri oluşmaktadır. Selman Selim Akyüz'ün çalışmasında ifade ettiği üzere insanların kriz dönemlerinde bilgiye ihtiyacının artması yanlış bilgi sorununu da beraberinde getirmekte, kamu otoritesi ve geleneksel medya yanlış bilgiyle mücadelede yetersiz kalmakta, sosyal medya üzerinden yayılan sahte haberler telafisi zor zararlar meydana getirmektedir. Günümüzdeki duruma bakıldığında Akyüz'ün işaret ettiği telafisi zor zararların halen tam olarak giderilemediği görülmektedir. Bu noktada yukarıda tartışıldığı üzere pandeminin başlangıç dönemlerinde toplumda oluşan güvensizliği, kısıtlama karşıtı hareketin ya da onunla birlikte veya aynı düzlemde infodemi yaratma çabalarının başarısını göz önünde bulundurmamak gerekir. Hastalıkla ilgili bilgilerin kısıtlı ve tartışmalı olduğu pandeminin ilk dönemindeki komplo teorilerinin, yanlış bilgilerin ve sahte/yalan

haberlerin yarattığı yoğun infodemi döneminin geriye bıraktıklarını temizlemek için çalışmalar yapılması gerekmiş olduğunu da hatırlamak gerekir. Akyüz'e göre bu tip asılsız haberler, yanlış bilgiler çoğunlukla maddi ya da ideolojik amaçlarla üretilmektedir ancak neden ve kim tarafından üretildiğini net olarak tespit etmek mümkün etmek olanaklı değildir. Diğer taraftan da bu bilgi ve haberler yayan aktörlerin kılık ya da maske değiştirmesi onların siyasi amaçlarını da anlamayı zorlaştırmaktadır (2020). İlerleyen bölümlerde ülkeler üzerinden kısıtlama karşılığının gelişim sürecine bakıldığında hangi siyasi akımların, aktörlerin COVID-19 pandemisi sürecinde bu tip bilgi, haber ve komplo teorilerini yaydığına ya da yaymış olabileceğine ilişkin bir çerçeve ortaya konulacaktır. Öte yandan yukarıda da değinildiği üzere bu bilgi, haber ve teorilerin hangi siyasi eğilime ait olabileceğini alt metinlere, nasıl bir anlatıya yaslandıklarına bakarak da tahmin etmek mümkündür. Ancak belirtmek gerekir ki Akyüz'ün aktörlerin kılık değiştirdiğine, değiştirebileceğine ilişkin tespiti geçerlidir. Bu tip bilgi, haber ve teorileri yayanlar farklı dünya görüşlerine sahip gruplara ulaşabilmek adına asıl siyasi görüşlerini saklayabilmekte bir anlamda kılık değiştirerek ilgili gruplara yaklaşabilmektedir. Birbirlerinden farklı dünya görüşlerine sahip bireylerin, benimsedikleri dünya görüşlerine ya da ahlak anlayışlarına göre kötü adamları, dekoru, söylemi, dili gibi kimi unsurları değiştirilmiş aslında temelde çok farklı olmayan anlatılara inandırılabilmesi için de bu kılık ya da maske değiştirme önemlidir. Kişilerin dünya görüşüne ve bu dünya görüşüne bağlı ahlakiliğe uygun hikâye ya da hikayelerle ikna süreci tamamlandığında artık bunun geri dönüşü kolay olmamaktadır. Özellikle de insanları ahlaki açıdan rahatsız etmeyi, onların ahlaki değerlerine dokunmayı başardığı durumlarda. Asılsız haber ve komplo teorilerinin insanları kandırdıklarına ikna etme çabasını da bu bağlamda etkili bir yöntem olarak görmek gerekir. Selva Dilan Gölbaşı ve Selam Metintaş'ın yerinde tespitiyle infodemi henüz tedavisi ya da aşısı olmayan bulaşıcı hastalığa benzetilirken, bu sorunla mücadelede gerçekleri anlatan mesajlar vermek ya da bu bilgileri, haberleri, teorilerin yanlış olduğunu göstermek tek başına yeterli olmamaktadır. Sorun bireylerin farklı ahlaki değerleriyle ilişkili düşünülmelidir (2020).

İnfodemi üzerine yapılan bu iki değerlendirmede de bir konu üzerinde ortaya bir kez yalan, asılsız bilgiler dökülmeye başlayarak yaygınlaştığında artık bununla mücadelenin kolay olmadığı yönündedir. Pandeminin ilk döneminde yaşananlar özellikle kriz ortamında bu durumun daha karmaşık ve çetrefil hale geldiğini göstermektedir. Özellikle de insanları kendilerine yalan söylendiğine, kandırıldıklarına ikna etmeye yönelik girişimleri azımsanmayacak sayıda insan üzerinde başarılı olmuş, ikna olan bireylerde kandırılmaya yönelik bir öfke ortaya çıkmış, COVID-19 çerçevesinde uygulamaya konulan ahlak dışı planlar karşı çıkılması gereken bir durum olarak kısıtlama karşıtları tarafından çerçevlendirilmiştir. Öte yandan infodemiye bireylerin seferber olmasına yol açan asıl ve başat unsur olarak görmemek gerektiğini tekrar hatırlatmak gerekir. Yukarıda ele alınan İspanyol Gribi pandemisi dönemi San Fransisco örneğinde de görüldüğü

gibi hazır ağlar ve örgütlenme bir hareketin çıkışında kritik önemdedir. Asılsız haberler, komplo teorilerini üreten ağlar pandemi döneminden önce de var olduğu gibi, pandemi döneminde ilk protesto hareketlerini başlatan gruplar da çoğunlukla belirli siyasi kimlikler etrafında bir araya gelmişlerdir. Kısıtlama ve önlem karşıtı hareketlere bakıldığında James M. Jasper'ın ABD'deki aşırı/dini sağ hareketler üzerine ortaya koyduğu çerçeveye benzer bir tablo göze çarpar. Gücü meşru olmayan biçimde elinde tutan karanlık ve ahlaksız bir ittifakın toplumu kendi emellerine göre kontrol etmeye ve tasarlamaya çalıştığı inancı, yaşam biçimini koruyabilmek için onlara karşı mücadele etmenin ahlaki ve dini bir sorumluluk olduğu düşüncesi bu hareketlerin ortak çıkış noktasıdır. Jasper'a bu hareketler gibi yüzlerce, binlerce küçük grup ve bireysel taraftardan oluşan geniş çaplı hareketler bir anda ortaya çıkıp kaybolmazlar. Onlara esin kaynağı olan kişiler veya kültürel anlamlar, eski fikirlerin yeni biçimler ve yeni kötü adamlar icat ettiği gelecek hareketlerde de kullanılmak üzere var olmayı sürdürürler. Yeni hareketler ağlardan, örgütlere kendilerinden önce var olan altyapıları ödünç alıp dönüştürür ve protestocular altyapıları kendi kültürel anlamlarını yaymak için kullanırlar (Jasper, 2017: 97-99). Kısıtlama karşıtı hareketler Jasper'ın ortaya koyduğu bu çerçeveye oldukça benzer bir görünüm arz eder. Kısıtlama karşı hareketlerin ortaya çıkışını ve gelişimini olanaklı kılan kendinden önceki hareketlere, altyapıya, ağlara ve bu bağlamdaki siyasal iklime dikkatli biçimde bakılması bu hareketleri anlamak için zorunludur.

COVID-19 kısıtlama ve önlemlerine karşı protestoların kamusal alanda ciddi bir varlık gösterdiği ülkelere bakıldığında otoritelere, seçkinlere yani "müesses nizam"a yönelik bir öfke örgütlü haldedir. Bu öfkeyi yansıtan, onu körükleyen sağ popülizm başta olmak üzere siyasi akımların gördüğü ilgi ve destek, bu öfkenin toplumsal alanda daha fazla karşılık bulduğunu göstermektedir. Bu öfkenin temel nedeni olan karanlık güçlerin ve onlarla ortak çalıştıkları düşünülen bilim dünyasının yani "kötü adamlar"ın kamuoyuna kimi konularda yalan söyleyebildiği ya da gizli planları olduğu inancını paylaşanların oluşturmuş olduğu örgütler, ağlar günümüz dünyasında oldukça gelişmiş hale gelmiştir. Bu ve benzeri inançları paylaşan farklı hareketler karanlık güçlerin yalanlarının ve/veya kamuoyundan gizledikleri planların ifşa edilmesini onlarla mücadelede en önemli alanlardan biri olarak görmektedirler. Karanlık güçleri, şer odaklarını yaşanan sorunların sorumlusu olarak göstermek kuşkusuz yeni bir olgu değildir. Ancak bu tip inançları yayan grupların günümüzde ulaştığı örgütlülük seviyesi, kullandıkları yöntemler ve yaratabildikleri toplumsal etki eskisinden farklıdır. Yükseliş dönemine girmiş olan siyasi popülizm bu eğilimden hem beslenmiş hem de onu beslemiştir. Öte yandan belirtmek gerekir ki bu tip inançların dünya görüşü ve siyasi eğilimle zorunlu bir bağlantısı yoktur. Farklı siyasi görüşteki birey veya toplumsal gruplar kimi zaman benzer kimi zaman farklı ama perde arkasındaki güçleri suçlayan anlatılar bağlamında bu tip inançlara sahip olabilmektedir. Seçkinlerle bilim dünyası arasında karanlık ittifakla mücadele edilmesini bir gereklilik, bir ahlaki ödev olarak gören farklı gruplar son yıllarda daha görünür hale gelmiş, inançlarını, fikirlerini daha fazla ve kolayca yayabilme

imkanına kavuşmuşlardır. Pandemi gibi belirsizliklerle dolu bir kriz durumu oluştuğunda bu gruplar hızlıca seferber olabilme kapasitesine sahiptir. Özellikle de bilimsel uzmanlığa karşı düşmanca tutuma sahip hareketler COVID-19 pandemisinin başlamasıyla birlikte çok hızlı biçimde harekete geçmiş, güvensizlik ve şüphe yaratmak konusunda ciddi aşama kaydetmişlerdir. Bilimsel uzmanlığa yönelik olumsuz bakışın yükselişi bu eğilimi destekleyen başka diğer dinamiklerle de ilintilidir. Bilimsel uzmanlığa düşmanca bakışı popülizm bağlamında ele alan Harry Collins, Robert Evans, Darrin Durant ve Martin Weinel, bilimsel uzmanlık ve popülistlerin “halk iradesi” söylemi arasındaki gerilime dikkat çekerler. Onlara göre popülizmin yükselişi bilime, bilimsel uzmanlığa saldırılara yol açmıştır. Çoğulcu demokrasilerde bilimsel uzmanlığın, denge ve denetleme süreçleri açısından önemi, bu süreçlere olumsuz bakan popülizmin bilimsel uzmanlığa yönelik düşmanca tavrının temel nedenlerinden biridir. Popülizm, halk iradesini vurgularken bilimsel uzmanlık gibi bu iradeyle ters düşebilecek her sesin karşısındadır. Bilimsel uzmanlığa halk iradesinin karşısında durabilmesi nedeniyle düşmanca bakılabilmekte, bilim insanları da müesses nizamın birer parçası olarak hain olarak ilan edilebilmektedirler. Yazarlar akademi içindeki kimi disiplinlerin de bilimsel uzmanlığa yönelik olumsuz tutumlara katkı yaptığını öne sürerler. Onlara göre çağdaş bilim ve teknoloji çalışmaları³ bilimsel uzmanlığın kültürel önemini aşındırmakta ve farkında olmadan popülizmin yükselişini desteklemektedir. Sonuç olarak halk iradesinin belirleyici olduğu fikri bir kez kanıksandığında azınlığın görüşleri hain olarak damgalanmaya, denge ve denetleme sağlayan kurumlar bilimsel uzmanlık da dahil baskı altına alınmaya başlanmaktadır (2020). Son dönemde yapılan bu ve benzeri değerlendirmeler günümüz dünyasında bilimsel uzmanlığın gücünün birçok yönden zayıflatılmaya çalışıldığını savunmaktadırlar. Siyasi popülizm toplumu, sözde erdemli insanlar ile olumsuz tasvir edilen siyasi seçkinler arasında bir mücadele alanı olarak görürken, bu bakış açısının anti-seçkin tavrı yalnızca politikacıları değil, aynı zamanda müesses nizamın diğer temsilcileri olarak görülen bilim adamları ve bilimsel kurumları da hedef almaktadır. Niels G. Mede ve Mike S. Schafer bu çerçevede bilimle ilgili popülizmin ayrı bir alan olarak incelenmesi gerektiğini söylerken bu popülizm çeşidinde, bilim dünyasının seçkinlerinin halkın elinde olması gereken karar hakkını meşru olmayan biçimde elinde tutan erdem yoksunu bir grup olarak resmedildiğini belirtirler (2020). İklim değişikliği konusu bu durumun en eski ve açık örneklerinden biridir. Günümüzde de bu durum devam etmektedir. Matthew Lockwood’a göre sağ popülist ideolojide iklim değişikliği meselesi bu ideolojinin “halk” ve kozmopolit elit arasında kurduğu

³ Yazarlar burada Bilim ve Teknoloji Çalışmaları (Science and Technology Studies) ya da Bilim, Teknoloji ve Toplum olarak adlandırılan disiplini kastetmektedirler. Bu disiplinin bir tanımı şöyledir: “Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları (STS), “bilim”, “teknoloji” ve “toplum”un birbirlerini nasıl etkilediklerini ve birbirleriyle ilişkili olarak nasıl biçimlendiklerini eleştirel bir yaklaşımla inceleyen araştırma alanına verilen isimdir... STS; bilim, teknoloji ve toplumu birbirinden özerk ve bağımsız birer alan olarak değerlendiren disiplinlerarası yaklaşımdan, bilimsel, teknolojik ve toplumsal olanın birbiriyle nasıl iç içe geçtiğini ve bunların nasıl birlikte üretildiklerini inceleyen disiplinler-ötesi yaklaşıma geçişi temsil eder.” (Ansal, Ekinci ve Kaşdoğan, 2018).

antagonizma açısından sembolik bir yere sahiptir (2018). Bilimsel uzmanlığa karşı olumsuz bakış ve “mücadele”de iklim değişikliği konusu en bariz örneklerden biri olduğu gibi, iklim değişikliği inkarcılığının COVID-19 kısıtlamalarına karşı hareketlerle doğrudan bağları olduğu, kısıtlama karşıtlığı ile iklim değişikliği inkarcılığının ortak altyapıları kullandığı öne sürülmektedir. Yapılan araştırmalar iklim değişikliği inkarcılığı ve anti-bilim konusunda çalışan ağ ve grupların, ABD’de COVID-19 kısıtlamalarına karşı ilk protestoların da örgütleyicilerinden ve ön cephesinde yer alanlar olduğunu göstermiştir (Horn, 2020; Holden, 2020; Conrow, 2020).

Siyasal iklim açısından dünya COVID-19 pandemisine bilime ve/veya onları izleyen otoritelere yönelik bu tarz düşünceleri savunan toplumsal ağların güç kazanarak, genişlediği, bunların desteklediği, bunları destekleyen siyasi aktörlerin ABD örneğinde olduğu gibi kimi ülkelerde iktidarı elinde tuttuğu ya da Almanya’da Alternative für Deutschland (AfD) gibi aşırı sağ partilerin zinde olduğu bir dönemde girmiştir. Bu iklim içinde kısıtlama karşıtlığı, iklim değişikliği inkarcılığı, şüphencilik gibi bilimsel otorite karşıtlığı konusunda uzun süredir aktif olan ağların ve hareketlerin altyapısı içinde ve/veya o altyapıları ödünç alarak hızla gelişim göstermiş görünmektedir. Bu tepkisel hareket bir diğer tarafta da, ABD örneğinde canlı biçimde görüldüğü üzere sağ popülizmin ilgi, destek gördüğü ve bir çok açıdan güçlü olduğu siyasi iklimin açtığı fırsat pencerelerinden de ciddi ölçüde yararlanmıştı. Öte yandan bu noktada siyasi iklime yapılacak vurgu ve sağ popülizmin etkisi konusunda dengeli bir değerlendirme yapmak gerekir. Bunlar şüphesiz biçimde protesto hareketlerinin gelişimine birçok açıdan kayda değer katkı sunmuştur. Ancak toplumsal hareketler çok farklı etkenler, dinamikler çerçevesinde ve genelde kendinden önceki kimi altyapılar üzerinde gelişim göstermekte, varlığını sürdürebildiği takdirde değişen koşullara bağlı olarak kimi değişim ve dönüşümlere uğramakta ya da yeni bir harekete dönüşebilmekte, başka hareketlerle birleşebilmekte, ittifaklar kurabilmektedirler. Bu açıdan kısıtlama karşıtlığını sağ popülizmle özdeşleştirmek, salt bu bağlam içinde değerlendirmek konusunda dikkatli davranmak gerekir. COVID-19 kısıtlama karşıtı protesto hareketleri çok farklı dünya görüşlerine ve inanca sahip birçok grubun desteğini almıştır. Bu çeşitliliği göz önünde bulundurmamak ve anti-bilimciliğin popülizmin yükseliş döneminin öncesine dayanan kökenlerini hatırlamak çözümleme konusunda indirgemecilikten kaçınmak adına önemlidir. Bu noktaya kimi değerlendirmelerde de özellikle dikkat çekilmekte, kısıtlama karşıtlarına özellikle de basmakalıp siyasi çerçevelerden bakmanın sorunlu olduğu dile getirilmektedir.

Kısıtlama karşıtlığının içinde çıktığı toplumsal ağların kaynak imkanlarının ve örgütsel kapasitesinin ne denli güçlü olduğunu ortaya koyan Jen Schradie ABD’deki kısıtlama karşıtı protestoları, bu protestolarda dikkat çeken korkutucu sembollere (aşırı sağ embolleri kast eder) ya da bu gösterilere varlıklı Cumhuriyetçiler tarafından verilen güçlü desteğe odaklanarak değerlendirmek eksik bir bakışa yol açar. Ona göre

bu çarpıcı sembol ve hikayelere bakarak konunun ancak küçük bir kısmı görülebilir. Tablonun bütününe bakıldığında bu protestolara destek olan, propagandayı besleyen zengin bağışçılar öyküsünün çok ötesinde büyük bir dinamik işlemektedir. Öncelikle protestolara katılan muhafazakâr dünya görüşüne sahip protestocuları aldatılmış aptallar olarak görmek son derece yanlıştır. Schradie'ye göre bu tip taban hareketlerinin mesajlarını derinden iletmede liberal/ilerici bilgilendirme kampanyalarından daha başarılı ve son derece etkili olduğunun bilinmesi gerekir. ABD'deki sağ hareket kendi hareketlerini geliştirmek, propagandalarını yaymak ve teşvik etmek için interneti rakip hareketlerden çok daha etkili kullanmaktadır. Ona göre kısıtlama karşıtı protestolar, uzun süre önce kurulmuş, sıkı bağlarla birbirine bağlı taban hareketleri, siyasi kurumlar ve haber merkezlerinin oluşturduğu muhafazakâr ağ ekosisteminin bir ürünüdür. Bir diğer taraftan bu başarı sadece onlara ait değildir. Sosyal medya platformları da onların kampanya yaklaşımlarının lehinde işlemektedir (2020). Schradie'nin bu değerlendirmeyi siyasi tercihi sağ lehine bir anda ciddi biçimde değişen ABD'nin North Carolina eyaletinde farklı toplumsal grupları inceleyerek yaptığı çok detaylı, farklı nitel, nicel araştırma tekniklerinin bir arada kullanıldığı bir çalışmada elde ettiği bulgulardan yola çıkarak bu ağları ve işleyişini bilen bir uzman olarak yaptığını belirtmek gereklidir. İlgili çalışmada Schradie dijital aktivizmin demokrasiyi de tehdit edebilecek bir duruma geldiğini, sağ popülist grupların zengin kaynakları ve aldıkları destek sayesinde dijital hegemonya oluşturduklarını işte bu North Carolina örneğine bakarak öne sürmektedir (Schradie, 2020). Schradie ilgili yazındaki diğer çalışmalarla benzer biçimde sağ popülizmin başarısına odaklansa da, çalışması sağ hareketin içinde yer alan aktivistleri bazı zengin ve güçlü çevreler tarafından desteklenen ya da manipüle edilen edilgin bireyler olarak değil, güçlü kaynaklara sahip, bu ağları oluşturan ve ona gücünü veren etkin bireyler olarak ele alır. Bu değerlendirme toplumsal hareketler içinde yer alan bireyleri değerlendirirken yapılan, onları akılsız ya da kolaylıkla manipüle edilebilen unsurlar olarak gören bir bakış açısından kaçınmak gerekliliğini hatırlatır. Kısıtlama karşıtı protestocuları, kolaylıkla manipüle edilebilecek ya da muhakeme yeteneği zayıf bireyler olarak basmakalıp biçimde değerlendirmemek gerekir.

Marjinal fikirlerin, inançların belirsizlik, korkunun hissedilir hale geldiği kriz dönemlerinde yayılması, güç kazanması, aykırı grupların bu dönemlerde destekçilerini artırması olağandışı bir olgu değildir. Anti-semitizm konusunda yetkin bir isim olan Michael Blume'un kendisiyle yapılan bir röportajda ifade ettiği üzere salgın gibi kriz dönemlerinde duruma verilecek tepki açısından insanların önünde iki seçenek vardır. Birinci seçenek korku ve belirsizlikle yüzleşmek, hazır yanıtların henüz mevcut olmadığını kabul ederek yaşamak, ikinci seçenek ise durumu yadsımak, korkuyu kabul etmemek ve suçlayacak birilerini aramaktadır (DW, 2020). COVID-19 pandemisi bu manada kimi marjinal fikir ve grupların fikirlerini yaymasına uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu marjinal gruplar kısıtlama karşıtı hareketlerin başka gruplarla birlikte birer bileşeni konumunda olsalar da hareketin

gelişimine önemli katkılar sunmuşlardır. Örneğin QAnon⁴ gibi son derece marjinal bir grup bu kriz ve belirsizlik döneminde toplumun olayları anlama, adlandırma çabasından yararlanarak kayda değer bir ilgi toplamayı başarmış, destekçi ve sempatanlarını artırmışlardır. Bu marjinal hareketler eskiden olduğu gibi destekçi toplamak üzere bireylere dünyayı farklı açıdan görme vaadi sunarak ilgi toplamaya çalışmakta, QAnon gibi gruplar günümüzde bunu insanlara dijital dünya üzerinden spekülâtif komplo teorileri sunarak yapmaktadırlar. Bu gruplar literatürde “komplo düşüncesi” ya da “komplo zihniyeti” olarak adlandırılan düşünüş biçimlerinin yaygınlaşması için pandemi döneminin sunduğu fırsattan oldukça etkili biçimde yararlanılmışlardır. Komplo teorilerine insanların, bunlara neden inandıklarına dair yapılan son dönem çalışmalar bu teorilere inanmanın altında birçok neden ve gerekçe yatıyor olduğunu ortaya koymuştur. Psikolojik, epistemik ve sosyal güdüler gibi birçok güdü insanların bu teorileri benimsemesine neden olurken eğitim, gelir düzeyi, cinsiyet, çalışma durumu ve meslek gibi demografik, ideoloji gibi politik faktörler bu teorilerin kabul görmesine yakınlıkta etkilidir. Ayrıca belirli toplumsal kesimler komplo zihniyetine daha açıktır. İlgili literatür bireylerin bir komplo teorisini benimsemesi için, söz konusu komplo teorisinin o kişide var olan yakınlıklara uygun olması gerektiğini güçlü biçimde vurgulamaktadır. Komplo teorilerini benimseme sürecinde güç, güçsüzlük ve tehdit algılarının önemine de dikkat çekilirken, bu inançların kolektif eylemin ortaya çıkmasındaki etkisi de vurgulanır. Kimi yaklaşımlar bir güç asimetrisinin kaybeden ucunda olmak gibi durumsal faktörlerin komplo teorilerine olan inancın artmasına neden olabileceği öne sürerken, komplo teorilerinin “kaybedenler” için olduğunu, bu kesimlerin iktidardakileri ve onların koalisyonlarını suçlama eğiliminde olduklarını savunur. Bu yaklaşımın bir varsayımı da, komplo teorilerinin tehdit karşısında kolektif eylem için işlevsel olduğu yönündedir. Komplo teorileri davadaşlara açık sinyaller gönderen birer çağrı kartı olarak kullanılmakta, bu yolla komplo teorileri kolektif eylemi yaratabilmektedir (Douglas ve ark., 2020). Pandemi döneminde QAnon’un komplo teorileriyle COVID-19’a yönelik komplo teorileri birleşmiş, bu birleşme kısıtlama karşıtı protestolarda ve sosyal medya ağlarında net biçimde görülmüştür. Bu dönemde farklı komplo teorileri bir sinerji içerisinde hızla yayılan bir dalga yaratmışlardır (Spring ve Wendling, 2020). Bu durum Douglas ve arkadaşlarının çalışmasının işaret ettiği yönde ilerlemiş, komplo teorileri dalgası kısıtlama karşıtı hareketlerin ortaya çıkmasında önemli bir işlev görmüştür. Ancak tekrarlamak gerekirse kısıtlama karşıtı

⁴ 2017 yılında ortaya çıkan QAnon, Q adlı bir hesaptan gizli devlet sırlarlarını ifşa ediyormuş gibi yaparak ortaya çıkmış anonim bir harektir. Hareket Trump’ın şeytana ve onun takipçilerine karşı gizli ancak yaşamsal mücadele verdiği inandır. Onun medyanın ve iş dünyasının seçkinlerinin oluşturduğu, satanizm ve pedofili ağlarıyla birarada bulunan gizli bir ağın sonunu getireceğini düşünmektedirler. Bu ana komplo teorisi yanında çok geniş bir alana yayılan farklı komplo teorilerine de inan QAnon hareketinin COVID-19 salgınıyla birlikte evlere kapanan komplocular daha etkin hale geldiği ve işlerin rayından çıktığı savunulmaktadır. Bu hareketin günümüzde yüzbinlerce insanın görüşlerini etkilediği düşünülmektedir. Trump ve ailesi tarafından açıkça olmasa da desteklenen hareketin önemli bir destekçi kitlesi bulunur. QAnon takipçileri hedef alınan kişiye topluca saldırarak o kişinin pedofili olduğunu söyleyerek ya da devlet, millet düşmanı hainler olarak yaftalayarak yapar. (Aktan, 2020).

hareketin ortaya çıkışında infodemi, komplo teorileri, özellikle de pandeminin başındaki yaşanan bilimsel muğlaklık döneminin de katkısıyla önemli işlevler üstlenmişlerdir. COVID-19'un komplo teorileri çerçevesinde bir tehdit olarak çerçevelenmesi farklı grupların bir kolektif eylemde birleşebilmesine olanak sağlamış, ilgili komplo teorilerinin kendi amaçları, inançları ya da dünya görüşleri için ne denli işlevsel olabileceğini fark eden gruplar çağrını ya da daveti kabul etmekte gecikmemişlerdir. Protestoların ve kampanyaların hızla ortaya çıkmasını sağlayacak ağlar ve kaynaklar kendilerine göre COVID-19 oyununu bozmak ve pandeminin maskesini düşürmek amacıyla farklı gruplar tarafından hızla seferber edilmiştir. Bir sonraki bölümde olayların gelişimine bakıldığında siyasal fırsatların da bazı ülkelerde ne kadar uygun olduğu görülecektir. Bu bölümle birlikte kısıtlama karşıtı hareketin ortaya çıkmasına neden olan etkenlerin genel bir tablosu ortaya konulmuş olacak ardından bu tabloyu ilgili yazının nasıl okuduğuna bakılacaktır.

2. Protestolarının Nitelikleri ve Karakteristik Özellikleri

COVID-19'un bir düzmece, yalan ya da kasıtlı bir müdahale olduğunu savunan komplo teorileri hastalığın ciddiyetinin anlaşılması ve önlem, kısıtlamaların gündeme girmesiyle eş zamanlı olarak dolaşıma girmiştir. Bir önceki bölümde değinildiği üzere iklim değişikliği inkarcıları gibi bilim otoritelerine karşı gruplar bu komplo teorilerini ilk ortaya atanlar olmuşlardır. Pandemi kimi gruplar için dünya görüşleri ya da inançları gereği yürütülmesi gereken mücadeleleri için yeni bir olanak olarak görülmüş, daha fazla insanı seferber etmeyi amaçlayan, farklı grupların, farklı kesimlere hitap edebilecek çeşitli komplo teorilerinden güç alan etkin bir kampanya süreci çok geçmeden başlatılmıştır. Komplo teorileri gerçeklerin ifşasıymışçasına dolaşıma sokulurken, bu teorilerin açık ettiği "oyun"u bozmak üzere bazı ülkelerde insanlardan maske takmayarak ya da diğer kısıtlamalara uymayarak direnmeleri istenmiştir. Bu sivil itaatsizlik çağrıları bireysel haklar ve özgürlüklerin çiğnendiği dolayısıyla kısıtlamalara uymanın meşru olmadığı dahası karşı çıkmanın ahlaki bir görev olduğu söylemi bağlamında kampanyalara dönüşmüştür.

Kısıtlama karşıtlığı kısa zaman içinde sosyal medyada yürütülen kampanyalar, anti-maske hareketi, protesto gösterileri, yürüyüşleri, doğrudan eylemi ve sivil itaatsizlik eylemlerini içeren geniş bir repertuvara sahip kayda değer bir toplumsal hareket halini almış, bu hareket zamanla küresel bir nitelik kazanmıştır. Kuzey Amerika ve Avrupa başta olmak üzere giderek güçlenen hareket kısa zaman içinde son derece geniş katılımlı gösteriler, mitingler düzenleyebilecek bir güce ulaşmış, hareketi sosyal medyada yüzbinlerce insan takip etmeye başlamıştır. Hareketin en önemli merkezlerinden biri olan Almanya'da gerçekleşen ve Avrupa'nın farklı yerlerinden gelenlerin de katıldığı hak ve özgürlükler temalı mitinglerde farklı kesimlerden on binlerce insan bir araya gelmiştir. Protestolar hemen hemen her coğrafyayı etkilemiş küresel bir dalgaya dönüşmüş olsa da kısıtlama karşıtlığı bazı ülkelerde çok daha etkili ve güçlü bir hareket görünümü arz eder. Hareket birçok Batı ülkesinde kayda değer bir güç kazanmışsa da ABD ve Almanya diğerlerine göre daha

fazla öne çıkan örneklerdir. ABD’de hareket daha ziyade siyasi kimlik ve toplumsal kutuplaşma üzerinde yükselirken, Almanya’da benzer ancak bundan biraz daha karışık bir durum vardır. İki ülkede de protestolar, daha önce de değinildiği üzere kısıtlama karşıtı hareketlerin baskın söylemi olan hak ve özgürlükler çerçevesini kullanmıştır. Protestolar kişi hak, özgürlüklerini zaten çok önemli görüldüğü ABD’de iktidarın desteğiyle çok hızlı bir gelişim imkânı bulmuştur. Almanya’da hareket ABD’yi geriden takip etmiş ancak çok ciddi bir ivme yakalayarak farklı kesimleri içine çekmeyi başarabilmiş, iktidardan ya da ana akım siyasetten bir destek sağlayamasa da aşırı sağcı AfD gibi partilerin desteğini de alarak gelişim gösterebilmiştir. Bu iki ülkeye daha yakından bakmadan önce farklı ülkelerdeki protestoların niteliklerine bakılarak hareketin küresel ölçekteki temel karakteristiğini anlamak ve aşırı grupların yerini görmek adına yararlıdır.

Kimi ülkelerde protestolarda marjinal gruplar ön plandayken, kimilerinde çeşitlilik göze çarpmıştır. Örnek olarak pandemiyi yönetmek konusunda ciddi biçimde zorlanan İtalya’da çok büyük olmasalar da ülke çapında birçok protesto gerçekleşmiştir. Kimi protestolarda aşırı sağ ve aşırı sol provokatörler, organize suç grupları, futbol holiganları gibi marjinal gruplar sahneye çıkmış, bu gruplar dükkanları yağmalamak, polisle çatışmak gibi eylemler için kısıtlamalara yönelik tepkiyi bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir (Lowen, 2020). 2020 Kasım’ı başlarında kısıtlamaların yeniden sıkılaştırılmasıyla Avrupa genelinde protestolar yeniden ciddi bir ivme kazanmış kimi yerlerde şiddet içeren birer isyan görünümü almıştır, İtalya örneğine benzer gelişmeler yaşanmıştır. İspanya ve İtalya’da kısıtlamalardan olumsuz etkilenen vatandaşların, esnafın, iş sahiplerinin makul ve barışçıl kısıtlama karşıtı protestolarına sızmaların bu durumun nedeni olduğu düşünülmektedir. Protestolara süreç içinde farklı ideolojilerden aşırı gruplar katılarak gerilimin artmasına neden olmuş, polis müdahalesini gerekli kılan şiddet eylemleri ortaya çıkmıştır. Bu yaşananlarla ilgili dikkat çekici bir değerlendirme bu durumun esnaf, iş sahipleri ve vatandaşların kendileriyle protestoya katılan aşırı gruplara sempatiyle bakmaya başlama ihtimalinin bir tehlikeli yaratmasına ilişkindir (Pratten, 2020). İlerleyen bölümlerde değinileceği üzere protestoları bir platform olarak kullanan aşırı grupların bu hareket sayesinde normalleşmesi ve toplumun daha önce ilişki kurmadığı kesimleriyle bağlar kurmaya başlaması, görünürlüklerinin sıradan hale gelmeye başlaması kısıtlama karşıtı hareketlerin ortaya çıkardığı dikkat çekici bir sonuçtur. Anti-maske ve kısıtlama karşıtı protestolar ABD’nin komşusu Kanada’da kayda değer ölçüde destek bulmuş, örgütlenmiş, ABD’deki kadar keskin ve derin olmasa da konu siyasileşerek dünya görüşüyle maske kullanımı arasında bir bağ kurulmuştur. Kanadalılar otoritelere ve devlet kurumlarına büyük ölçüde güvense de araştırmalara göre siyasi görüşe göre maske kullanımı konusunda başlangıçta eşit olan kullanım oranları zaman içinde açılmış sol görüşlülerde maske kullanımı %90'lara çıkarken sağ görüşlülerde bu oran %60'larda kalmıştır. Yorumlar Kanada’da ABD’ye benzer dinamiklerin işlediğini ortaya koyarken gösterilerde aşırı sağ ve Trump yanlısı dövizler, bayraklar yanında komplo teorilerine yapılan atıflar,

QAnon amblemleri protestolarda göze çarpmıştır (Molas, 2020). 2022 yılında zorunlu aşı karşıtı “Özgürlük Konvoyu” eylemleri hareketin Kanada ayağın ne denli güçlü olduğunu göstermiş, söz konusu ağların ne denli gelişmiş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kısıtlama karşıtı protestolar bu biçimde aşırı grupların kendilerini göstermesine sahne olurken QAnon’a ait olanlar gibi ortak sembollerin kullanımı dikkat çekicidir. QAnon Kanada’da olduğu gibi Almanya başta olmak üzere kısıtlama karşıtı hareketler için önemli bir dinamo işlevi görmüştür. Marjinal gruplardan QAnon’a değinerek ve bu hareketin merkezi ABD’deki protestoların gelişimine ve niteliklerine bakılarak kısıtlama karşıtı hareketlerin bazı temel karakteristiklerini, pandeminin toplumsal kutuplaştırma ve gerilim amacıyla nasıl araçsallaştırılabildiğini daha da iyi anlayabilmek mümkündür.

COVID-19, 2020 Mart ayında bir pandemi olarak ilan edilirken 20 Nisan 2020’ye gelindiğinde ABD’de ülke çapında 400’ü aşkın kısıtlama ve kapanma karşıtı eylem çoktan gerçekleştirilmiştir. Kimilerinde silahlı göstericilerin yer aldığı bu protestolar tehditkar ve saldırgan nitelikte birer gövde gösterisi gibidir. Bu açıdan protestolar gücün kimin elinde olduğunu gösterme çabası olarak değerlendirilebilir (Kowalewski, 2020). Ülkedeki siyasi iklim ve kutuplaşma yanında geniş bir takipçi kitlesi yakalayabilmiş komplo teorilerinin etkisi, toplumsal gerilim yaratma yanlısı sağ ve muhafazakâr toplumsal ağların kendini gösterme çabasıyla bir araya gelmiş bu bileşim iktidardan da destek görünce söz konusu görüntüler ortaya çıkmıştır. Protestoların öncüsü olan ve gövde gösterisi yapan gruplar/ağlar ileride de değinileceği üzere kriz durumlarını hazır biçimde beklemektedir. Kısıtlama karşıtı gösterilerin ilk başladığı, daha sonra Virginia ile birlikte Trump tarafından “özgürleştirilmesi” çağrısı yapılan Michigan’da, pandemi tedbirleri kapsamında eyalet valisinin evde kalma çağrısına tepki gösteren Trump yanlısı Michigan Muhafazakâr Koalisyonu ve silahlı milislerin başını çektiği gruplar tarafından organize edilen protestolar, 15 Nisan 2020’de binlerce kişiyi eyalet başkenti Lansing’de hükümet binasının önünde bir gösteri için toplamayı başarabilmiştir⁵. Bu eylem kısıtlama karşıtı hareketlerin öncüsü ağların ne tarzda yapılar olduğunu anlamak adına iyi bir örnektir. Eylemi araştıran Jonathan Oosting protestocuların varlıklı destekçileri, geniş kaynakları ve güçlü bir örgütlenmeyi içeren yerele bir ağ yapısı içinde olduklarını ortaya çıkarmıştır (2020). Bu yapı Amerikan sağının Schradie’nin tarif ettiği yukarıda alıntılanan ağ biçimi ve işleyişle ciddi benzerliklere sahip olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu ilk büyük eylemin ardından Michigan’ı başka eyaletler de izlemiş protestolar ülke geneline yayılmaya başlamıştır⁶. Trump,

⁵ Michigan protestolarının daha derin ve tehlikeli, terör olarak tanımlanabilecek boyutları olduğu sonradan ortaya çıkmıştır. Eyalet valisi Gretchen Whitmer’in kaçırılması başta olmak üzere birçok başka eylem planlayan sağ görüşlü bir örgüt istihbarat güçlerinin aylar süren takibi neticesinde yakalanmıştır. (Bkz. Gabbat, 2020)

⁶ 6 Ocak 2020 tarihinde ABD Kongre Binası’na yapılan saldırıya benzer eylemlerin yerel ölçekte ilk olarak bu protestolarda gerçekleştirilmiş olması oldukça ilgi çekicidir. Kimi yerlerde protestocular eyalet başkentlerindeki yerel kongre binalarına (capitol) baskınlar düzenlemişlerdir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konuya ilişkin değerlendirmeler yer verilecektir. Öte yandan Almanya’da kısıtlama karşıtı protestocular da başarılı

Minnesota, Michigan ve Virginia'daki kısıtlamaları çok sert oldukları gerekçesiyle eleştirirken Twitter üzerinden protestolara destek vermiş ancak protestoların gerçekleştiği Cumhuriyetçi Partili valiler tarafından yönetilen eyaletlerin adını anmayarak konuyu siyasi kutuplaşma için kullanmak istediğini göstermiştir. Siyasi yorumcular bu durumu gerilimi ve kutuplaştırmayı artırıcı ve ilgili eyaletlerdeki Demokrat Partili valileri hedef alan siyasi bir eylem olarak değerlendirmiştir (Zurcher, 2020). Protestolar ABD'de böyle bir siyasi iklim içinde hızla gelişim gösterirken toplum kısıtlama karşıtları ve yanlıları, maske takanlar ve takmayanlar gibi gündelik yaşamda da karşı karşıya gelecek biçimde ikiye bölünmüştür. Bu kutuplaşmayı, Twitter'a yansıyan söylemler üzerinden karşılaştıran Gillian Bolsover, kısıtlama yanlılarının özgürlükler ve haklardan daha az bahsettiğini bunun yerine devlet, tıp otoritelerinin tavsiyelerini öne çıkarttığını, kısıtlama karşıtlarının ise sıkça hak ve özgürlükleri, ekonomik maliyetleri vurguladığını ortaya koymuştur. Söylemler, son derece kutuplaşmış ve bölünmüş, büyük ölçüde yerleşik politik kimlik pozisyonlarına göre şekillenmiştir. Buna karşın kısıtlama yanlıları karşıtları ikna sürecinde haklar ve özgürlükler söylemini doğru biçimde kullanamamış, kısıtlama karşıtlarını hak ve özgürlük söylemine karşı pozitif bir tepki vermekte başarısız olmuşlardır (2020). İleride tekrar ele alınacak olan söz konusu araştırmanın da ortaya koyduğu üzere kısıtlama karşıtı hareketler, hak ve özgürlükler anlatısını yönlentilebilecek eleştirilere ve karşı argümanlara karşılık verebilecek başarılı bir çerçeveleme dahilinde ortaya koymuştur. Kısıtlama karşıtı hareket ABD'deki gelişimini siyasal iklim, toplumsal kutuplaşma, ülkede yaşanan kültür savaşı gibi bir dizi dış etken kadar aşırı grupların etkisinin sınırlı olduğu genel kamuoyunu iknaya dayalı etkili bir kampanya yürütmesiyle de sağlamıştır. Hareket, komplo teorileri, marjinal grupların eylemleriyle toplumun bir kesiminin dikkatini çekmeye, onları ikna etmeye, öfke yaratmaya çalışırken, sosyal medyada daha teorik tartışmalarla başka diğer kesimlere ulaşmaya çalışmıştır. Toplumda bu harekete korku ya da öfkeyle bakan çok büyük bir kesim bulunsa da hareket destekçilerini artırmaya devam etmiştir. Örneğin Trump'ın koronavirüs hastalığına yakalanması bile hareketin hızını düşürmemiş, anti-maske hareketi, Facebook gruplarından gözlendiği üzere o dönemde dahi büyümeye devam etmiştir (Guynn, 2020).

Hareketin Avrupa'daki merkez üssü olarak nitelendirilebilecek Almanya'da ABD'deki gibi haklar ve özgürlükler çerçevesi kullanıldığı gibi araştırmalara göre QAnon'un o ülkeye uzanması hareketin destekçi toplanmasında kayda değer etki sağlamıştır. QAnon'un bu ülkedeki etkisine ileride değinilecektir. Ancak öncelikle kısıtlama karşıtı hareketin bu ülkede pandemi döneminde yeni ortaya çıkmış bazı örgütler öncülüğünde yürütüldüğünü, Querdenker 711 gibi örgütlerin eylemlerde önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Querdenker 711 kısıtlama karşıtlığının klasik hak ve özgürlükler anlatısını kullanan, liderinin ön planda olduğu, kendisini

olmasalar da benzer biçimde ulusal meclise baskın teşebbüsünde bulunmuşlardır. Abluka altına alma amaçlı bu etkinlikler son olarak Kanada'daki "Özgürlük Konvoyu" eylemleriyle daha yüksek bir etki yaratmıştır.

bireylerin anayasal haklarını savunmayı amaçlayan bir yurttaş girişimi olarak tanımlayan bir örgüttür. Bir bilgi teknolojileri uzmanı ve girişimci olan Michael Ballweg tarafından Stuttgart'ta kurulan hareket kısa zamanda Almanya genelinde örgütlenmeyi başarmıştır. Berlin'de Ağustos'un başında yapılan çok çeşitli grupları bir araya getiren ve 20.000 kişiyi meydanlara toplamış kısıtlama karşıtı en büyük gösterilerden birinin düzenleyicilerinden biri bu örgüttür. Ballweg'in pandemiye ilişkin görüşleri dikkat çekicidir. Ona göre pandemi insanlar bitti demeye karar verdiğinde bitecektir. Buna karşın bir süre sonra protestolara 2021 bahara kadar ara verme çağrısı yapmıştır. Bu kararın gelir ve bağışlara ilişkin usulsüzlükler ve Ballweg'in hareketten kişisel çıkar elde ettiğine yönelik iddialarıyla ilintili olduğu düşünülmektedir (Ankel, 2021). Querdenker 711'in⁷ ardından yine pandemi dönemine özel benzer bir grup olan Widerstand 2020 ortaya çıkmıştır. İlk bakışta daha az siyasi görünen bu hareketler yanında Reichsbürger gibi aşırı-sağ gruplar kısıtlama karşıtı protestolarının örgütleyicileri olmuşlardır (Vieten, 2020). Almanya örneği de ABD'dekine benzer biçimde protestoların gelişimi, sürdürülmesin ve başarısında ağların, kaynakların ve örgütlenme düzeyinin önemini gösterir. Bu ülkede QAnon gibi grupların faaliyetlerinin etkisi ABD'yle benzerlik gösterir. Hükümete yönelik şüpheliğin artması Almanya'yı, ABD dışında bu hareketin en çok ilgi gördüğü ikinci ülke yapmış, Telegram haberleşme ağında QAnon'la ilişkili kanalların en büyüğünde pandemi öncesinde 20 bin olan takipçi sayısı Ekim 2020 itibariyle 125.000'e ulaşmıştır (VOA, 2020). Bir diğer tahmine göre QAnon'un, bu ülkede pandemi sürecinde edindiği takipçi sayısı 200.000'e çıkmıştır. Grup sosyal medya ağlarında büyümüş, protestolarda Q sembolleri görünürlük kazanmaya başlamıştır. Bu durumun izini sürmek üzere yapılan araştırmalar QAnon komplo teorilerinin aşırı sağ gruplar ve kanaat önderleri tarafından agresif biçimde dolaşıma sokmak üzere itildiğini göstermiştir. Öte yandan Reichsbürger gibi örgütler QAnon yarattığı trafik içinde kendi komplo teorilerin yaygınlaştırma fırsatı bulabilmiştir. 2. Dünya savaşı sonrasında Almanya'nın egemen bir ülke değil müttefikler tarafından kurulmuş bir şirket olduğu iddiasına dayanan, Almanya'nın gizli özgürleşme planını Angela Merkel tarafından uygulanan düzmece pandemiyle durdurulduğunu öne süren, QAnon'la Trump'un kurtarıcılığı, onun Almanya'yı da özgürleştireceği fikri üzerinden örtüşen bu teori kayda değer ilgi görmüştür. Almanya'da bu ve benzeri komplo teorilerinin diğer yerlerde olduğu gibi hızla yayılarak aşırı grupların elinde işlevselleştirilmiş olduğu yorumları yapılmıştır (Bennhold, 2020). Bu noktada belirtmek gerekir ki Daha önce de değinildiği üzere QAnon da dahil olmak üzere komplo teorisi üreticileri var olan ya da eski mitleri uyarlayarak kullanmakta ya da eski unsurları yeni unsurlarla harmanlamaktadırlar. Blume, şu an dolaşımda olan bazı komplo teorilerinin kökenlerinin Orta çağa kadar uzandığını, bunların kimi eski anti-semitik söylencelerin günümüze uyarlanmış hali olduğunu söyler. Yahudiler başta

⁷ Bu hareket son dönemde güvenlik riski taşıdığı gerekçesiyle diğer aşırı hareketler gibi gözlem altına alınmıştır. Almanya'da iç istihbarat teşkilatı Querdenker 711 hareketini içinde "yoğun bir gerginlik potansiyeli" barındırdığı tespitinde bulunmuştur (DW, 2020).

olmak üzere kötülüklerin perde arkasında bazı grupların olduğunu öne süren bu komplo teorileri, geçmişten günümüze genelde hep aynı kalıpları kullanmaktadır. Eskiden basılı eserlerle yayılan bu komplo teorileri, günümüz dünyasına uyarlanmış halde dijital dünya aracılığıyla yeniden ortaya çıkmaktadır (DW, 2020). Almanya'daki kısıtlama hareket aşırı unsurları barındırıyor, bu gruplar öne planda görünüyor olsa da bu durumu genellemek mümkün değildir. Bu ülkede gerçekleştirilen geniş katılımlı gösterilere ve mitinglerin de gösterdiği üzere kısıtlama karşıtı hareketin içinde çok farklı görüş ve kesimden insan bulunmaktadır. Yapılan bir araştırma, virüsün daha önce birbirleriyle çok az ilgisi olan insanları protestoda birleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu protestocular içinde aşırı sağcılar, aşı karşıtları, anti-semitler, komplo teorisyenleri, solcu radikaller, anarşistler ve yeni çağ inançlarının takipçileri bulunsa da geçmişte politik olarak aktif olmayan oldukça sıradan insanlar da hareketin destekçisi olmuşlardır (Baumgärtner ve ark., 2020). Almanya örneğinde göze çarpan bir başka durum ise kısıtlama karşıtı hareket ittifakının kendini yurttaş hareketi olarak tanımlamasına karşın diğer yerlerdeki benzer hareketlerde olduğu gibi antisemitizm gibi akımların temsilcilerine başından beri tolerans göstermesi bu tip marjinal gruplarla bir arada görünmekten rahatsız olmamasıdır. Dolayısıyla kısıtlama karşıtı protestolar dünya görüşü açısından herhangi bir kolektif eylemde bir araya gelemeyecek birey ve grupları birleştirmeyi bir şekilde başarabilmiştir. Bu durumun anlamı ve önemi ilerleyen kısımlarda tartışılacaktır ancak öncesinde komplo teorisi ağlarına ve bunların kısıtlama karşıtı hareket açısından rolüne ve önemine bu boyutla da bağlantılı olarak bir başka açıdan bir kez daha bakılarak bu bölüm tamamlanacaktır.

Yakın zamanda sosyal medyada aracılığıyla komplo teorilerinin yayılmasının etkisi üzerine yapılan bir analiz QAnon gibi bir alt-kültür komplo teorisi hareketinin ana akım internet platformlarına taşınmasıyla birlikte nasıl normalleşebileceğini, nasıl ivme kazanabileceğini ve medya ekolojisini komplo teorileriyle ne ölçüde hızlıca kirletebileceğini kanıtlar üzerinden göstermiştir. Araştırmaya göre bu durum yalnızca insanların yanlış inançlara sahip olmasına neden olmamakta aynı zamanda doğru ve yanlış arasındaki ayrımın giderek tartışmalı hale geldiği epistemolojik bir duruma katkıda bulunmaktadır (de Zeeuw, Hagen, Peeters & Jokubauskaite, 2020). Bu oldukça isabetli tespitlere çalışmanın gösterdiği üzere QAnon gibi hareketler insanları, sundukları komplo teorilerine tamamıyla ya da kısmen inandırmaya da medya ekolojisini kirletmek yoluyla doğru ve yanlış ayrımı konusunda muğlaklığa yol açarak amaçlarına ulaşmak konusunda mesafe kat edebilmektedirler. Örneğin pandemi sürecinde ABD merkezli QAnon hareketi yalnızca yukarıda değinilen Almanya, Kanada'da değil İngiltere ve Avusturya gibi ülkelerde de kayda değer sayıda takipçiye sahip olmuştur. QAnon taraftarları, hükümetlerin COVID-19 salgınıyla mücadele çabalarını abarttığına veya virüsün aşı yoluyla nüfusu kontrol etmek için yapılan bir hile olduğuna inanan protestocularla bir araya gelmiştir. QAnon destekçilerinin, kısıtlama karşıtı protestolarda aşı karşıtları, hippiler ve aşırı sağcılar gibi diğer gruplarla yan yana yürüdüğü birçok ülkedeki gösterilerde

görülmüştür (DW, 2020). Son dönemde Avrupa’da iç istihbarat örgütlerinin QAnon’u endişe verici riskli gruplar listesine alarak takip etmeye başladıkları belirtilmektedir (Prothero, 2020). QAnon’un takipçilerinin ön saflarda yer aldığı ABD Kongre Binası’na yapılan baskın ve sonrasındaki soruşturmalarda yeniden gözlerin çevrildiği bu hareketin etkisi ve gücü halen araştırılmaktadır.

Marc-André Argentino bir dizi komplo teorisi ve yanlış tahminler üzerinden gelişen QAnon’un sonuç yolda aşırılıkçı bir dini-politik ideolojiye dönüştüğünü söyler. Daha sonra Senato baskınıyla doğrulanacak olan yerinde bir tespiti önceden yaparak bu hareketin giderek bir güvenlik riski halini aldığını belirten Argentino COVID-19 pandemisinin QAnon hareketinin popülerleşmesinde önemli bir rol oynadığını ifade eder. Argentino, 2020 yılı süresince Facebook verilerine bakıldığında QAnon’a yönelik ilginin 2020 Mart ayından itibaren başta ABD olmak üzere tüm dünyada çok ciddi biçimde arttığını açıkça gösterdiğini söyler. Facebook üzerinden ABD içindeki ve uluslararası QAnon gruplarına üyelik oranları pandemi döneminde yüzde 581 artmıştır. Argentino sosyal medya araştırmacısı Kaplan’ın tespitine dikkat çeker. QAnon COVID ile ilgili komplo teorilerini ve dezenformasyonu yayarak bir ilgi yakalayarak bu ivmeyi kazanmıştır (2020). Bir başa dikkat çekici tespit ise ABD Kongre Binası baskınının kökenlerinin kısıtlama karşıtlığında bulunabileceğine ilişkindir. Kısıtlama karşıtı grupların bu baskının örgütlenmesinde faal olduğu tespit edilmiştir (Hvistendahl, 2021). Yalan, yanlış haberlerle mücadele amacı taşıyan teyit sitesi NewsGuard’ın, öne sürülen gerekçesi seçim hilesi olan kongre baskını bağlamındaki bir tespiti dikkat çekicidir. ABD seçimleriyle ilgili yanlış bilgi veren web sitelerinin neredeyse üçte ikisi aynı zamanda COVID-19’la ilgili gerçek olmayan söylentileri de dolaşıma sokmaya çaba göstermiş sitelerdir. Birçoğu zaten komplo teorileri ve düzmece haber ağırlıklı içeriğe sahip olan bu sitelerin yalan haberleri yaymaya devam etmesini engellemeye yönelik çabaların ne kadar başarılı olduğu ise bilinmemektedir. İlgi çekici bir başka durum ise seçimle ilgili yalan haberlerin, yanlış bilgilerin yalnızca ABD merkezli ve İngilizce web sitelerinde yer almıyor olmasıdır. Bu yalan haberler Fransızca, İtalyanca ve Almanca dillerinde, o ülkelerdeki onlarca web sitesinde de yer almaktadır. Bu web sitelerinin birçoğu ABD’dekilerle benzer biçimde aynı zamanda COVID-19’la ilgili düzmece haberler de yayınlamış, kimi platformlarda QAnon etkisinde haberlere rastlanmıştır (NewsGuard, 2020). Sosyal medya ve sanal dünya üzerine yapılan bu farklı araştırmalar bir arada düşünülünce ortaya belirli bir dünya görüşü ile COVID-19 üzerine dezenformasyon ve kısıtlama karşıtlığı arasında göz ardı edilemeyecek bir ilişki ve/veya paralellik çıkmaktadır. Bir sonraki bölümde kısıtlama karşıtı protestolar üzerine akademik yazında ortaya konan değerlendirmeler bu boyuttan başlamak üzere ele alınacaktır.

3. Protestolar Üzerine Değerlendirmeler

Pandemi döneminde bilim otoritelerini de hedef alan seçkin karşıtlığı yükselişe geçerken gözler bu karşıtlığın önde gelen savunucularından, kendisi uzunca bir süredir yükselişte olan sağ popülizme çevrilmiştir. Pandemiyi bu bağlamda küresel aşırı sağ popülizmin yükselişi üzerinden değerlendiren Ulrike M. Vieten, pandemi döneminin bu akımın normalleşmesine, ana akımlaşmasına veya daha saygın hale gelmesine katkı yapmış olabileceğini öne sürer. Aşırı sağ medya ve aktivistler, COVID-19 konusunda kafa karışıklığını, ülkelerin birbiriyle çelişen farklı tepkilerini kullanarak kendi kazançları için yeni gerçekliğe uyum sağlamayı başarmış, devreye girerek bu süreçten fayda sağlamışlardır. Aşırı sağ pandemi krizini başka diğer siyasal, sosyoekonomik sorunların da yardımıyla bir fırsat olarak kullanmıştır. Konuya ağırlıklı Almanya üzerinden bakan Vieten'e göre insanlar özellikle de kapanma dönemlerinde bu akımın internet üzerinden propagandalarıyla daha fazla karşılaşmış, söz konusu propagandalara karşı daha kırılğan hale gelmiş ve öfkelerini protestolar yoluyla ortaya koyma fırsatı da yakalamışlardır. Almanya gibi krizi oldukça görece iyi idare eden yerlerde bile ortaya çıkan güçlü protesto hareketlerine bakılarak "pandemi popülizmi" olarak isimlendirilebilecek yeni bir popülizm çeşidi tanımlamak mümkündür. Öte yandan Vieten'e göre COVID-19 kısıtlamalarına karşı ortaya çıkan protesto hareketlerini aşırı-sağ hareketler olarak etiketlemek mümkün değildir. Buna karşın seçkin karşıtı öfkenin baskın olduğu bu protestolar, aşırı sağ gruplarla marjinal olmayan diğer grupları aynı platformda ortak bir irade çerçevesinde bir araya getirmesi nedeniyle bu akımın normalleştirilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır (2020). Yukarıda değinilen başka diğer değerlendirmelerde de yer verilmiş olan bu boyut pandeminin başta aşırı sağ olmak üzere kimi marjinal grupların gelişimine, normalleşmesine katkı sağlamış olabileceğine yönelik bir uyarı içerir. Yine yukarıda değinildiği üzere kimi ülkelerde güvenlik güçlerinin kısıtlama karşıtı hareketlerin unsurlarından kimi örgütlere yönelik soruşturmalar, sonradan ortaya çıkanlar bu değerlendirmelerin bir gerçekliğe işaret ettiğine yönelik güçlü kanıtlardır. Buna karşın Vieten'in de ifade ettiği üzere kısıtlama karşıtı hareketleri etiketlemek, onları yalnızca aşırı grupların eylemleri olarak nitelendirmek ya da bu boyuta odaklanmak nesnel bir değerlendirme açısından sorunludur. Bu grupları söz konusu hareketlerin öne çıkan birer unsuru olarak değerlendirmek ancak hareketin farklı bileşenlerden oluştuğunu gözden kaçırmamak gerektir. Sorulması gereken bir diğer soru ise bir pandemi popülizminden söz edilebilse dahi bunun ne ölçüde etkili olabildiğidir. Konuya ABD üzerinden bakan Roger Brubaker pandemi döneminde popülizmin kayda değer bir güç kazanmasına ilişkin daha temkinli bir yorum yaparak, bu dönemim popülizme destek potansiyelini kayda değer biçimde artırdığını ancak potansiyelin henüz harekete geçmediğini savunur. Ona göre pandemi tutarlı veya geniş çaplı bir popülist tepki ortaya çıkarmamış ancak kısıtlamalar bir öfke birikimi yaratmış, süreç toplumun önemli bir kesiminde popülist bir ruh halinin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. Uzmanlığa olan güvensizlik güçlenmiş, müdahaleci hükümet düzenlemelerine karşı antipati

şiddetlenmiş ve seçkinlerin aşırı korumacılığına yönelik şüphecilik artmıştır. Brubaker, kısıtlama karşıtlarının bu proto-popülist hoşnutsuzluğu bir karşı-anlatıyla bir araya getirmeyi başardığını, halktan kopuk uzmanlar, güce aç düzenleme yanlıları ve riskten kaçınma konusunda aşırıya kaçan elitlerin ekonomiyi harap hale getirdikleri, yaşam alanlarını mahvettiği ve özgürlükleri çiğnedikleri konusunda henüz geniş bir kamu desteği almasalar da internette büyük ilgi gördüklerini öne sürmüştür (2020). Brubaker, hareketin kendi argümanlarını ve bunları bir anlatı etrafında nasıl başarıyla bir arada getirebildiği tespitiyle, yalnızca dış etkenlere değil hareketin kendi içine yönelik önemli bir bağlama işaret etmektedir. Konuyu pandemi döneminde toplumsal hareketler özelde de Floyd protestolarını da içeren adalet hareketi dalgası bağlamında ele alan Geoffrey Pleyers ise protestoları sol/liberal toplumsal adalet ile sağ/muhafazakâr popülizmin başarı düzeylerini karşılaştırarak değerlendirir. Pleyers pandemi döneminde toplumsal adalet talep eden hareketlerin beklenmedik koşullara adapte olma kabiliyetlerine ve etkinliklerine dikkat çekerken bu hareketlerin küresel bir başarı yakaladıklarını öne sürer. Pleyers'e göre toplumsal adalet için çalışan aktivistler, kendi topluluklarında dayanışmacılık, hükümetlerinin politikalarını izleme ve toplumu bilgilendirme alanındaki faaliyetlerinde olduğu kadar mesajlarını kendi çemberlerinin dışına iletebilmek konusunda da başarılı olmuşlardır. Söz konusu ilerici hareketler pandemiyi insanlığın geleceğini ellerine alma fırsatı olarak görmüşler ve küresel bir tepki vermişlerdir. Pleyers konuyu diğer değerlendirmelerden farklı olarak kültür savaşı (kulturkampf) kavramını çağrıştıran bir bağlamda da değerlendirir. Ona göre COVID-19 salgını alternatif gelecekler için bir savaş alanı olarak görülmüştür. COVID-19 krizinin anlamını şekillendirme savaşında toplumsal adalet hareketi iki tür karşı-hareket ile karşı karşıya gelmiştir. Bu karşı hareketler şirketlerin belirleyeciliğinde küreselleşmeyi savunan kapitalist seçkinler ve tepkisel muhafazakâr hareketlerdir. Pleyers kısıtlama karşıtı hareketleri ikinci karşı hareket içinde ele alır ve bu hareketin toplumsal adalet hareketi gibi pandemi döneminde çok etkin olduğunu ifade eder. Bu dönemde söz konusu tarafların da katkısıyla toplum daha da kutuplaşmıştır. İki kutup da kendi dünya görüşünü izleyerek krizi yorumlamış ve diğer duruşlara karşı kendi gergin kampanyalarını düzenlemiştir (Pleyers, 2020). Pleyers pandemi döneminde farklı grupların kendi dünya görüşlerini izleyerek krizi yorumlayarak mobilize olduğunu, toplumsal hareketlerin bir salgın döneminde bekleneceğinden daha etkin biçimde sahada olduğu tespiti yapar. Bu değerlendirme diğer analizlerden farklı olarak dayanışmacı adalet hareketlerini ve kısıtlama karşıtı hareketleri ileri-gerici ikiliği üzerinden ele alır. Pleyers'ın ortaya koyduğu bu şablon, kısıtlama karşıtı hareketin heterojen ve karmaşık yapısına değinirse ve bu harekete yönelik karşı-çerçeveleme olarak adlandırılabilir bir söyleme sahip olsa da değerlendirmesi yerinde tespitler içerir. Farklı hareketlerin pandeminin yarattığı krizi yorumlama ve ona göre tutum alma konusundaki dinamiği isabetli biçimde ortaya koyar.

Kısıtlama karşıtı protestoları karşılaştırmalı bir çerçevede Almanya ve İsrail üzerinden ele alan Jakob Andrae, Felix Kirchhof ve Sophia Solomon, İsrail örneğinde

önce azınlıklar ve sonrasında Ortodoks Yahudilerin günah keçisi haline getirilmesi sürecini anlatır ve Almanya örneğine odaklanarak bu ülkede farklı birçok etkenin bir araya gelmesi sonucunda güçlü bir toplumsal hareket ortaya çıkmış olduğu tespitinde bulunurlar. Bu çalışma komplo teorileri ve günah keçisi arayışları bağlamında iki ülkeyi ele alırken Almanya'daki kısıtlama karşıtı protesto hareketlerin gelişimine ve bu hareketlerin heterojen karakterine özellikle dikkat çeker. Çalışma aynı zamanda toplumsal hareket kuramları perspektifinden temel bir soruya, bu tip protestoların başka benzer bir ülkede değil Almanya'da çıktığı sorusuna da yanıt arar. Yazarlar temel savı, siyasi fırsat yapılarının protestoların ortaya çıkmasında gerekli olduğu, ancak bu yapıların tek başlarına toplumsal hareketlerin ortaya çıkması için yeterli nedeni sağlayamayacağıdır. Almanya'da yargının sosyal mesafeye uyulduğu takdirde pandemi döneminde siyasi protesto yapılabileceğine yönelik verdiği karar bir fırsattır. Bu olanak hareketlerin gelişimi için gerekli koşulu sağlamıştır ancak protestoların gelişimi ve yayılmasında başka faktörler etkili olmuştur. İlk olarak pandemi sürecini yönetmede görece başarılı Almanya'daki ölüm oranlarının düşük olması protestolar için itici bir güç olmuştur. Ölüm oranlarının düşüklüğü, komplo teorisi ideologlarının ve popülistlerin hastalığın sıradan bir grip, düzmece ya da nüfusu kontrol etmek için daha büyük bir planın parçası olduğu yönündeki toplumu ikna çabalarını kolaylaştırmıştır. İkinci olarak protestolar katılımcılar açısından heterojen bir nitelik taşısa, farklı kesimlerden, dünya görüşlerinden katılımcıları cezbetse dahi gelişimini belirli mevcut ağlar içinde gerçekleştirmişti. Almanya'da kendini gerçek halk olarak gören anti-seçkinci, aşırı sağ eğilimlere sahip, anti-semitik ve anti-Amerikancı popülist mevcut ağlar bu noktada etkiliydi. Üçüncü olarak kısıtlama karşıtlığı okült gruplar, aşı karşıtları ve ezoterik gruplar gibi bilimle sorunu olan gruplar için de bir platform işlevi görmüş bunlar da harekete destek vermiştir. Bu faktörlerin ötesinde pandemi, Almanya'da aşırı sağın güçlü olduğu bir zamanda ortaya çıkmış, bir kriz ortamında liberal düzenin çöküşünü hızlanacağı yönünde hayalleri olan grupların söylemlerine kulak verilebilecek koşulların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Son olarak da ancak diğerlerinden daha az önemli olmayan biçimde şüphencilik, otoritelere ve kısıtlama kararlarına yönelik sorgulayıcı medya kampanyalarıyla alevlendirilmiştir. Literatürdeki genel eğilime uygun olarak pandeminin toplumlarda var olan çatışmalar ve çelişkiler için yakıcı bir mercekle işlev gördüğünü söylerlerken, insanların güçsüzlük ve belirsizlik duygularıyla başa çıkmak isterken günah keçisi arama ve komplo teorileri için verimli bir zemin ortaya çıkar (2020). Andrae vd. kısıtlama karşıtı protestoları toplumsal hareket çalışmaları perspektifinden ele alırken konuya aşırı sağ, popülizm ve kutuplaşma eksenlerinin dışından bakmayı önerebilmiş, özellikle Almanya örneğinde hareketin heterojenliğine ancak marjinal grupların itici gücüne, önemine yaptığı vurguyla dengeli bir resim ortaya koymayı başarırken bir Pleyers'ın yaptığı gibi konuyu ikilikler ve karşıtlıklar üzerine kurmamış protestoların toplumda var olan sorunların bir yansıması, ses bulması olarak görerek yerinde bir protestoların anlaşılması gerektiğini söylemişlerdir. Andrea vd. ırkçılığa ve günah keçisi yaratmaya tepki

verilmesini bir gereklilik olarak görürken, miyop bir odaktan popülizm ve aşırı sağın tehditlerine karşı basit bir “demokrasiyi savunma” anlayışının ötesine geçilmesi, otoriterliğin sosyal tabanın anlaşılması gerektiğini söylerler.

Görüşleri yukarıda daha önce ele alınan Bolsover, bu bölümde ele alınan değerlendirmelerden biraz daha farklı olarak protestolara ülkeler arası değer, siyasal gelenek ve sistemler üzerinden bakarken, kısıtlama karşıtları ve yanlılarının anlam dünyalarını ortaya çıkarmaya yönelik bir bakış açısı geliştirir. Kısıtlama karşıtlarının en temel argümanlarından olan haklarının ve özgürlüklerinin çiğnenmesi düşüncesinin kökenlerine bakan ve kısıtlama yanlılarıyla neden anlaşamadıklarını anlamaya çalışan Bolsover her iki tarafın da ortak bir zeminde buluşmak konusunda sorunları olduğunu ortaya koyar. ABD’deki bireysellik kültürünün önemine, azımsanmayacak liberteryen sayısına ve bireysel özgürlükleri güçlü bir şekilde koruyan anayasaya dikkat çekerek kısıtlama karşıtlığının bu ülkede zemin bulabilmesinin doğal bir durum olduğu yönünde bir sav ortaya koyar. Bu bağlamda da kısıtlamalara yönelik toplumsal tepkiler üzerinden ülkeler arası bir karşılaştırma yapar. Ona göre Çin gibi otoriter ülkelerde, kısıtlamalar üzerine ancak ufak tartışmalar mevcutken, ABD’de bu tartışmalar son derece yoğunudur. Bu durum siyasi sistem ve toplumsal değerlerle bağlantılıdır. Bu bağlamda ABD’de pandemi kısıtlamaları, protestolara neden olduğu gibi hem geleneksel hem de dijital medyada yağın tartışmalara neden olmuştur. Bu dönemde insanlar sosyal medya üzerinden siyasi fikirlerini edinirken, görüşlerini de buradan ifade etmiş, kolektif siyasi eylem de bu mecralar üzerinden gerçekleşmiştir. Bolsover, yukarıda ele alınan Michigan protestolarının gerçekleştiği dönemi de içerecek biçimde kendi geliştirdiği bir içerik analizi yöntemiyle Twitter’daki tartışmaları çözümlenmiştir. Çıkan sonuçlardan biri özgürlüğün anlamının kısıtlama karşıtları arasında farklılaştığıdır. Bu bağlamda iki ana grup vardır, ilk grup, temel insani haklar bağlamında hareket özgürlüğüne vurgu yaparken, ikinci grup ekonomik haklar üzerinden kısıtlamalara karşı çıkmaktadır. İlk grubun söylemlerinde ABD’nin milliyetçi, sağ/dini muhafazakâr ideolojik repertuarından beslenen, kutuplaşmacı bir dil göze çarpar. Bu grup pandemiye kontrol altına almaya yönelik kısıtlamaları vatansever ve Amerikalı olmayan pratikler olarak çerçevlendirmektedir. Bolsover’e göre bu durum ilgili grupların siyasi açıdan kutuplaşmış konumlarına uygun bir eğilimdir. Bu eğilim kısıtlamalara yönelik kanıt dayalı devam eden tartışmaları değil siyasi konum almaya yönelik bir anlam dünyası içinde konuşmayı tercih etmektedir. Bu grubun gönderilerinde liberallere, Demokratlara ve Çin’e ilişkin suçlamalar, komplo teorileri sıkça yer almakta, mevcut dini, muhafazakâr kimliklerle ilişkili etiketler yoğunlukla göze çarpmakta, ayrımcılık ve nefret söylemlerine de rastlanmaktadır. Bolsover’a göre bu grup, kutuplaşma temelinde hareket eden, negatif bir hak ve özgürlüklerin anlayışına sahiptir. Kısıtlamalara ekonomik haklar açısından karşı çıkan ikinci grup ise, siyasi kutuplaşma bağlamında safını açıkça belli ediyor olsa da farklı bir odağa sahiptir. Bu grup, iktisadi ve refaha ilişkin haklara, özellikle de çalışma, barınma, açlıktan ve yoksulluktan kaçınma hakkını merkeze alır. İlk grubun nedensellikten ziyade verili

ideolojik kodlara dayanan tutum ve söylemlerinden farklı olarak bu grup kısıtlamaların yarattığı iktisadi zararların hastalığın kamu sağlığında yarattığı zarardan daha ağır olduğunu savunan bir akıl yürütmeyle kısıtlamalara karşı çıkarlar. Bu grup ilk grup gibi sorgulamasız ideolojik bir tutumla değil, daha sorgulayıcı ve kendinlerine göre bir rasyonalite ile kısıtlamalara karşı çıkmaktadır. Bu grubun gönderilerinde online ticaret yapan şirketler ve perakendeciler olmak üzere işletmelerini açık tutabilen büyük şirketlerin süreçten karlı çıkmasına duyulan bir öfke de göze çarpar. Geniş olanaklara, kaynaklara sahip şirketlerin yarattığı haksız rekabete ve onların daha da zenginleşmesine yönelik duyulan bu öfke de ideolojik değil rasyonel bir tepkiyi yansıtır. Öte yandan Bolsover bu grubun siyasi kimliğinden kaynaklı olduğunu düşündüğü bir çelişmesine de dikkat çeker. Bu grup tarafından ideolojik bir bakışla ekonomik açıdan kırılgan ve kısıtlamaların sonuçlarını göğüsleyemeyecek olan küçük işletmelere yapılan devlet yardımı, desteğini de eleştirilmektedir. Bu bakış açısına göre bu destekler anayasaya aykırı olduğu gibi onlara göre savunulması mümkün olmayan bir sosyalizm uygulamasıdır. Bolsover'a göre bu yorum ikinci grubun hak ve özgürlüklerin kolektif değil bireyci bir yorumuna sahip olduklarının bir işareti olarak değerlendirilebilir (2020). Kısıtlama karşıtı hareket üzerine akademik yazında bazı çalışmalar bu hareketleri daha makro ölçekte ve siyasi bağlamlar içinden özellikle de sağ popülizme vurguyla incelerken, diğer bazıları söz konusu bağlamları göz ardı etmeden bu hareketlerin anlam dünyasına girmeye çalışmakta, bileşenlerinin farklılıklarını ve bu bileşenleri bir araya getirenin ne ya da neler olduğunu anlama çabasıdadır. Bir sonraki bölümde buraya kadar ortaya konulmaya çalışılan resmin toplumsal hareketler merceklelerinden nasıl görülebileceği ve hareketin içsel ve dışsal etkenleri bir arada değerlendirerek daha bütüncül bir bakışla nasıl incelenebileceğine yönelik çözümleyici bir çerçevenin hangi unsurları içermesi gerektiği tartışılacaktır.

4. Pandemi Kısıtlamalarına Karşı Protesto Hareketlerine Doğru Merceklerle Bakabilmek

Kısıtlama karşıtı hareketler birçok çalışmanın da altını çizdiği üzere heterojen bir destekçi kitlesine sahip olmasına, içinde farklı dünya görüşlerinden bileşenleri barındırmasına karşın sağ popülizmle organik bir ilişki içinde olduğu gibi bu akımın anlatılarını da kendine uyarlayarak çok büyük oranda benimsemiştir. Bu açıdan söz konusu hareketleri sağ popülizmin bir uzantısı, parçası olarak ele almak ya da onunla simbiyotik bir ilişki içinde görmek anlamlı bir bağlama işaret etmektedir. Ancak bu yadsınamaz ilişkiden hareketle konuyu baştan böyle ele almanın, şablonlar içine yerleştirmenin çözümleyici bir çerçeve ortaya koyabilmek açısından sorunlar yaratabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Toplumsal hareket çalışmaları içerisinde bu tip hareketlere yönelik hatalı bakış açılarının yaygınlığına dikkat çeken Manuela Caiani'ye göre son yıllarda radikal sağ üzerine akademik ilgide bir artış olsa da konu üzerine araştırmalar halen “ön yargılı” bir görünüm arz etmektedir. Radikal sağ üzerine akademik yazının odağını siyasi partiler, seçimler ve seçmen davranışı

oluşturmakta, partizan olmayan arenalara ve radikal partilerin başarısını çevreleyen (genelde de destekleyen) kültürel fenomenlere çok az dikkat edilmektedir. İstisnalar haricinde toplumsal hareketler çalışmalarında da sağ radikallik ihmal edilmiş, sol radikal gruplar daha derinlikli, detaylı incelenirken, sağ radikal hareketler siyasal şiddet, terör gibi temalar üzerinden incelenmiş, sosyoekonomik ve siyasi patolojilerle ilişkilendirilmişlerdir (2017). Caiani'nin radikal sağ üzerine çalışmalarda var olduğunu öne sürdüğü önyargılar ve inceleme biçimine ilişkin benzer sorunlara kısıtlama karşıtı hareketler üzerine yorum ve değerlendirmelerde de belirli ölçüde rastlanmaktadır. Bu durumu söz konusu hareketlerin sağ popülizm ve aşırı sağ ile olan ilişkisi ve araştırmacıların bu akımlara ilişkin öznel bakış açıları bağlamında açıklamak mümkündür. Toplumsal hareket çalışmaları alanında var olduğu öne sürülen, sağ hareketlere karşı bu yaygın nesnellik sorununu dile getiren bir başka isim olan Jasper, sağ hareketlerin de diğer hareketler gibi nesnel bir bakışla değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak bir de analiz çerçevesi önerisi ortaya koyar. Ona göre aşırı sağ/muhafazakâr hareketler üzerine yapılan analizler çoğunlukla önyargı içermekte, ilgili yazında ilerici ve gerici hareket ayrımı üzerinden bir çifte standart bulunmaktadır ve bu durum söz konusu hareketlerin doğru anlaşılması konusunda sorunlara yol açmaktadır. Bu önyargı ve çifte standartlar aşılmalıdır. Amerikan Yeni Hıristiyan Sağı örneğini kullanarak bu sorunu gösteren Jasper, bu tip muhafazakâr ya da aşırı sağ hareketlere de diğer hareketler gibi bakıldığında onların patolojik vakalar değil diğer başka hareketlerle benzer niteliklere sahip olduklarının, bunların da diğer hareketler gibi ortaya çıktığı görüleceğini savunur. Jasper'ın örnek olarak kullandığı Amerikan Yeni Hıristiyan Sağı günümüzün kısıtlama karşıtı hareketlerle de ilginç benzerlikler taşır. Komplolarını benimsemiş, gerçek yüzünü gizleyen seçkin bir azınlığın iktidarı meşru olmayan biçimde elinde tutuyor olduğu inancı, bu azınlığın toplum mühendisliği projeleri uyguladığına yönelik inanç, sol düşmanlığı, farklı grupları şeytanlaştırma gibi unsurlar bu hareketin de repertuarının başat unsurlarıdır. Bu hareket 1970'lerde sahneye çıkmışsa da hareketin çıkmasına yardımcı olan, bu hareketi önceleyen grup ve ağların tarihi daha eskilere dayanmaktadır. Hareketin bazı kurucu üyeleri, ABD'nin komünist ve sosyalistlerin Birleşmiş Milletler merkezli olarak kurdukları gizli ittifakın tehdidi altında olduğuna ilişkin komplolarına inanarak buna karşı harekete geçmiş kişilerdir. Bu aktivistler radikal dernekler yoluyla yaygınlaştırılmış anti-komüniz gibi geçmişin muhafazakâr hareketleri içinde yetişmişlerdir. Kötü adamlar ve tehditler de zaman içinde değişmiştir. Örneğin Yeni Hıristiyan Sağı'nın içinde doğduğu ağlardan biri olan kimi muhafazakâr hareketler için zamanla hippiler komünistlerin yerine geçmiş ve Amerikan yaşam tarzını tehdit eden öncelikli unsurlar haline gelmişlerdir. 1970'lerde kürtaç hakkının ülke genelinde yasal hale gelmesiyle bu hareketler yeni bir döneme girerek oldukça radikalleşmiş, şiddet kullanmaya, kliniklere, doktorlara saldırılara dahi başlamışlardır. Jasper'a göre bu hareket dışarıdan bakıldığında epeyce marjinal bir görünüm arz ediyor olsa da onu ortaya çıkaran iç dinamikler diğer başka toplumsal hareketlerden pek de farklı

değildir. Bu hareket, toplumda ayrımcılığa uğradıklarını düşünen gruplara ait hareketlerle benzer bir duygu durumuna sahiptir. Hareketin destekçileri ülkenin temel kurumlarının eğitimli seçkinler ve liberal entelektüellerin eline geçmiş olduğu inancı etrafında birleşmiş, kendilerini dışlanmış ve saygı görmez hisseden bir kitledir. Bu örnekten de görüldüğü üzere aslında bu marjinal hareketin çıkış noktası birçok hareketten hiç de farklı değildir. Jasper toplumsal hareketler yazınıyla ilgili başka bir soruna, bu yazında sol-liberal hareketlere genelde sempatiyle bakılması durumuna da dikkat çeker. Bu nedenle bu tip hareketlerin hedefleri çoğunlukla makul görülmekte, bu hareketler analiz edilirken incelikli davranılmakta, hareketlerin üyelerinin beyanlarına da güven duyulmaktadır. Oysa analiz konusu sağ hareketler olduğunda bu güven hissi kaybolmakta, protestocuların manipüle edilmiş bireyler olduğu fikri gündeme gelebilmekte, bu hareketin destekçilerinin bilişsel ve duygusal patolojilerine odaklanılmakta, bu kitleleri seferber etmiş olabilecek perde arkasındaki güçlerin varlığı araştırılmaktadır. Jasper'a göre bu protestoculara kendi dünya görüşleri doğrultusunda hareket eden ve kendi ahlaki projelerini geliştirmeye çalışma çabasında normal insanlar olarak bakılmalı, onları yanlış yönlendirilmiş, dengesiz, insafsız, anormal insanlar olarak sunma hatasından kaçınılmalıdır (Jasper, 2004, s. 96-101). Jasper'ın bu görüşleri bir başka araştırma bağlamında daha düşünülebilir. Meysam Alizadeh ve arkadaşlarının sağ ve sol aşırı gruplar üzerine psikolojik kuramlar üzerine yaptıkları bir çalışma farklı ideolojilere sahip bu siyasi grupların duygu durumları arasında farklar olsa da, bunların kimi noktalarda kayda değer olmadığını ortaya koyar. Çalışma aynı zamanda bu grupların üyesi olan insanları harekete geçiren duyguların aslında oldukça benzer olduğunu da göstermiştir (2019). Kısıtlama karşıtı hareketlere yönelik toplumsal hareket çalışmalarının aşırı sağ hareketlere yönelik değerlendirmelerinde var olduğu öne sürülen sorunlu bakış açısından kaçınarak, olabildiğince önyargısız bir mercekten bakmaya çalışmak bu hareketleri çözümlemeye başlarken ilk dikkat edilmesi gereken boyuttur. Kısıtlama karşıtı hareketlerin çok sayıda marjinal grubu bir araya getirdiği yadsınamaz. Ancak bu durumun bu hareketleri değerlendirme noktasında nesnel bakışı etkilemesine izin verilmemelidir. Kısıtlama karşıtı hareketi çözümlemek üzere gerekli olan hareketin içine yönelik bir bakış geliştirebilmek, onun duygu, anlamlar dünyasını, kültürünü ve ahlaki projesini doğru biçimde anlamlandırabilmek bağlamında bu mercekle her aşamada gereklidir. Söz konusu hareketin, dünyayı anlamlandırma ve kendine göre yorumlama biçimlerinin çok farklı toplumsal kesimlere dokunmayı başarmış olması, yarattığı etki ve kitleselleşebilme gücü pandemi koşulları ve siyasi iklimle açıklanabilirse de hareketin geniş kesimlerce kabul görebilecek bir çerçeveleme yapabilmeye, ahlaki bir proje ortaya koyabilmiş olması bu bağlamı daha da ilginç kılar.

Toplumsal hareketleri öfkeli gruplar olarak gören, çıkarları öyle gerektirdiği bir hesap dahilinde harekete geçen ya da ortak mağduriyetleri, yoksunlukları paylaşan bireyler topluluğu olarak gören yaklaşımlar zaman içerisinde ciddi eleştirilere uğrayarak geçerliliklerini yitirmiştir. Bu yaklaşımlara yöneltilen temel eleştiriler toplumsal hareketlerin karmaşık doğasını açıklamak konusunda yetersiz

kalmaları kadar, hareketlerin neden belirli zamanlarda ortaya çıktığını, insanların neden daha önce değil de belirli zamanlarda seferber olmayı seçtiği ya da başarabildiğini açıklayamamasıdır. Eşitsizlikler toplumsal hareketlerin çıkması için gerekli ve birincil önemde olmasına karşın toplumsal hareketlerin gelişimi için yeterli değildi. Bir tür eşitsizlik ya da adaletsizlik tartışmalı da olsa bir hareketin oluşmasında gerekliyse de eşitsizliğin kendisi ayaklanmaya neden olmak için yeterli olmayabilir. Diğer koşullar da mevcut olmalıdır. Kaynak mobilizasyonu ve siyasi süreç/olanaklar kuramları bu düşünce doğrultusunda ortaya çıkmışlardır (Peoples, 2019, s. 23). Bu kuramlar da yapılarca fazlaca odaklandıkları, bireylerin bir toplumsal harekete ya/ya da protestoya fiilen katılma kararını nasıl aldıkları gibi sorulara yeterince açıklama getiremedikleri için eksik bulunmuş, çerçevlendirme, kültür, anlamlar, kolektif kimlik, duygular gibi unsurlara daha derinlemesine bakan, bu unsurların birine ya da birkaçına daha fazla önem atfeden alternatif bakışlar ve kuramlar geliştirilmiştir. İnsanların nasıl olup da kimi zaman öngörülemez büyük bir maliyete katlanarak, risk alarak protesto eylemlerine katıldığı sorusu bu çabaların yanıt bulmaya çalıştığı temel sorulardan biridir. Jasper'a göre protestocular herkes gibi sıradan insanlardır ve herkesin tehdit altında olduğunu gördüğünde infiale sürükleyebilecek denli önemsedığı bir şeyler vardır. Bu infialin ortaya çıkmasında kişilerin kendi anlam dünyası temel zemin olsa da kişisel bağlantılar, örgütler, kaynaklar, semboller ve liderler de bireylerin hareketlere katılmasını etkili olan faktörlerdir (Jasper, 2017, s. 241). Bu bağlamda kısıtlama karşıtı hareketin destekçilerinin sahip oldukları hakların ve özgürlüklerin, gücü elinde tutanlar tarafından gasp edilmiş olmasına duydukları öfke nedeniyle infiale sürüklendikleri söylemek mümkündür. Jasper'ın terminolojinden ahlaki şok kavramı da bu infialin oluşmasına neden olan ruh halini açıklamak için oldukça kullanışlıdır. İnsanların daha kolay seferber olmasını sağlayacak denli üzücü olay ve bilgilerin yaratabileceği bir etki çeşidi olan ahlaki şok toplumsal hareketlerin yükselmesine neden olan bir işleve sahiptir. Jasper'ın ahlaki şoku açıklamak üzere verdiği örnek yukarıda değinilen Hristiyan Sağ'ın yine yukarıda değinilen kürtajın meşrulaştırılmasına yönelik ABD Yüksek Mahkemesi'nin verdiği karardır. Bu karar, hareket üzerinde ahlaki şok yaratarak içinden bazı grupları şiddet eylemlerine kadar götürecek bir süreci başlatmış, hareketin kürtaj karşıtlığında Katolik Kilisesi'nin dahi önüne geçmesine neden olmuştur. Feministler Amerikan ailesine şeytanca saldırılar düzenleyen cadılar olarak resmedilirken, hareket kendisini "aile taraftarı" ve "yaşam taraftarı" olarak tanımlamaya başlamıştır (Jasper, 2017, s. 98). Kısıtlama karşıtlığının ahlaki şoku salgın önlemleri kapsamında bireylerin çeşitli hak ve özgürlüklerini ellerinden alan düzenlemelerin bir anda denilebilecek kısa bir sürede hayata geçirilmesidir. Haklarının ve özgürlüklerinin tehdit altında olduğunu düşünen, dünyayı anlamlandırmalarında bu tehdidin önemli yer kapladığı kesimler için bu kısıtlamalar bir ahlaki şoka, zaten var olduğunu/olabileceğini düşündükleri yaşamlarının belirli çevreler tarafından tamamen kontrol edilmesine yönelik tehdidin ya da şüphelerin gerçek olduğu, gün yüzüne çıktığı düşüncesine ve infiale neden

olmuştur. Komplo teorileri, düzmece haberler ve asılsız bilgiler bu ahlaki şokun yarattığı infial, kriz ve belirsizlik durumunda bu kesimlerin dünyayı anlamlandırma, yorumlama biçimlerine uygun, bu kesimlerin kafalarındaki soru işaretlerine yanıt veren alternatif bir gerçeklik algısının oluşumunu sağlamıştır. Bu alternatif gerçeklik algısı hareketin kendi anlatısını oluşturma ve yaymasında önemli işlevleri ve katkıları olmuştur. Belirsizlik ve kriz ortamı koşulların yarattığı duygulara hitap eden alternatif bir dünya yorumu ortaya koyulabilmesi ve hareketin geniş destek bulabilmesi bunun sayesinde. Öte yandan hareketin içinden çıktığı ve/veya geliştiği ağların ciddi bir örgüt, kaynak kapasitesi olduğunu da bağlamda gözden kaçırmamak gerekir. Bu konuya bölümün sonunda tekrar değinilecektir. Ancak öncesinde dışsal ve yapısal koşulların hareketin gelişimindeki rolüne tehdit algısı perspektifinde değinmeden evvel anlatı konusuna bakılarak hareketin anlam ve duygu dünyası anlaşılmalıya çalışılmaya devam edilecektir.

Toplumsal hareket çalışmalarında anlatılar ve hikayeler, rasyonel seçim ya da siyasi olanaklara alternatif bakış geliştiren kültürel dönüşün, hareketlerde duyguların temel unsurlardan biri olduğu kültürel anlamlara odaklanan kuramların anahtar kavramlarından. Toplumsal hareket çalışmalarında anlatılar ve hikayeler yalnızca toplumsal hareketlerin kültürel yaşamının özelliklerinden biri olarak değil, bunun yanında toplumsal hareketlerin ve katılımcıların duygusal yaşamlarının parçası olarak da görülmeye başlamıştır. Anlatılar duygusal deneyimi ve kolektif protestonun anlamını düzenleyerek güçlendirebilirler (Martin, 2015, s. 104). Hareketin öncüsü, tetikleyicisi ağlar şeytanlaştırma, düşmanlaştırma temalı mevcut hikâye ve anlatılarını hızlı biçimde COVID-19'a uyarlamış tehdit, korku, öfke ve nefret hislerini güçlendirmeyi başarmışlardır. Jasper'ın da ifade ettiği üzere tamamen kötü olarak inşa edilmiş bir düşmana karşı ahlaki bir haçlı seferi için nefret gereklidir (Jasper, 2018). Bir toplumsal hareketi anlamak için anlamlara, inançlara ve duygulara, ahlakiliğe, anlatıların rolüne, işlevine bakmak o hareketin içsel dinamiklerini anlayabilmek, dışarıdan her ne kadar akıl dışı görünse de o hareketin kendi duygu bütünlüğünü idrak edebilmek için gereklidir. Jasper'a göre toplumsal hareketlerde inançlarla duygular arasında ayırım yapmanın yanlıştır. Çünkü inançlar aslında duygularla doludur. Ona göre akademisyenler kuşaklar boyunca inançlar ve duyguların arkasında ideoloji, eşitlik, liberalizm, milliyetçilik gibi onları bir arada tutan bazı ilkeleri arama çabası içinde olmuşlardır. İnançların ve duyguların perde arkasından bir büyük çerçeve, bir sınıf çıkarı ya da en azından bir dünya görüşü bulunmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni entelektüellerin tuhaf başka fikirlerin içinde de bir mantık ve insicam bulmaya çalışmasıdır. Akademisyenler böyle bir mantık tanımlayamadıklarında, Çay Partisi hareketi örneğinde olduğu gibi konuyu statü kaygısı gibi genelde küçümseyici, bilinçaltına ilişkin psikolojik dinamikler üzerinden açıklamaya çalışırlar. Oysa bunu yapmak, yani mantık ya da ilkeler aramak yerine bir duygular ağının insanları harekete geçirmiş olduğu düşünmek daha doğru bir yaklaşım olabilir. Mantikilik arayışı bir tarafa bırakılarak, hareketleri yaratan duygular insicamına bakıldığında, farklı inanç ve görüşleri olan kesimlerin diğerleri

gibi kendi düşünme-hissetme paketlerine sahip olduğu görülür. Duygusal yönelimler ve ahlaki duygular, bazı inançları ve politika kararlarını hoş karşılamamıza, diğerlerinden hoşlanmamıza, bazı haber kaynaklarına ve siyasetçiler güvenmemize, diğerleriyle alay etmemize izin verir. Duyguları yeniden düşünerek, kavramlar olarak insicamlarını daha büyük bir ahlaki ve duygusal bağlılıklar kümeleri içinde arayarak, siyasi eyleme rehberlik ya da yoldaşlık eden kültürel anlamları daha iyi çalışabiliriz (Jasper, 2018, 168-169). Jasper'ın yaklaşımı son derece fikir açıcı bir perspektif sunar. Duygular, nispeten yeni bir alan olarak son dönemde sosyolojide daha çok çalışılan ve oldukça ilgi gören bir alandır. Birer sosyal fenomen olan toplumsal hareketlerin analizine duyguları dahil etmek, analize bir boyut katmaktan ziyade bir gereklilik olarak görülebilir. Eduardo Bericat'ın da dile getirdiği üzere tüm toplumsal fenomenlerde duyguların insan deneyimi için oynadığı temel rol düşünüldüğünde, sosyolojinin duygusal yapıları ve dinamikleri araştırmalarının kapsamı içine alması zorunludur (2015). Öte yandan duygular, kültür ve anlam bir toplumsal hareketi anlamak için ne kadar gerekliyse, dışsal koşulların da doğru değerlendirmesi aynı derecede önemlidir. Toplumsal hareket çalışmalarında önemli bir ağırlığı olan siyasal olanaklar kuramı hem yapısal, dışsal etkenlere, kaynaklara hem de duyguların önemini göz ardı etmemesiyle kısıtlama karşıtlığını çözümlerken başvurulabilecek bir diğer kuramsal çerçevedir.

Doug McAdam ve Sydney Tarrow'a göre toplumsal hareketlerin içsel dinamiklerine odaklanmakta hiç bir sorun yoktur. Ancak içsel ve dışsal faktörlerin ilişkisini de göz önünde bulundurmamak, ikisi arasında bir denge kurmak gereklidir. Hareketler, iç içe oldukları dış politik, ekonomik, kültürel ve hukuki bağlamından doğar ve genellikle bunları değiştirir. Siyasal olanaklar yaklaşımı, uygun siyasi fırsatların, toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve yaratacağı etki üzerinde kritik önemine vurgu yapar ancak bu boyut, söz konusu yaklaşımın üzerinde durduğu üç etkenden yalnızca biridir. Toplumsal hareketler gelişim ve başarı için, siyasi fırsatlar yanında yeterli bir örgütsel kapasiteye ve hareketin yükselişini, başarı beklentilerini şekillendirecek bir muhalif bilince (bilişsel özgürleşme) ihtiyaç duymaktadırlar. Öte yandan siyasi olanaklar yaklaşımı, günümüzde olanaklarla tehditleri toplumsal hareketlerin gelişiminde eş değerde etkili olabilecek etkenler olarak görmeye başlamıştır. Kuramı açıklarken artık olanaklar ve tehditleri bir arada kullanan McAdam ve Tarrow, toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında bu iki olgunun eşit derecede etkili olabileceğinin altını çizerekler. Fırsatlar gibi tehditler de toplumsal hareketlerin gelişiminin önünü açabilir. Buna karşın yakın zamana kadar tehdit toplumsal hareket çalışmalarında kendine yeterince yer bulamamıştır.

Yakın zamanda ise bir hareketin kökeninde algılanan bir tehdidin rolüne temel önem atfeden çok sayıda yeni çalışma ortaya konulmaktadır (2019). Bu yaklaşımlardan biri de Paul Almeida'ya aittir. Almeida'ya göre toplumsal hareket analizlerinde tehdit biçimleri, örgütler, sosyal ağlar ve politik fırsatlar arasındaki bağlantıların daha fazla ortaya çıkarılması gereklidir. Siyasi iklimi daha iyi

tanımlamak, var olan sosyal bağlara ve örgütlere, tehditler ve fırsatlar çerçevesinde bakmak mobilizasyonun patlama olasılığını ve aldığı biçimleri anlamak için önemlidir (Almeida, 2015). Öte yandan belirtmek gerekir ki birçok vakada olanaklar ve tehditler bir aradadır. Bu çerçevede Almeida, toplumsal hareketlerin fırsat ve tehditlerin eşzamanlı olarak bir arada etkili olduğu ortamlarda ortaya çıkabileceğini, karma ya da melez çevresel koşulların mobilizasyon süreçlerinde etkili olabileceğini ifade eder. Öte yandan yapısal koşulları temel açıklayıcı olarak almanın yetersizdir. Bireyler ve gruplar tarafından algılananın, hissedilenin ne olduğunun, nasıl inşa edildiğinin, nasıl çerçevelendirildiğinin, onların inanç sistemleri ve normları açısından araştırılması gerekir (Almeida, 2019). Bu bölümde son olarak sınıf perspektifine bakılarak sonuç bölümünde tüm bu çerçeveler kullanılarak bir değerlendirme yapılacaktır.

Jasper'ın ifade ettiği üzere hareketleri açıklamak üzere sınıf çıkarı gibi kavramları yapay ya da zorlama biçimde kullanmak konusunda dikkatli davranmak ne kadar gerekliyse, bu tip kavramları tamamen bir tarafa bırakmak, toplumsal gerilimleri, ihtilaf ve mücadeleleri yalnızca kimlikler, anlamlar ve duygular üzerinden yorumlamak, sınıfsal bir perspektife hiç yer vermemek de o kadar sorunludur. Konu üzerine doğrudan bir çalışma olmasa da kısıtlama karşıtı harekete dışarıdan bakıldığında Almanya'da orta sınıf bir karakter taşıdığı yorumları yapılırken (Sauerbrey, 2020), ABD'deki protestolarda işçi sınıfından ziyade yine bu sınıf içinde değerlendirilebilecek kesimlerin bulunduğu belirtilmektedir (Jones, 2020). Bu tespitler bilgidan ziyade gözlem ve yorumlara dayandığından hareketi sınıfsal bir perspektiften değerlendirmek güçtür. Bu manada bu hareketin bir sınıf çatışmasından ziyade kültür çatışması olduğu yönündeki değerlendirmeler (Jones, 2020) buraya kadar ortaya konulan çerçeve düşünüldüğünde daha yerinde görünmektedir. Öte yandan Schradie'nin çalışması hatırlanacak olursa maddi güç ABD'de sağ muhafazakâr grupların gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında protestocuları kimi çevreler tarafından manipüle edilebilen ya da çıkarları peşinde koşan bireyler olarak basitleştirmek yanlış bir bakış açısı olsa da, maddi güç ve sınıf çıkarların önemi hareketlere kaynak sağlanması bakımından göz ardı edilemez. Örnek olarak iklim değişikliği inkarcılığı ABD'de güçlü sermaye çevrelerinden Koch Brothers ve Exxon Mobile gibi şirketler tarafından desteklenmiştir. Bu destek daha önceleri açık biçimde sağlanırken, günümüzde halka ilişkiler kaygılarından ötürü gizli olarak sivil toplum kuruluşları üzerinden yapılmaktadır. Bu ilişkileri ve ağları ortaya koyan Robert Brulle'ye göre ABD'de bilimsel bir olgunun bir ihtilafa döndürülmesine çalışan bu hareketin perde arkasındaki prodüksiyon görünen yüzünden daha büyüktür (2014). Bu çerçevede benzer bir noktaya dikkat çeken Neil Davidson, kapitalist yönetici sınıfların en azından Batı'da amaçlarına ulaşmak için toplumsal hareketlere ihtiyacı olmadığını, ancak kendi çıkarları doğrultusunda, dijital ağlar üzerinden kamuoyunun fikrini değiştirmek üzere, bir taban desteğinin var olduğuna yönelik algı yaratmaya yönelik yapay kampanyaları (astroturfing), siyasetçileri de taban desteğinin varlığını

inandırarak biçimde kullandığını söyler. İklim değişikliği konusu bunun bir örneğidir, aslında var olmamasına karşın iklim değişikliği konusunda bilim dünyası içinde bir tartışma ya da şüphe varmış algısı yaratılmıştır (2013). Kısıtlama karşıtlığı bağlamında böyle tespitler yapılabilmesi için ortada yeterli bilgi ve veri bulunmadığından bu bağlamı hareketi değerlendirmek için kullanmak olanaklı değildir. Ancak iklim değişikliği inkarcılığı ile kısıtlama karşıtlığının tabanları arasındaki benzerlik dinamikleri ve yarattıkları etki bağlamında bir arada değerlendirilebilir. Sonuç bölümünde buna değinilecektir.

Sonuç

Otoritelerin COVID-19 önlemleri kapsamında zorunlu kısıtlamalar uygulama kararı, dünyanın farklı coğrafyalarında dünyayı benzer biçimde yorumlayan bazı gruplar için ahlaki bir şok yaratmıştır. Dünyanın gücü elinde tutan kötücül seçkinler ve onların işbirlikçisi otoritelerin kontrolünde olduğuna inanan kesimlerin anlam dünyasında bu kısıtlamalar bir öfkeye yol açmış, bu öfke haklarının ve özgürlüklerinin gasp edilmesi olarak tarif edilmiştir. Söz konusu grupların anlam dünyasında zaten var olan bilimselliğe, bilim otoritelerine karşı güvensizlik ve anti-bilimci eğilimler pandemiyle birlikte kristalize olmuş, gerçeğin aslında çok çeşitli komplo teorileri ya da otoritelerin dile getirmedikleri bir yerlerde olabileceği fikri geniş kabul görmüştür. Kısıtlama karşıtı hareketler, görünmeyen bir tehdiye yönelik korku, güçsüzlük, adaletsizliğe ya da aldatılmışlığa duyulan öfke gibi bir dizi duyguyu ikna edici biçimde bir araya getiren bir anlatı kurmayı, mevcut kaynaklarını, örgütsel ağlarını ve dijital dünyanın kendilerine sunduğu imkanları kullanarak bu anlatıyı kitlelere ulaştırmayı başaramışlardır. Pandeminin başında, otoritelere yönelik güveni de belirli ölçülerde zedelemiş olan belirsizlik ortamı, infodemi ve komplo teorisi gruplarının artan etkisi doğru ve yanlış arasındaki ayrımı bulanıklaştırırken, hareket potansiyel destekçi sayısını artırmış. Kriz dönemini anlamlandırma çabasındaki bireylerin duygu durumlarına hitap eden, duygudaşlığını hissettiren, otoritelerin kendilerine sunduğundan daha net ve kesin yanıtlar sunan anlatılara sahip hareket ağını genişletebilmiştir. Böylece örgütlülüklerinin, kaynaklarının ve siyasal iklimin uygun olduğu yerlerde bu hareketler sokakları ve meydanları doldurmayı başaramış, anti-maske hareketinden olduğu gibi gündelik hayatın içinde bir aktör haline gelebilmiştir. Bu manada kısıtlama karşıtı hareket, ikna ediciliği normal şartlar altında marjinal grupların dışında taraftar, destek toplaması beklenmeyecek bir anlatıyı, düşünüş biçimini ve dünya yorumunu kitlelere yaymayı başarması nedeniyle dikkate alınmayı ciddi biçimde hak etmektedir. Bu harekete patolojik bir olgu olarak bakılamayacağı çok net olduğu gibi, hareketi yalnızca güncel siyasi tartışmalar, kavramsallaştırmalar üzerinden ele almak da yetersizdir. Kısıtlama karşıtı hareketler gibi hareketleri ortaya çıkaran pandemi öncesinde var olan, sonrasında da ortadan kaybolmayacak olan zihniyetlerin, altyapıların ve bunların oluşturduğu ağların gösterdiği gelişimin nedenlerinin güncel tartışmaları açacak biçimde anlaşılması son derece önemlidir. Çok daha sessiz ve derinden ilerlemiş,

sosyal medyanın olmadığı bir dünyada ortaya çıkmış iklim değişikliği inkarcılığının ettiği şüphe tohumlarının halen ortadan kaldırılamadığı, daha güncel bir örnek olan aşı karşıtlığının giderek bir sorun haline aldığı düşünüldüğünde, kısıtlama karşıtlığının derinlemesine anlaşılmasının önemi daha iyi anlaşılır. Yeni ortaya çıkan toplumsal hareketlerin çoğunlukla kendinden önceki hareketlerin altyapılarını ve dünyayı anlamlandırma biçimlerini devir ya da ödünç alarak kendilerini kurdukları düşünüldüğünde bu hareketin gelecekteki kendine benzer hareketlere nasıl bir birikim sağlamış, nasıl bir birikim olabileceğini tahmin edebilmek için de bu gereklidir. Ayrıca incelenmesi gereken Kanada’da gerçekleşen “Özgürlük Konvoyu” eylemleri söz konusu birikimin çarpıcı bir örneği olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Aktan, S. (2020, 4 Kasım). ABD’de gündem olan komplo teorisyenleri QAnon topluluğu kim ve neye inanıyorlar?. *Euronews*. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2020/11/04/abd-de-gundem-olan-komplo-teorisyenleri-qanon-toplulugu-kim-ve-neye-inan-yorlar>.
- Akyüz, S. S. (2020). Yanlış Bilgi Salgını: COVID-19 Salgını Döneminde Türkiye’de Dolaşıma Giren Sahte Haberler. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 34, 422-444. doi: 10.31123/akil.779920.
- Alizadeh, M., Weber, I., Cioffi, C., Fortunato, S. & Macy, M. (2019). Psychology and morality of political extremists: evidence from Twitter language analysis of alt-right and Antifa. *EPJ Data Science*. 8. doi: 10.1140/epjds/s13688-019-0193-9.
- Almeida, P. (2015). “The Role of Threats in Popular Mobilization in Central America.” Pp. 105-126 in Federico M. Rossi and Marisa von Bülow, eds., *Social Movement Dynamics: New Perspectives on Theory and Research from Latin America*. London: Ashgate Publishing.
- Almeida, P. (2019). “The Role of Threat in Collective Action.” Pp. 43-62 in D. Snow, S. Soule, H. Kriesi, and H. McCammon, eds., *Wiley-Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell Publishing. doi: 10.1002/9781119168577.ch2.
- Andrae, J., Kirchoff, F. & Solomon, S. (2020). Postmodern-Pandemics and Protests: COVID-19 as a platform Scapegoating, conspiracy and authoritarian narratives – The cases of Germany and Israel. Ben Gurion University of the Negev. Retrived from <https://in.bgu.ac.il/humsos/humphrey/DocLib/Pages/Humphrey2019/Postmodern-Pandemics%20and%20Protests%20%20COVID-19%20as%20a%20platform%20Jakob%20Andrae,%20Felix%20Kirchoff%20and%20Sophia%20Solomon.pdf>

- Ankel, S. (2021, January 10). The leader of Europe's largest anti-lockdown movement is facing questions about cash flowing into the group. Now, he's called for protests to be paused. *Business Insider*. Retrieved from <https://www.businessinsider.com/leader-of-german-anti-lockdown-group-accused-making-unfair-profit-2021-1>
- Ansal, H., Ekinci, M. ve Kaşdoğan, D. (2018). “Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları’na bir giriş.”, *Toplum ve Bilim*, 144, 9-37.
- Argentino, M. A. (2021, January 7). QAnon and the storm of the U.S. Capitol: The offline effect of online conspiracy theories. *The Conversation*. Retrieved from <https://theconversation.com/qanon-and-the-storm-of-the-u-s-capitol-the-offline-effect-of-online-conspiracy-theories-152815>
- Baumgärtner, M., Bohr, F., Höfner, R., Lehmann, T., Müller, A.K., Röbel S., Rosenbach, M., Schaible, J., Wiedmann-Schmidt, W., & Winter, S. (2020, 14 May). The Corona conspiracy theorists. *Der Spiegel International*. Retrieved from <https://www.spiegel.de/international/germany/thecorona-conspiracy-theorists-protests-in-germany-see-fringe-mix-with-the-mainstream-a-8a9d5822-8944-407a-980a-d58e9d6b4aec>
- BBC News (2020, May 24). Coronavirus: Which health claims are circulating online?. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-52710478>
- Bennhold, K. (2020, October 11). QAnon Is Thriving in Germany. The Extreme Right Is Delighted. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/10/11/world/europe/qanon-is-thriving-in-germany-the-extreme-right-is-delighted.html>
- Bericat, E. (2016). The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology*, 64(3), 491–513. doi: 10.1177/0011392115588355
- Bolsover, G. (2020). Balancing Freedoms, Rights and Responsibilities during COVID in US: A Study of Anti- and Pro-restriction Discourse. Centre for Democratic Engagement, University of Leeds, 4 August 2020. Retrieved from <https://cde.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/93/2020/08/20200807-Pro-and-Anti-Lockdown-Discourse-on-Social-Media.pdf>
- Brubaker, R. (2020). Paradoxes of populism during the pandemic. *Thesis Eleven*. <https://doi.org/10.1177/0725513620970804>
- Brulle, R.J. (2014). Institutionalizing delay: foundation funding and the creation of U.S. climate change counter-movement organizations, *Climatic Change*. 122: 681-694. <https://doi.org/10.1007/s10584-013-1018-7>

- Caiani, M. (2017). Radical right-wing movements: Who, when, how and why?. *Sociopedia*. doi: 10.1177/205684601761.
- Carothers, T. & Press, B. (2020, October 15). The Global Rise of Anti-Lockdown Protests—and What to Do About It. *World Politics Review*. Retrieved from <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/29137/amid-the-COVID-19-pandemic-protest-movements-challenge-lockdowns-worldwide>
- Collins, H. & Evans, R. & Durant, D. & Weinel, M.. (2020). *Experts and the Will of the People: Society, Populism and Science*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-26983-8.
- Conrow, J. (2020, April 24). Anti-science groups drive US protests against COVID lockdowns, *The Cornell Alliance for Science*. Retrieved from <https://allianceforscience.cornell.edu/blog/2020/04/anti-science-groups-drive-us-protests-against-covid-lockdowns/>
- Davidson, N. (2013). “Right-Wing Social Movements: The Political Indeterminacy of Mass Mobilisation”. In *Marxism and Social Movements*. Leiden, The Netherlands: Brill. doi: https://doi.org/10.1163/9789004251434_014
- de Zeeuw, D., Hagen, S., Peeters, S., & Jokubauskaite, E. (2020). Tracing normification. *First Monday*, 25(11). <https://doi.org/10.5210/fm.v25i11.10643>
- Deutsche Welle Türkçe. (2020, 30 Mart). DSÖ: Hasta değilseniz maske takmayın. *Deutsche Welle Türkçe*. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/ds%C3%B6-hasta-de%C4%9Filseniz-maske-takmay%C4%B1n/a-52960468>
- Deutsche Welle. (2020, 27 Eylül). Why the QAnon conspiracy theory is gaining popularity. *DW*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/why-the-qanon-conspiracy-theory-is-gaining-popularity/a-55066593>
- Deutsche Welle. (2020, October 3). Germany's coronavirus skeptics: Tactics from the Middle Ages. *Deutsche Welle*. Erişim: <https://www.dw.com/en/germanys-coronavirus-skeptics-tactics-from-the-middle-ages/a-55136289>.
- Dolan, B. (2020). Unmasking History: Who Was Behind the Anti-Mask League Protests During the 1918 Influenza Epidemic in San Francisco?. *UC Perspectives in Medical Humanities Medical Humanities Consortium*, May 19, 2020. <https://doi.org/10.34947/M7QP4M>
- Douglas, K. & Uscinski, J. & Sutton, R. & Cichocka, A. & Nefes, T. & Ang, C. S. & Deravi, F. (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology*. 40. 3-35. doi: 10.1111/pops.12568.

- Farivar, M. (2020, August 15). How the QAnon Conspiracy Theory Went Global. *VOA News*. Retrieved from <https://www.voanews.com/usa/how-qanon-conspiracy-theory-went-global>
- Gabbat, A. (2020, October 9). How the domestic terror plot to kidnap Michigan's governor unravelled. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/us-news/2020/oct/08/michigan-governor-gretchen-whitmer-kidnap-plot>
- Gölbaşı S. D. & Metintaş, S. (2020). COVID-19 Pandemisi ve İnfodemi. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 5, 126-137. DOI: 10.35232/estudamhsd.797508
- Guynn, J. (2020, October 2). Trump's COVID-19 diagnosis is not slowing virulent anti-mask movement on Facebook. *USA Today*. Retrieved from <https://www.usatoday.com/story/tech/2020/10/02/facebook-anti-face-mask-groups-trump-COVID-19/3597593001/>
- Henley, J. & McIntyre N. (2020, October 26). Survey uncovers widespread belief in 'dangerous' Covid conspiracy theories. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/26/survey-uncovers-widespread-belief-dangerous-covid-conspiracy-theories>
- Holden, E. (2020, April 25). Climate science deniers at forefront of downplaying coronavirus pandemic. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/25/climate-science-deniers-downplaying-coronavirus-pandemic>
- Horn, S. (2020, April 20). COVID-19 'Liberate' Groups Are the Same Ones Pushing Climate Denial. *DESMOG*. Retrieved from <https://www.desmogblog.com/2020/04/20/COVID-19-liberate-conservative-groups-climate-denial>
- Hvistendahl, M. (2021, January 15). Capitol Mob Has Roots in Anti-Lockdown Protests. *The Intercept*. Retrieved from <https://theintercept.com/2021/01/15/capitol-riot-mob-anti-lockdown/>
- Jasper, J. M. (2017). *Protesto Toplumsal Hareketlere Kültürel Bir Giriş*. (A. Önal, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jasper, J. M. (2018). *The Emotions of Protest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jones, S. (2020, May 18). The Coronavirus Class War. *Intelligencer*. Retrieved from <https://nymag.com/intelligencer/2020/05/lockdown-protesters-arent-the-working-class.html>

- Kowalewski, M. (2020). Street protests in times of COVID-19: adjusting tactics and marching 'as usual'. *Social Movement Studies*. DOI: 10.1080/14742837.2020.1843014
- Lockwood, M. (2018) Right-wing populism and the climate change agenda: exploring the linkages, *Environmental Politics*, 27:4, 712-732, DOI: 10.1080/09644016.2018.1458411
- Lowen, M. (2020, October 27). Mood in Italy begins to turn. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-54701042>
- Martin, G. (2015). *Understanding Social Movements*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- McAdam, Doug & Tarrow, Sidney. (2018). "The Political Context of Social Movements". Pp. 17-42 in D. Snow, S. Soule, H. Kriesi, and H. McCammon, eds., *Wiley- Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell. 2nd Ed.. 10.1002/9781119168577.ch2.
- Mede, N. & Schäfer, M. (2020). Science-related populism: Conceptualizing populist demands toward science. *Public Understanding of Science*. DOI: 10.1177/0963662520924259.
- Molas, B. (2020, November 12). Canada's Anti-Mask Movement Demands Liberty. *Fair Observer*. Retrieved from https://www.fairobserver.com/region/north_america/barbara-molas-canada-anti-mask-movement-COVID-19-restrictions-conspiracies-news-18888/
- News Guard. (2020, November). The big story ... Nearly two-thirds of sites publishing election misinformation have also pushed COVID myths. *News Guard*. Retrieved from <https://www.newsguardtech.com/misinformation-monitor-november-2020/>
- Oosting, J. (2020, April 22). Meet the Trump-loving group behind protest of Gov. Whitmer's stay-home order. *Bridge Michigan*. Retrieved from <https://www.bridgemi.com/michigan-government/meet-trump-loving-group-behind-protest-gov-whitmers-stay-home-order>
- Peoples C.D. (2019). "Classical and Contemporary Conventional Theories of Social Movements" In: Berberoglu B. (eds) *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92354-3_2
- Pleyers, G. (2020). The Pandemic is a battlefield. Social movements in the COVID-19 lockdown. *Journal of Civil Society*. doi: 10.1080/17448689.2020.1794398
- Pratten, M. (2020, November 5). Escalating anti-lockdown protests and the impact across Europe. *Intelligence Infusion*. Retrieved from

<https://www.intelligencefusion.co.uk/blog/escalating-anti-lockdown-protests-and-the-impact-across-europe>

- Prothero, M. (2020, October 13). European intelligence agencies are deploying resources to track QAnon as the conspiracy theory spreads beyond the US, sources say. *Business Insider*. Retrieved from <https://www.businessinsider.com/europe-intel-agencies-starting-to-monitor-fear-qanon-sources-say-2020-10>
- Sauerbrey, A. (2020, August 31). Meet Germany’s Bizarre Anti-Lockdown Protesters. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/08/31/opinion/germany-covid-lockdown-protests.html>.
- Schradie, J. (2019). *The Revolution That Wasn’t: How Digital Activism Favors Conservatives*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Schradie, J. (2020). “Give me Liberty or Give me COVID-19”: Anti-lockdown protesters were never Trump puppets. *Communication and the Public*, 5(3–4), 126–128. <https://doi.org/10.1177/2057047320969433>
- Spring, M. & Wendling, M. (2020, September 2). How COVID-19 myths are merging with the QAnon conspiracy theory. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-53997203>
- Taylor, S. & Asmundson, G. (2020). Negative attitudes about facemasks during the COVID-19 pandemic: The dual importance of perceived ineffectiveness and psychological reactance. doi: 10.1101/2020.11.17.20233585.
- Tufekçi, Z. (2020, March 17). Why Telling People They Don’t Need Masks Backfired. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/03/17/opinion/coronavirus-face-masks.html>
- Vieten, U. M. (2020). The “New Normal” and “Pandemic Populism”: The COVID-19 Crisis and Anti-Hygienic Mobilisation of the Far-Right. *Social Sciences*, 9 (9), 165. doi:10.3390/socsci9090165
- Zurcher, A. (2020, April 18). Upping the pressure - and political risk. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52330531>

**Ülkeler, Krallıklar ve Beylikler Bilgi Kitabı: Ülkelerin ve Beyliklerin
Armaları, Hüküm Süren Krallar ve Beyler**
Müjdat NAMDAR*

Kitap İncelemesi

Book Review

Çev. Muhammed Ali Budak, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021. 112 s. ISBN 978-625-7459-25-9.

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 17.04.2022

Kabul tarihi / Accepted 16.05.2022

Kösedağ Savaşı (1243) sonrası Moğolların Anadolu'yu istilası ve ardından Selçukluların inhitatı ile beraber oluşan otorite boşluğundan istifade ederek XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geniş bir hareket alanı bulan Türkmenler, özellikle Anadolu'nun batı kıyılarında faaliyetlerde bulunmuş, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması yolunda önemli rol oynamışlardır. İkinci Beylikler Dönemi olarak isimlendirilen bu dönem özelinde, çeşitli nedenlerden dolayı kendisinden önceki ve sonraki dönemlere kıyasla daha az bilgi sahibiyiz. Bilhassa dönemin siyasi yapısı dışındaki ortam hakkında pek fazla malumat mevcut değildir. Bu konudaki kısıtlı bilgilerimizi bölgeyi gezen seyyahlar ve tüccarların eserleri tarafından sağlamaktayız. Mevzubahis eserler de dönemin siyasi teşekküllerinin bayrakları/armaları veya simgeleri hakkında pek fazla ayrıntı vermemektedir. Çalışmamızda ele aldığımız *Ülkeler, Krallıklar ve Beylikler Bilgi Kitabı*, tenkit süzgecinden geçirilmek şartıyla çok önemli veriler sunmaktadır. XIV. yüzyıla tarihlenen ve yazarı meçhul¹ olan bu eser bir Fransisken keşişin² elinden çıkmıştır ve sadece Anadolu ile ilgili değil Avrupa, Afrika ve Asya kıtaları ile o dönem bilinen dünyanın çoğu hakkında bilgi ihtiva etmektedir.

Orijinal dili Kastilce olan eseri Muhammed Ali Budak Türkçeye tercüme etmiş, Ahmet Deniz Altunbaş da Kastilce nüshalar ile karşılaştırarak yayıma hazırlamıştır. Eserin toplamda dört el yazması vardır ve bunların üçü XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir. Bu üç nüsha Don Marcos Jimenes de la Espada tarafından düzenlenmiş ve *Libro del Conoscimiento* şeklinde kısaltılan adıyla 1877'de basılmıştır (Beylikler Bilgi Kitabı, 2021: 9-10). Espada'nın çalışması

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. mujdatnamdar@gmail.com. ORCID: 0000-0002-6981-7356.

¹ Eserin yazarının gerçekten bahsettiği coğrafyayı gezip gezmediği tartışma konusudur. Bilgileri tanıdığı tüccarlar aracılığıyla edinmiş olma ihtimali de mevcuttur. Eserin bir bölümünde "İçinde Creta [Girit] denilen bir şehrin bulunduğu Rodas [Rodos] adasına gittim." (s. 46) ifadesinden Girit ile Rodos adalarını karıştırdığını görürüz. Bu adaları gezen birinin birbirine karıştırılmayacak kadar farklı özellikleri olduğunu görebileceğini düşünürsek bilgileri farklı yollarla edinmiş olma ihtimalinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

² Evelyn Edson, eserin yazarının Fransisken olduğunu gösteren herhangi bir kanıtı rastlanılmadığını, iki el yazmasından anlaşıldığı kadarıyla yazarın seküler bir kimliğe sahip birisi olması gerektiğini ifade etmiştir. Evelyn Edson, *The World Map 1300-1492*, Maryland, 2007, s. 110.

meşhur coğrafyacı Clements Robert Markham tarafından 1912 yılında *Book of the Knowledge of All The Kingdoms, Lands, and Lordships That Are in The World: And The Arms and Devices of Each Land And Lordship, or of The Kings And Lords Who Possess Them* ismiyle İngilizceye tercüme edilmiştir. Eser, son dönemlerde ortaya çıkan dördüncü nüshanın da gözden geçirilmesi ve kritik edilmesiyle 1999 yılında Nancy F. Marino tarafından bir kez daha İngilizceye tercüme edilmiştir (Marino, 1999). Mütercim, çevirisinde kullandığı İngilizce metni belirtmemişse de onun Markham'ın çevirisini esas aldığı, Marino'nun metninden de bazı dipnotlarda faydalandığı anlaşılmaktadır.

Eser, Türkçeye çeviren mütercimin *Ön Söz*'ü (7-9) ve Markham'ın *Giriş* (9-16) yazılarıyla başlamaktadır. Markham'ın yazısında eserin güvenilirliği sorgulanmaktadır. Eserin diğer bölümleri şu şekildedir: *İspanya* (18-20), *Fransa* (20-23), *Flanders* (23-25), *Frizya* (25-26), *Danimarka* (26-27), *Almanya* (27-27), *Bohemya* (27-28), *Polonya* (28-30), *İsveç ve Norveç* (30-33), *Baltık Adaları* (33-33), *İskoçya ve İngiltere* (33-35), *İrlanda* (35-36), *Tekrar İspanya* (36-38), *İtalya* (38-41), *Sicilya* (41-42), *Adriyatik Denizi* (42-43), *Dalmaçya* (43), *Macaristan* (43-45), *Yunanistan* (45-46), *Küçük Asya (Anadolu, Türkiye)* (46-51), *Suriye* (51-52), *Mısır* (52-54), *Berberistan (Kuzey Afrika ve Sahilleri)* (54-59), *Fas ve Atlantik Adaları* (59-63), *Kanarya, Madeira ve Azur Adaları* (63), *Orta Afrika (İlk Yolculuk)* (63-69), *Orta Afrika (İkinci Yolculuk)* (69-73), *Nil* (73-74), *Afrika (Ve Kızıl Deniz)* (74-76), *Arabistan ve Mezopotamya* (76-77), *İran Körfezi, Hindistan ve Adalar* (77-81), *Çin ve Oraya Giden Yol* (81-87), *Batı Asya* (87-90), *İran* (90-93), *Avrupa'daki Yunan İmparatorluğu* (93-94), *Karadeniz Kıyıları* (94-98), *Hazar Sahilleri* (98-99), *Rusya* (99-102), *Yer Adları Dizini* (103-112).

Mütercim *Ön Söz*'de, dipnotlardaki açıklamaların büyük bir kısmını eserin National Geographic Dergisi'ndeki özetinden aldığını ifade etmektedir. Bu dipnotların bazıları tetkik edilmemiştir. Örneğin *Avrupa'daki Yunan İmparatorluğu* bölümünde 539. dipnotta geçen bilginin hata payı yüksektir. Bu dipnotun içeriğinde metinde geçen Atologo isimli krallığın/şehrin, On İki Ada'nın bir parçası olan Hypsili [Çamada] Adası olduğu belirtilmektedir. Jimenez de la Espada ve Markham'ın bu fikirde olduğunu, Marino'nun da bu fikri aktardığını ve kendi fikrini beyan etmediğini belirtmeliyiz (Marino, 1999: 100 dipnot 241). Muhammet Ali Budak da herhangi bir tenkitten bulunmadan yukarıda bahsettiğimiz bilgiyi desteklemiştir³. Ancak bu krallık/şehir, Ortaçağ Venedik-Ceneviz kaynaklarında ismi sıklıkla Atologo olarak geçen Ayasuluğ şehri olmalıdır⁴. Hypsili Adası, Meis Adası'nın

³ Bu kitabı yayıma hazırlayan Ahmet Deniz Altunbaş da daha önce yayımlanan bir makalesinde aynı hataya düşerek Atologo'nun Hypsili olduğunu tekrarlamıştır. Ahmet Deniz Altunbaş, "Libro Del Conocimiento De Todos Los Reinos E Tierras Et Señorios Que Son Por El Mundo Seyahatnamesinde 14. Yüzyıl Türkiye'si'ne Dair Anlatılar", *Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, I, ss. 120-152, s. 149 ve dipnot 115.

⁴ Himmet Akın bu şehrin Ayasuluğ olması gerektiğini ifade ederken Nazan Danişmend de Atologo'nun Aydınoğulları'nın şehirlerinden biri olabileceğini belirtmiştir. Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında*

yakınlarında bulunan oldukça ufak bir adadır. Günümüzde üzerinde yaşam olmayan ada, Ortaçağ'da da kroniklere yansiyacak derecede bir kıymeti haiz değildi. Buna ilaveten eserde verilen bilgilerden yola çıkarak bahsi geçen yerin Ayasuluğ kenti olduğunu net bir şekilde ifade edebiliriz.⁵

Atologo'nun dışında, s. 98 dn. 540'ta çevirmen tarafından Sivas olarak ifade edilen Sauasco şehri de s. 49 dn. 257'de Sebaste antik kentine konumlandırılan Sauasto şehri ile aynı yer olmalıdır. Sebaste antik kenti Mersin ili Erdemli ilçesi sınırların dahilindedir. Yazarın, "Buradan ayrılarak Toros Dağları'ndan çıkan bir nehri geçip ..." (Beylikler Bilgi Kitabı, 2021: 98) cümlesi, bu nehrin Seyhan veya Ceyhan Nehri, Sauasco şehrinin ise Sebaste antik kenti olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç olarak, her ne kadar doğruluğuna ihtiyatla yaklaşmak gerekirse de bu metinde verilen bazı bilgilerin beylikler tarihi hakkında birtakım tartışmalı konuların aydınlatılmasında yardımcı olabileceğini düşünebiliriz. Örnek olarak Aydınoğulları'nın mezhebi meselesi verilebilir. Enveri'nin *Düsturnamesi*'ne bir *Medhal* yazan Mükrimin Halil Yınaç, *Düsturname*'de Umur Gazi'nin bayrağının yeşil bir sancak şeklinde tasvir edilmesi nedeniyle Aydınoğulları'nın Şii olabileceğini belirtmiştir (Yınaç, 1929: 35-36). Bu bilgiyi Venedikliler ile yapılan anlaşma metinleriyle destekleyen Yınaç, neredeyse kesin bir yargıya varmıştır. Himmet Akın ise Yınaç'ın bu fikrine çalışmamızda ele aldığımız eserden faydalanarak karşı çıkmıştır (Akın, 1968: 53). Öte yandan eserin, yukarıda bahsi geçen coğrafyada yer alan devletlerin armaları ve bayrakları hakkında verdiği bilgiler de önem taşımaktadır. Dolayısıyla eserin, konunun uzmanları tarafından incelenip dilimize aktarılması oldukça olumlu bir gelişmedir.

Kaynakça

- Akın, Himmet (1968). *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara.
- Altunbaş, Ahmet Deniz (2019). "Libro Del Conosçimiento De Todos Los Reinos E Tierras Et Señorios Que Son Por El Mundo Seyahatnamesinde 14. Yüzyıl Türkiye'si'ne Dair Anlatılar", *Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, I, ss. 120-152.
- Danişmend, Nazan (1939). "Anadolu Türk Beyliklerinin Haçlı Bayrakları", *Türklük Mecmuası*, Sayı 1, ss. 12-23.
- Edson, Evelyn (2007). *The World Map 1300-1492*, Maryland.

Bir Araştırma, Ankara, 1968, s. 53; Nazan Danişmend, "Anadolu Türk Beyliklerinin Haçlı Bayrakları", *Türklük Mecmuası*, İstanbul, 1939, Sayı 1, ss. 12-23, s. 20.

⁵ "Feradelfia Krallığı'ndan [Alaşehir] ayrıldım ve deniz yakınında çok zengin topraklara sahip Atologo denilen başka bir krallığa gittim. Buradaki kralın nişanı, üzerinde siyah bir teker işaretinin bulunduğu, kırmızı bir bayraktır. Atologo'dan ayrıldıktan sonra birkaç tüccarla beraber kara yolunu kullanarak tüm Turquia boyunca yolculuk yaptım ve Sauasco [Sivas] şehrine geldim." (s. 97).

El Libro del Conoscimiento de Todos los Reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) (1999). ed. Nancy F. Marino, Arizona.

Yinanç, Mükrimin Halil (1929). *Düsturname-i Enveri Medhal*, İstanbul.

Türkiye’de Doğurganlık ve İşsizliğin Kadın İstihdamı Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi ile Analizi Burcu KARACA¹ Ali ÇİMAT²

Öz

Araştırma Makalesi

Türkiye nüfusunun hemen hemen yarısını oluşturan kadınların işgücüne katılımı ülkenin ekonomik performansı açısından oldukça önemlidir. Kadınların işgücüne katılımını etkileyen birçok etken vardır. Bu çalışmada bu etkenlerden doğurganlık ve işsizlik ele alınarak 1990-2020 yıllarına ait kadının iş gücüne katılım oranı, işsizlik ve doğurganlık oranı değişkenlerinin kısa ve uzun dönem ilişkileri ARDL sınır testi analizi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Kadınların işgücüne katılımı oranı ile doğurganlık oranı arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki çıkmıştır. Kadınların işgücüne katılımı ile işsizlik oranı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kadın istihdamı, Doğurganlık, İşsizlik, ARDL Sınır Testi Analizi

The Effect of Fertility and Unemployment on Women’s Employment in Turkey: The ARDL Limit Test with Analysis

Abstract

Research Paper

The participation of women in the workforce, which constitutes almost half of Turkey's population, is very important for the country's economic performance. There are many factors that affect women's participation in the workforce. In this study, among these factors, fertility and unemployment were examined, and the short and long-term relationships of women's labor force participation rate, unemployment and fertility rate variables for the years 1990-2020 were examined by ARDL limit test analysis. In line with the results obtained, a long-term relationship was found between the variables. There was a negative and statistically significant relationship between women's labor force participation rate and fertility rate. A negative and statistically significant relationship was found between female labor force participation and unemployment rate.

Keywords: Female employment, Fertility, Unemployment, ARDL limit test analysis

Giriş

İşgücüne katılım ve işsizlik oranları ekonomilerin makro performansı açısından önemlidir. Ülkeler ekonomileri açısından işgücüne katılımın yüksek olmasını isterler. İşsizlik oranlarının düşük olması ülke ekonomileri için istenilen durum olsa da ülkemiz açısından bu durum istenildiği gibi gerçekleşmemektedir. Bunun en büyük sebeplerinden birisi olarak kadınların işgücünde olması gereken konumda olmamasıdır (Korkmaz, A. ve Korkut, G. 2012:42).

¹ Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, burcu-karaca-09@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-8186-3937>

² Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, acimat@mu.edu.tr Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4423-4696>

Kadınlar, günümüzde nüfusun hemen hemen yarısını oluşturmaktadır. Ekonomik ve toplumsal yaşamın her döneminde erkekler kadar kadınlar da yerini almıştır. Fakat kadınların toplumsal ve ekonomik kalkınmadan yararlanmaları ile ekonomik ve toplumsal yaşama katılımları aynı yönde olmamıştır. Ortaya çıkan bu durum ülkelerin gelişim düzeylerine göre farklılık gösterse de genel olarak kadınlar toplumlarda erkeklerin gerisinde bırakıldıkları bir gerçektir (Kocacık, F. ve Gökkaya, B. 2005:195).

Kadınların işgücünde aktif rol almasını etkileyen birçok etken vardır. Sahip olunan beşerî sermayenin yarısını oluşturan kadınlara, iktisadî olmayan ev işleri ve çocuk büyütme gibi işlerin yüklenmesi kadınları potansiyellerini ortaya çıkaramamasına neden olmuştur. Kalkınma hedefleri arasında eşit şartlar altında eğitim vermek, ömür boyunca öğrenmeyi teşvik etmek, cinsiyet eşitsizliğini sıfıra indirmek, kadınları güçlendirmek gibi amaçlar doğrultusunda ekonomik politikalar düzenlenmiş olsa da özellikle gelişmekte olan ülkelerde kadınlar, işgücünde yeterli şekilde temsil edilmemektedir. (Taş, S. Afşar, B. ve Kara, E. 2020:591). Bahsedilen bu ülkelerin işsizlik oranları ayrıntılı bir şekilde ele alındığında büyük bir kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile kadınlarının iş gücüne katılımları arasında kuvvetli bir ilişki olduğu kabul edilebilir (Altunöz, U. 2018:209).

Bu çalışmada kısa ve uzun dönemde Türkiye’deki işsizlik ve doğurganlık oranlarının kadının işgücüne katılımı üzerindeki etkisinin ne yönde olacağını bulmak ve bulunan sonuçları açıklamak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ilk aşamada 1990-2020 döneminin konuyla ilgili yıllık verileri Dünya Bankasından temin edilmiştir. İkinci aşamada elde edilen işsizlik, doğurganlık ve kadınların işgücüne katılımı değişkenlerinin cinsiyet üzerinden payları kıyaslanarak yorumlanmıştır. Çalışmanın son aşamasında işsizlik, doğurganlık ve kadının işgücüne katılımı arasında kısa ve uzun dönem ilişkisi ARDL sınır testi ile analiz edilmiştir. Daha sonra analizden elde edilen sonuçların yorumlanmasına yer verilmiştir.

1. Literatür İncelemesi

Bernhardt (1993), çalışmasında, doğurganlık ve kadın istihdamı arasındaki ilişkiye dair ampirik kanıtları incelemiştir. Doğurganlığın, kadının işgücüne katılımı üzerinde olumsuz bir etki yaratsa da son yıllarda bu olumsuz etkinin kurumsallaşmış çocuk bakımı ve part time çalışmanın artmasıyla zayıfladığını ortaya koymuştur.

Engelhard, Kögel ve Prskawetz (2004), çalışmalarında doğurganlık ve kadın istihdamı arasındaki uzun vadeli ilişkiyi 1960-2000 yılları arasındaki dönemi dikkate alarak Granger-nedensellik analiziyle incelemiştir. bazı ülkeler arası karşılaştırma yapmışlardır. Elde ettikleri analiz sonuçlarına göre doğurganlık ve kadının işgücüne katılımı arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır.

Felmlee (1993), çalışmasında kadınsal doğurganlığı ve istihdam kalıpları arasındaki ilişki üzerinde araştırmalar yapmıştır. Elde ettiği sonuçlar doğrultusunda hamilelik ve anneliğin kadının işten ayrılma oranını arttırdığı ve yeniden işe giriş oranlarını azalttığını ortaya koymuştur.

Matysiak ve Vignoli (2008), çalışmalarında doğurganlık ve kadının işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi meta analizi ile incelemişlerdir. İşgücünde yer almanın doğurganlık üzerinde etkisini ve doğurganlığın işe giriş üzerindeki etkisi olmak üzere iki etki üzerinde durmuşlardır. Elde ettikleri sonuçlara göre her iki etkisinde birbiri üzerinde negatif etkisini olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Şengül ve Kıral (2006), çalışmalarında evli kadının işgücü pazarına katılımı ve doğurganlık arasındaki ilişkiyi probit modeliyle incelemiştir. Elde ettiği sonuçlara göre doğurganlığın kadının işgücüne katılımı üzerinde negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

De Laat ve Sevilla (2011), çalışmalarında birkaç OECD ülkesi için bireysel düzeyde veriler kullanarak, kadının işgücüne katılımı ve doğurganlık hızı arasındaki ilişkiyi erkeklerin evde üretime katılımının nasıl etkilediği incelemişlerdir. Çalışmalarından elde ettikleri sonuçlara göre değişken arasında pozitif korelasyon yani pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Yani ele alınan ülkelerde erkeğin evde üretime katılmasının kadınların doğurganlık ve işgücüne katılımlarını üzerinde pozitif etki yarattığını ortaya koymuşlardır.

Yeşilkaya (2021), çalışmasında İsveç ve ABD için 1991-2020 yılları arası dönemi kapsayan verileri alarak eşbütünleşme analizi ile kadın istihdamı ve doğum oranı arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemiştir. Elde ettiği uzun dönemli tahmin sonuçlarına ele aldığı iki ülke için de kadın istihdam oranı ile doğum oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

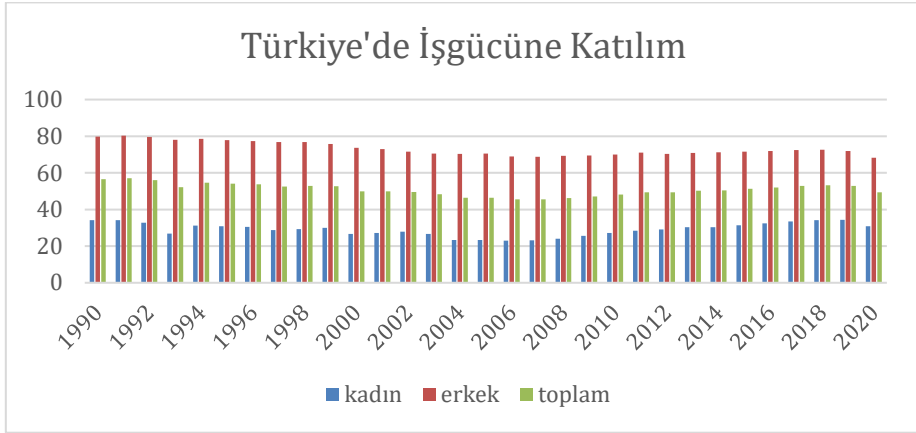
2. Türkiye’de Kadının İşgücüne Katılımı, Doğurganlık ve İşsizlik Oranları

2.1. Türkiye’de Kadının İşgücüne Katılımı

İşgücünün çalışma çağındaki nüfusa oranına, işgücüne katılma oranı denir. 2020 yılı istatistik sonuçlarına göre Türkiye nüfusunun %49,9’unu kadınlar %50,1’ini erkekler oluşturmaktadır. Nüfusun hemen hemen yarısını oluşturan kadınların 2020 işgücüne katılım oranı %30,9 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2021).

Grafik 1’de 1990-2020 yılları arasında Türkiye’deki toplam iş gücüne katılım oranları, erkek ve kadının işgücüne katılım oranları verilmiştir. Kadınların işgücüne katılım oranları, erkek işgücüne katılım oranlarının oldukça gerisinde kalmaktadır. Çalışmada ele alınan dönem içerisinde kadının işgücüne katılım oranı ortalaması %30 olarak bulunmuştur.

Grafik 1. Türkiye’de İşgücüne Katılım Oranları (%15+)

Kaynak: WorldBank (2021)

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımında başka bir ifadeyle kalkınmaya katılımında erkeklerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Kadınların işgücüne katılımında yasal bir ayırım olmasa da aile yaşamındaki yükümlülükleri, kadınları çalışma hayatından uzaklaştırmaktadır (TCEUEP, 2008: 14). İşgücüne katılım cinsiyet üzerinden değerlendirildiğinde, kadının işgücüne katılımında gerilerde kalmasını; medeni durum, yaş, sağlık sorunları, eğitim düzeyi, çocuk sahibi olma gibi birçok etkenle açıklayabiliriz. Özellikle günümüzde birçok kadın yükseköğrenim görmesinde rağmen eşleri ve çocukları için kariyerlerinden vazgeçmekte ve çalışmayı bırakarak yaşantısını ev hanımı ünvanıyla devam ettirmektedir. Kadınlar çalışma hayatlarını, çocukların bakımı ve evin idaresi için ödenecek ek ücretlerden sonra sıralamaya koymaktadır (Günday, 2011: 54).

2.2. Türkiye’de Doğurganlık Oranları

Doğurganlık oranları ülkelerin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmeleri ile bağlantılıdır (Deliktaş, 2008: 879). Kadınların eğitim durumunun yükselmesi, iş hayatında aktif rol oynamaya başlaması doğurganlık oranlarının düşmesinde önemli etkiye sahiptir. Ülkemizde doğum oranları son 30 yılda hafif düşüş göstermiştir. Türkiye’nin 1990-2020 doğurganlık oranları grafik 2’de verilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde 1990’lı yıllarda %3’lerde olan doğurganlık oranları 2000’li yıllara geldiğinde %2’lere düşmeye başlamıştır. Bu düşüş hızlı kabul edilebilir. Yani 1990’lı yıllarda kadın başına düşen çocuk sayısı 3 iken 2000’li yıllarda kadın başına 2 çocuk düşmeye başlamıştır.

Grafik 2. Türkiye’de Doğurganlık Oranları

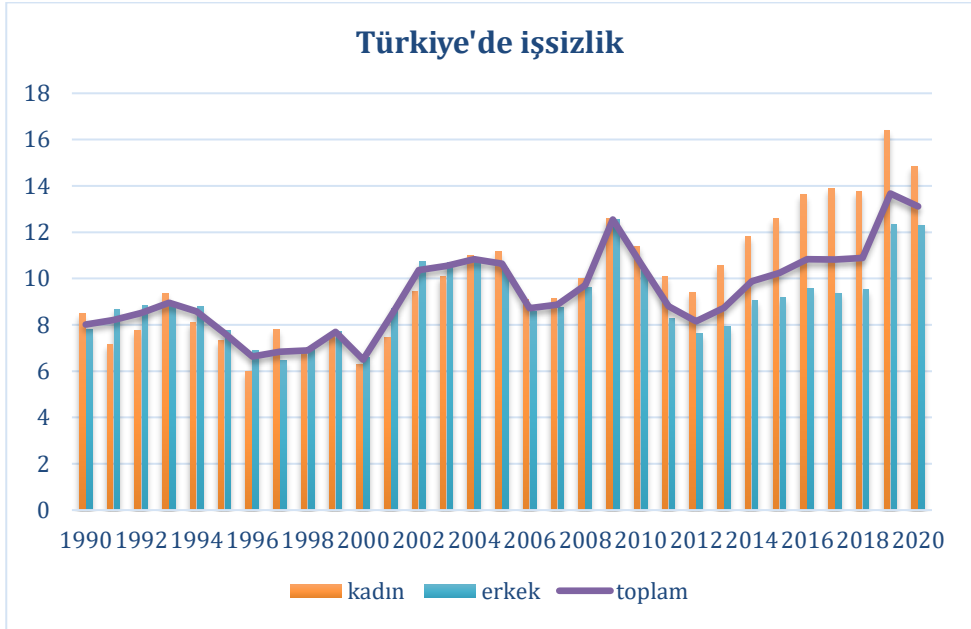
Kaynak: WorldBank (2021)

Türkiye’de doğurganlık hızı gün geçtikçe düşmektedir. Kadınların doğurganlık davranışları ülkenin içinde bulunduğu yapısal dönüşüm sonucu değişmeye başlamıştır. Biyolojik, sosyal ve ekonomik birçok faktör doğurganlığı etkilemektedir. Türkiye’de doğurganlığın gidişatını anlayabilmek için sadece biyolojik faktörleri dikkate almak doğru olmaz. Ayrıca ülkenin ekonomik ve sosyal faktörleride dikkate alınmalıdır (Akça ve Ela, 2012: 225). Geçmiş dönemlerde gerçekleştirilmiş iş ve aile yaşamını uyumlaştırıcı politikalarda gerekli değişiklikler yapılarak doğurganlık oranlarında artış sağlanması hedeflenmektedir (11. Kalkınma Planı).

2.3. Türkiye’de İşsizlik Oranları

İşsizlik, 15 ve 64 yaşında çalışma isteği ve yeteneğine sahip kişilerin cari ücret düzeyinde çalışmak istemesine rağmen iş bulamamasıdır. (Zeren ve Savrul, 2017:89). İşsizlik sadece ülkemizin değil diğer ülkelerin de ekonomik ve aynı zamanda sosyal bir sorundur. Dolayısıyla ülkeler işsizlik sorunu üzerinde önemle durmalı ve bu soruna çözüm üretmelidir (Tunalı ve Göksu, 2018: 35).

Grafik 3. Türkiye’de İşsizlik Oranları

Kaynak: WorldBank (2021)

Grafik 3’de 1990-2020 yıllarına ait toplam, erkek ve kadın işsizlik oranları verilmiştir. İşsizlik oranları bazı dönemlerde azalış gösterirken bazı dönemler artış göstermiştir. Erkek ve kadın işsizlik oranları özellikle 2009 yılı kendinden önceki yıllara göre en yüksek paya sahiptir. Daha sonraki yıllarda azalış göstermeye başlayan işsizlik oranı 2013 yılı itibariyle tekrar artış yönüne girmiştir. Ele alınan zaman diliminde özellikle kadın işsizlik oranı 2019 yılında en yüksek oranı görmüştür.

İşsizlik ülkelerin genel bir sorunu olsa da özellikle kadınlar üzerinde etkisi daha fazla görülmektedir. Kadınlar istihdama katılım sağlasalar da düşük ücretli işlerde, kayıt dışı sektörlerde kendilerine yer bulmaktadırlar (Şener, 2009: 2)

3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

3.1. Veriler

Çalışmada, 1990-2020 yıllarına ait yıllık veriler kullanılmıştır. Kadınların işgücüne katılım oranları, işsizlik oranları ve doğurganlık oranları verileri Dünya Bankasından alınmıştır. Bu çalışmada kullanılan veriler ve kısaltmaları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Kullanılan Veri Tanımları

Kullanılan Değişkenler	Kısaltması	Değişkenin Türü
Kadınların İşgücüne Katılım Oranları	Femisth	Bağımlı Değişken
Doğurganlık Oranları	Ferti	Bağımsız Değişken
İşsizlik Oranları	Unemp	Bağımsız Değişken

3.2. Yöntem

Bu çalışmada, yöntem olarak zaman serisi analizi kullanılmıştır. İlk olarak ADF testi uygulanarak değişkenlerin durağanlığı test edilmiştir. Daha sonra Pesaran, Shin ve Smith tarafından geliştirilen ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Kullanılan bu yöntem ile değişkenlerin arasında kısa ve uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

ARDL testinin en önemli avantajı kullanılacak değişkenlerin düzeyde ya da birinci farkı alındığında durağan olmasında ARDL sınır testinin uygulanması mümkündür. Bu nedenle ARDL testinde önce değişkenlerin durağanlıklarını belirlemeye gerek yoktur. ARDL sınır testinde değişkenlerin durağan olup olmadıklarını belirlemeye gerek olmasa da Pesaran (2001)'deki kritik değerler, değişkenlerin düzeyde ve birinci farkta durağan olmasına göre tablo kritik değerleri oluşturulduğundan I(2) çıkma durumuna karşı birim kök test sınavının yapılması gerekmektedir.

ARDL testinde serilerin bütünleşme dereceleri bakıldıktan sonra ve farklı düzeyde seviyede I(0) ve birinci farkta I(1) durağan oldukları tespit edildikten sonra uygun gecikme uzunluğu belirlenir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn kritik değerlerinden yararlanılır. Kritik değerler ile kurulan model otokorelasyon sorunu içermiyorsa bu model tercih edilir (Karagöl, 2007:76). Daha sonra F testi uygulanmaktadır. F istatistiği tablo üst kritik değerden büyük ise değişkenler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi olmadığını savunan Ho hipotezi red edilmekte ve sonraki aşama olan kısa dönem hata düzeltme modeli katsayısının uygunluğunun sınavına geçilmektedir. Hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlı olması sonucunda hata düzeltme modelinin çalıştığı kabul edilir. Son aşamada uzun dönem modeli tahmin edilir. Daha sonra uzun dönem katsayıların istikrarını ölçmede kullanılan Brown vd. (1975) tarafından önerilen CUSUM ve CUSUMQ testleri kullanılır (Karaca, 2017:441).

3.2.1. Birim Kök Analizi Sonuçları

Zaman serileri analizinde istatistiksel açıdan güvenilir sonuçlara ulaşmak için öncelikle değişkenlerin durağanlık koşulunu sağlaması gerekmektedir. Bu sebeple Türkiye’de kadının işgücüne katılımı, işsizlik ve doğurganlık verilerinin önce durağanlıkları incelenmiştir. Birim kök testlerinde kullanılan hipotezler;

Ho: Seri en az bir birim kök içermektedir. Durağan değildir.

Ha: Seri birim kök içermemektedir. Durağandır.

ADF düzeyde birim kök testi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir. Doğurganlık değişkeni sabitli modelde düzeyde durağan olduğu görülmüştür. Kadının işgücüne katılımı ve işsizlik değişkenleri düzeyde durağan olmadıkları tespit edilmiştir.

Tablo 2. Düzeyde ADF Birim Kök Analizi Sonuçları I(0)

Düzye I(0)	Sabit		Sabit ve Trendli	
	t-istatistiği	Kritik Değerler	t-istatistiği	Kritik Değerler
Femka	-1.819980 (0.3460)	-3.689194*	-1.900498 (0.6295)	-4.728363
		-2.971853**		-3.759743
		-2.625121***		-3.324976
Ferti	-9.820245 (0.0044)	-3.670170*	-1.187853 (0.9007)	-4.296729
		-2.963972**		-3.568379
		-2.621007***		-3.218382
Unemp	- 1.319408 (0.6073)	-3.670170*	-2.461178 (0.3434)	-4.296729
		-2.963972**		-3.568379
		-2.621007***		-3.218382

Uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Parantez içindeki rakamlar, (p-value) değerlerini göstermektedir. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5, %10 anlam düzeylerini göstermektedir.

ADF birinci farkta elde edilen sonuçlar Tablo 3’de verilmiştir. Kadının iş gücüne katılımı ve işsizlik değişkenleri birinci farkta sabitli ve trend modelde durağan oldukları tespit edilmiştir. Doğurganlık oranı değişkeni sabitli ve trend modelde birinci farkta durağan olmadığı görülmüştür.

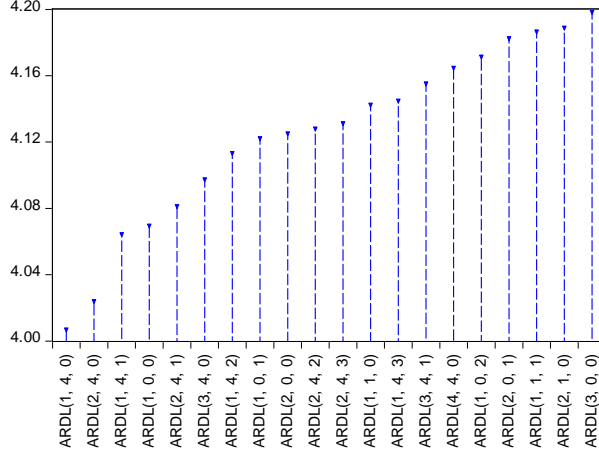
Tablo 3. Birinci Fark ADF Birim Kök Analizi Sonuçları I(1)

Fark I(1)	Sabit		Sabit ve Trend	
	t-istatistiği	Kritik Değerler	t-istatistiği	Kritik Değerler
Femisth	-5.452112 (0.0001)	-3.679322*	-5.7445 (0.0003)	-4.356068
		-2.967767**		-3.595026
		-2.622989***		-3.233456
Ferti	-1.147735 (0.0094)	-3.679322*	-3.216486 (0.0130)	-4.323979
		-2.967767**		-3.580623
		-2.622989***		-3.225334
Unemp	-4.841909 (0.0005)	-3.679322*	-4.820454 (0.0030)	-4.309824
		-2.967767**		-3.574244
		-2.622989***		-3.221728

Uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Parantez içindeki rakamlar, (p-value) değerlerini göstermektedir. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5, %10 anlam düzeylerini göstermektedir.

Uygulanan birim kök test sonuçları değişkenlerin aynı seviyede durağan olmadıklarını ortaya koymuştur. Bu çalışmada değişkenlerin farklı seviyede (I(0) ve I(1)) durağan olması ARDL Sınır Testinin uygulanmasına olanak vermiştir. Çünkü ARDL (Oto regresif Dağıtılmış Gecikme) yöntemi farklı seviyede durağan olan değişkenlerin aynı anda sınanmasına imkân vermektedir.

Grafik 4. Uygun Gecikme Uzunluğunun belirlenmesi (model)
Akaike Information Criteria (top 20 models)

Grafik 4'e göre en uygun gecikme uzunluğu ARDL (1, 4, 0) olarak bulunmuştur.

3.2.2. ARDL Sınır Testi Sonuçları

Kadınların istihdama katılım oranının bağımlı, işsizlik ve doğurganlık oranlarının bağımsız değişken olduğu sınır testi sonuçları aşağıda verilmiştir. ARDL modeli (1,4,0) olarak tahmin edilmiştir.

H₀: Eş bütünleşme ilişkisi yoktur.

H_a: Eş bütünleşme ilişkisi vardır.

Tablo 4. Sınır Testi Sonuçları

k	F Değeri	Kritik Değerler	
		I(0)	I(1)
2	9.30714	10%	3.17
		5%	3.79
		1%	5.52

Alt sınır I(0) ile gösterilmiştir. Üst sınır I(1) ile gösterilmiştir

Elde edilen F-istatistiğinin, üst kritik I(1) değerden büyük olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını savunan sıfır hipotezi reddedilmektedir ve değişkenler arasında eş-bütünleşmenin olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arası uzun dönem ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Yani Kadınların

işgücüne katılım oranları ile işsizlik ve doğurganlık oranları arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

H₀: Otokorelasyon-Değişen varyans yoktur.

H_a: Otokorelasyon-Değişen varyans vardır.

Kurulan denklemin istikrarlı olup olmadığını inceleyen tanınmış testlerin sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir. LM testi ile değişkenler arasında otokorelasyon sorununun Breusch-Pagan-Godfrey ile değişen varyans sorunu olup olmadığını incelenmiştir. Elde edilen sonuçlarda p-değerleri 0.05’ten büyük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla H₀ hipotezi kabul edilmiştir. Model kurma hatasının olmadığı yani otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin olmadığı modelden elde edilen sonuçların güvenli olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Otokorelasyon ve Sabit Varyans Test Sonuçları

Breusch-Pagan-Godfrey (Sabit Varyans Testi)	F-istatistik	0.437413	Prob.F(7,19)	0,8664
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test	F-istatistik	0.746977	Prob.F(2,17)	0,4887

Tahmin edilen ARDL (1,4,0) modelinin sonuçları Tablo 6’da verilmiştir. Tablo da uzun dönem katsayılarına bunlara ilişkin t-istatistik değerleri, standart hata ve olasılık değerleri verilmiştir.

Tablo 6. ARDL (1,4,0) Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistikleri	Olasılık Değerleri
C	-4.860730	6.422058	-0.756881	0.0084
FEMİSTH(-1)	0.206790	0.099058	-2.087554	0.0450
FERTİ(-1)	4.018011	2.242043	1.792120	0.0891
UNEMP	0.296156	0.252580	1.172522	0.0255
D(FERTİ)	3.163220	8.431570	0.375164	0.7117
D(FERTİ(-1))	-1.166891	7.948327	0.146810	0.8848
D(FERTİ(-2))	7.007798	7.963327	0.880009	0.0389
D(FERTİ(-3))	0.79795	8.008577	2.596960	0.0177

ARDL modeli için maksimum gecikme sayısı 4 olarak belirlenmiştir. FEMİSTH değişkeninin 1, FERTİ değişkeninin 4, UNEMP değişkeninin 0 gecikmeli değeri ile tahmin edilmesi sonucu elde edilmiştir. Tahmin edilen bu modelde otokorelasyon sorunu bulunmadığından en uygun model olduğuna karar verilmiştir. Uzun dönem için ARDL modeli denklemde verilmiştir.

$$FEMKA = a_0 + \sum_{i=1}^1 a_{1i} (FEMISTH)_{t-i} + \sum_{i=0}^4 a_{2i} (FERTI)_{t-i} + \sum_{i=0}^0 a_{3i} (UNEMP)_{t-i} + ut$$

Tablo 7. ARDL (1,4,0) Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayılar	t-istatistik	Olasılık Değerleri
FERTİ	-1.630249	1.804813	0.0162
UNEMP	-0.439891	1.218304	0.0243

ARDL uzun dönem katsayıları Tablo 7’de verilmiştir. Doğurganlık (FERTİ) değişkenine ilişkin uzun dönem katsayı değeri %1 anlamlılık düzeyinde (-1.630249) olup katsayılar istatistiki olarak anlamlıdır. Kadınların işgücüne katılımı ile doğurganlık arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir. Doğurganlık oranında meydana gelecek % 1’lik değişim kadın işgücü katılımında % 1.63’lük bir değişime neden olacaktır. İşsizlik (UNEMP) değişkenine ilişkin uzun dönem katsayı değeri %1 anlamlılık düzeyinde (-0.439891) olup katsayılar istatistiki olarak anlamlıdır. İşsizlik ve kadının işgücüne katılımı arasında negatif bir olduğu görülmektedir. İşsizlik oranında meydana gelecek % 1’ lik değişim kadın iş gücü katılımında % 0.43’lük bir değişime neden olacaktır

TABLO 8. ARDL Kısa Dönem Katsayıları (Hata Düzeltme Modeli)

Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistikleri	Olasılık Değerleri
C	-4.860730	2.179753	-2.229946	0.0380
D(FERTI)	3.163220	7.512510	0.421060	0.6784
D(FERTI(-1))	-1.166891	7.462682	-0.156364	0.8774
D(FERTI(-2))	7.007798	7.446922	0.941033	0.3585
D(FERTI(-3))	9.79795	7.501956	2.772337	0.0121
CointEq(-1)	-1.783847	1.827015	-0.976372	0.0314

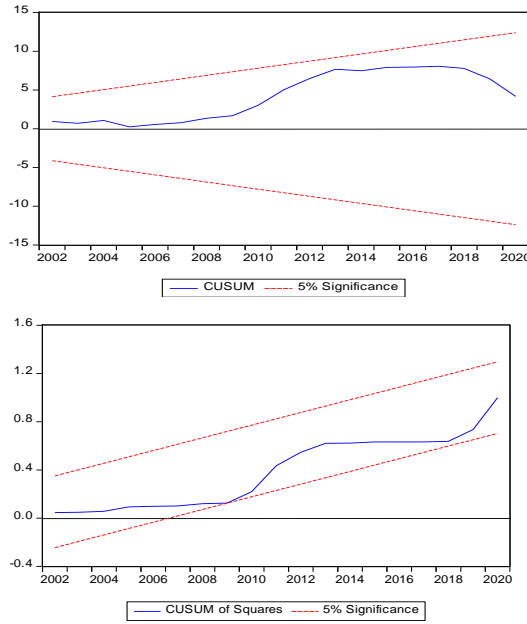
Modelin hata düzeltme katsayısı (Error Correction Term) negatif ve istatistiki açıdan anlamlıdır. Hata düzeltme katsayısı kısa dönemde ortaya çıkacak sapmaların ne kadarının uzun dönemde düzeltilebileceğini ifade eder. Bu katsayının 0 ile -1 arasında olması gerekir. Hata düzeltme katsayısının uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı olması için -1’e yakın sonuçlar vermesi gerekmektedir.

Yapılan analizde hata düzeltme katsayısı (-1.783847) olarak bulunmuştur. Bulunan hata düzeltme katsayısı kısa dönemde ortaya çıkacak dengesizliklerin uzun dönemde ortadan kalkacağını göstermektedir. Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı değişkeni ile doğurganlık değişkeni arasında negatif yönlü bir ilişki

bulunmaktadır ve istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Kadınların işgücüne katılımı değişkeni ile işsizlik değişkeni arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır ve istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada elde edilen uzun dönem katsayıların istikrarlı olup olmadığını CUSUM (Regresyon katsayılarındaki sistematik değişimleri belirler) ve CUSUMQ (Sabit regresyon katsayılarındaki sistematik değişimleri belirler) testleri ile ortaya konmuştur. Grafik 5’de görüldüğü gibi grafikler %5 anlamlılık düzeyinde istenilen güven aralığı içinde yer almaktadır. Yani yapısal kırılma bulunmamaktadır. Tahmin edilen katsayılar uzun dönemde istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Grafik 5. Cusum ve CusumQ Sonuçları

Sonuç ve Tartışma

Türkiye’de nüfusun hemen hemen yarısını oluşturan kadınların işgücüne katılımı incelendiğinde, kadınların istihdama katılım oranları nüfus oranlarının çok gerisinde kalmaktadır. Kadınların istihdama katılımlarında yasal bir eşitlik olmamasına rağmen toplumsal olarak yüklenen roller gereği kadınlar işgücünde olması gereken konumun çok gerisinde kalmaktadır. Kadınların işgücünde geri kalması birçok etkenle açıklayabiliriz. Özellikle çocuk bakımı ve sorumlulukların toplumsal olarak kadına yüklenmesi kadını kariyer hayatından uzaklaştırmaktadır. İşsizlik oranı içindeki payını giderek arttırmaktadır.

Bu çalışmada 1990-2020 dönemi ele alınarak Türkiye’de doğurganlık oranları ve işsizlik oranlarının, kadının işgücüne katılımı üzerine etkisi ARDL sınır testi ile analiz edilmiştir. İlk olarak doğurganlık ve işsizlik oranlarıyla, kadının iş gücüne katılım oranları arasında uzun dönemli ilişki ele alınmıştır. Daha sonra hata düzeltme modeli kullanılmış böylece kısa ve uzun dönem katsayıları elde edilmiştir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre Türkiye’de doğurganlık oranının istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve kadınların işgücüne katılım oranı ile arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. İşsizlik oranı ile kadınların iş gücüne katılım oranı arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur

İstihdam çemberinin dışında kalan işsiz kadınlar potansiyel işgücü niteliğine sahiptir. Bu potansiyeli çemberin içine dahil edilmesiyle toplam istihdam artacak doğal olarak üretim ve ulusal gelirden artış olacaktır. Bu olumlu etkinin içinde yer almak için öncelikle kadın işsizlik oranını düşürecek politikalar uygulanmalıdır. Çocuk bakımı rolü sadece kadına yüklenmemeli ve çalışan eşlerin çalışma saatleri rol dağılımı yapılacak şekilde ayarlanmalıdır. Doğum sonrası kadınların işgücünden uzak kalmaması için çalışma saatlerine esneklik getirilmelidir. Çocuklu kadınların çalışmasını kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılmalı ve kadının doğum sonrası tekrar işe başlamasının fırsat maliyeti, evde çocuk bakmasının fırsat maliyetinden yüksek olması kadının işgücüne katılımını artıracaktır.

Kaynakça

- Akça, H. ve Ela, M. (2012). Türkiye’de Eğitim, Doğurganlık ve İşsizlik İlişkisinin Analizi. *Maliye Dergisi*, 163, ss.223-242.
- Aksoy, N. Felek, Ş. Yayla, N. ve Çeviş, İ. (2019). Türkiye’de Kadın İstihdamı Ve Etkileyen Faktörler. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(3), ss.146-163.
- Aldan, A. ve Öztürk, S. (2019). Kadın İşgücüne Katılımında Artışın Belirleyicileri: Kuşak Etkisinin Ayırıştırılması. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Çalışma Tebliği No: 19/05*.
- Aliyazıcıoğlu, E. (2020). Türkiye’de Kadın İstihdamının Önemi Ve Kadın İstihdamının Artırılmasına Yönelik Yapılan Çalışmaları. *Journal of Ekonomi Türkiye Ekonomisi I Özel Sayısı (2020) 12-15*.
- Alp, G. (2019). Endüstri 4.0 Perspektifinden Kadın İstihdamı. VI. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kongresi, ss.136-141.
- Altunöz, U. (2018). Türkiye’de Mikro Kredilerin Kadınların İş Gücüne Katılımı ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ölçümü. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18 (41), 207-232.

- Arslan, M. (2020). Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul.
- Aydoğmuş, R. (2019). Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Zaman Serisi Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü: Tekirdağ.
- Berber, M. ve Eser, B. Y. (2008). Türkiye’de Kadın İstihdamı Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz, İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 10(2), ss.1-16.
- Bernhardt, E. M. (1993). Fertility and employment. *European Sociological Review*, 9(1), ss. 25-42
- Bıçerli, K. ve Özer, M. (2003). Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), ss.55-86.
- Çelik, R. Keskin, A. ve Keskin, A. (2021). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İşsizlik ve Enflasyonun Kayıt Dışı İstihdam Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 80, ss.451-474.
- De Laat, J. ve Sevilla, S. (2011). The fertility and women's labor force participation puzzle in OECD countries: the role of men's home production. *Feminist Economics*. 17(2) Article PII 937703319, 87-119.
- Deliktaş, E. Usta, S. Bozkurt, S. ve Helvacı, B. (2008). Türkiye’de Kentlerde Doğurganlık Hızını Etkileyen Faktörler: Path Analizi Yaklaşımı. *Ege Akademik Bakış*, 8(2), ss.877-895.
- Doğan Günday, P. (2011). Ekonomik Kalkınmada Kadın’ın Önemi Ve Katkısı. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.
- Engelhardt, H. Kögel, T. Ve Prskawetz, A. (2004). Fertility and Women’s Employment reconsidered: A Macro-Level Time Series Analysis For Develop Countries, 1960-2000. *A Journal of Demography*, 58, ss.1-27.
- Ergün, K.Ö. ve Dinçer, T. (2011), Türkiye’de İşgücü Piyasası Sorunları ve Çözüm Önerileri. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Araştırma Raporu, ss.1-27.
- Eryüzlü, H. (2020). Türkiye’de Kadın İstihdamının Sektörlerle İlişkisi. 5th International Scientific Research Congress, ss.489-495.
- Eser, B. Yamak, N. ve Samut, S. (2017). Türkiye’de Ekonomik Gelişme ve Kadınların İşgücüne Katılım Oranı: U-Eğrisi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, ss.297-307.

- Felmle, D.H. (1993). The Dynamic Interdependence of Women's Employment and Fertility. *Social Science Research* 22, ss. 333-360.
- Göcen, S. (2020). Ekonomik Gelişme ve Kadın İş Gücü İstihdamı: Türkiye İçin Nedensellik İlişkisi İncelenmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (29), ss.45-60.
- Gökkaya, B. ve Kocacık, F. (2005). Türkiye'de Çalışan Kadınlar ve Sorunları. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1), ss.195-219.
- Gujarati, D. N. (1999). *Temel Ekonometri, (Çev.) Şenesen, Ü. ve Şenesen, G. Literatür Yayıncılık, İstanbul.*
- Gürbüz, M. (2019). Cinsiyet Eşitsizliği ve Kalkınma: Teorik Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü: Nevşehir.
- Gürol, M.A (2007). Türkiye'de İş Yaşamındaki Kent Kadınının Açmazı: Kariyer-Aile İkilemi. *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi Yerel Ekonomiler Özel Sayısı*, ss.144-150.
- İğde, G. (2011). Avrupa Birliği'nde İş ve Aile Yaşamını Uyumlaştırma Politikaları: İspanya Ve Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- İğdeli, A. (2019). Ekonomik Belirsizlik ve Doğurganlık Hızı Arasındaki İlişki: Türkiye için ARDL Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 8 (1) ss.359-381.
- Kakıcı, H. Emeç, H. ve Üçdoruk, Ş. (2007). Türkiye'de Çalışan Kadınların Çocuk Bakım Tercihleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (5), ss.20-40.
- Kan, A. (2018). Türkiye'de Bölgesel Düzeyde Tarımsal Üretim Değeri, Kadınların İşgücüne Katılımı ve Sermaye Stoku Arasındaki İlişkinin Panel Veri Analizi ile Karşılaştırması. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi* 6(1): ss.52-63.
- Karaca, B. ve Hatırlı, S. (2017). Türkiye, Kuru İncir İhracatının Ekonometrik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), ss. 439-448.
- Karagöl, E. vd. (2007). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ile Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1), ss.72-80.
- Kızılgöl, A. (2012). Kadınların İşgücüne Katılımının Belirleyicileri: Ekonometrik Bir Analiz. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13 (1) 2012, ss.88-101.

- Korkmaz, A. ve Korkurt, G. (2012). Türkiye’de Kadının İşgücüne Katılımının Belirleyicileri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(2), ss.41-65.
- Kutlar, A., Erdem, E. ve Aydın, F. F. (2012). Kadınların İşgücüne Katılması ile Doğurganlık, Boşanma ve Ücret Haddi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Araştırma. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 7(1), ss.149-168.
- Kutluay Tutar, F. ve Şahin, H. (2017). Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Kadın İstihdamının Analizi. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(2), ss.40-57.
- Matysiak, A ve Vignoli, D. (2008) Fertility and Women’s Employment: A Meta-analysis. European Journal of Population, 24, ss. 363-384.
- Oğlakkaya, T. ve Oğlakkaya, M. (2021). Kadın İstihdamının Sorun ve Çözümleri: TR62 Çukurova Bölgesi Örneği. USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi 3(5), 40-67.
- Robinson, J. (2005). Female labor force participation in the middle east and north Africa. Wharton Research Scholars Journal, University of Pennsylvania http://repository.upenn.edu/wharton_research_scholars/28.
- Sar, E. (2021). Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı ve Türkiye’de Yansımaları. Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1), ss.20-40.
- Selim, S. (2006). Türkiye’de evli kadınların işgücüne katılımına göre oluşan doğurganlık farklılıkları: araştırma analizi. Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(1), ss. 139-163.
- Şener, Ü. (2009). Kadın Yoksulluğu. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı. ss.1-11.
- Şengül, S. & Kırıl, G. (2006). Türkiye’de kadının işgücüne katılım ve doğurganlık kararları. Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, 20(1), 89-103.
- Sipahi Beyaz, B. & Atalay, E. (2021). Kadınların iş gücüne katılımında doğurganlık ve okullaşmanın etkisi: Türkiye örneği. Turkish Studies, 16(6), ss. 1731-1748.
- Taş, S, Afşar, B. ve Kara, E. (2020). Türkiye’de Kadın İşgücünün Görünümü ve Büyümeye Etkisi (2008-2018). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 23 (2), ss.590-602.
- TCEUEP, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013, 2008, Ankara.
- Tunalı, H. ve Göksu, Y. (2018). Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımının Belirleyicileri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. Uluslararası Araştırma Dergisi, 4(1), ss. 29-45.

- Üçler, G. & Kızılkaya, O. (2014). Kadın istihdamının boşanma ve doğurganlık üzerine etkileri: Türkiye üzerine bölgesel panel veri analizi.
- Yeşilkaya, F. (2022), “Kadın İstihdamı ile Doğum Oranı Arasındaki İlişki Üzerine Eşbütünleşme Analizi: İsveç ve ABD Örneği”, *Sosyoekonomi*, 30(52), 333-348
- Yeşilkaya, F. ve Uyanık, Y. (2021). Eğitim Düzeyine Göre Kadın İstihdamının Gelir Eşitsizliğine Etkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 2021, 13(24), ss.11-22.
- Yılmaz Şahin, B. (2020). Kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (45), ss.184-202.
- Zeren, F. Ve Savrul, B. (2017). Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 15, Sayı 30, ss.87-103.

<https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani>.

Worldbank (2021). <https://data.worldbank.org/> (Erişim Tarihi: 03.09.2021)